

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

37

1956

(NIEUWE REEKS)

OUDEHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

UIT

HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

TE LEIDEN

(NUNTII EX MUSEO ANTIQUARIO LEIDENSI)

ONDER REDACTIE VAN

DR. W. D. VAN WIJNGAARDEN

Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

NIEUWE REEKS XXXVII

UITGEGEVEN DOOR EN VERKRIJGBAAR BIJ
HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

1956

Copyright 1956 by
Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, Netherlands.
All rights reserved, including the right to translate or to reproduce
this book or parts thereof in any form

PRINTED IN THE NETHERLANDS

INHOUD

KERN, J. H. C., A Greek bronze mirror-handle of the 5th century B.C. Met 4 afbeeldingen	1
KERN, J. H. C., A pelikoid vase from Olbia (South Russia). Met 1 afbeelding en 1 plaat . . .	7
KLASENS, A., Een grafsteen uit de eerste dynastie. Met 3 afbeeldingen en 1 plaat	12
STRICKER, B. H., Bes de danser. Met 4 afbeeldingen en 2 platen	35
STRICKER, B. H., De Egyptische mysteriën. Met 3 afbeeldingen en 3 platen	49
BRAAT, W. C., Le cimetière mérovingien de Rothem, commune de Meerssen. Met 4 afbeeldingen	68
BRAAT, W. C., Brandgraven uit de 7e eeuw in de duinen bij Monster. Met 3 afbeeldingen.	82

A GREEK BRONZE MIRROR-HANDLE OF THE 5TH CENTURY B.C.

The Greek bronze mirror-handle, which is illustrated in figures 1 a and b, was acquired by the Leyden Antiquities Museum in the spring of 1823. We know the piece to have been collected by the Dutch colonel B. E. A. ROTTIERS on the latter's second trip to Greece. On a basis of written documents, as preserved in the files of our Museum, we may take it that the mirror-handle in question was actually found in Athens. Apart from its being included in a Dutch-written catalogue of the Museum, which was brought out as early as 1848, the piece has remained entirely unnoticed so far¹).

The material is massive bronze, which was obviously cast into a mould, with some finishing off for details having been done later on with the aid of an engraving instrument in side a. Very slight deterioration of the bronze which goes, however, covered, both a and b, by a thin coating of patina showing an orange-grey hue. Greatest height 11.2, greatest width—measured in a straight line—11.4, maximum thickness 1 cm. As it is now, the piece is just a small fragment remaining of a much greater mirror. Speaking of the original mirror, nothing remains of the bronze disk, which in the original set-up was fastened by soldering to the curved concave canal atop our fragment. The lower, pointed finial of our fragment was formerly encased in a much larger handle made of wood, ivory or bone, but that part of the handle has equally gone now.

The obverse of our mirror-handle certainly presents a lot of detail, most of which can be adequately seen from our reproduction in figure 1 a. Our bronze handle, then, which was all cast in one piece, consists of the architectural element, which we may term Proto-Ionic rather than Aeolic capital²), as the basic supporting member. This Proto-Ionic capital shows volutes rising vertically from the shaft, and springing outward, the angle between the volutes being occupied by a diamond-shaped element (the latter with marginal borders for the upper half only). The spiral is a convex member, with clearly marked marginal border, from the shaft below right up to the eyes of the volutes. In the spandrels between the Proto-Ionic (Aeolic) volutes and the disk's rim there are elegantly curved half-palmettes, each of them consisting of five leaves which are marked off by a relief-trait from the bisected hearts. These half-palmettes, next to their serving as a highly decorative feature, considerably broaden up the fastening surface that originally linked up the mirror's disk to the handle. The Proto-Ionic (Aeolic) capital rests on a much smaller Greek Ionic capital, of basically concave moulding. The shaft of the Greek Ionic capital is pointed off to below, and presents a narrow flattened strip in front, with quite a succession of horizontal grooves at both edges; the latter were, of course,

1) Leyden, Rijksmuseum van Oudheden acc. no. RO. II. 191. Mentioned by L. J. F. JANSSEN, *Grieksche, Romeinsche en Etrurische Monumenten van het Museum van Oudheden te Leyden ...* (Leyden 1848), V 369 on p. 295: containing some faulty indications.

2) For an excellent survey of the Proto-Ionic (Aeolic) capital as an architectural member, see the book by WILLIAM BELL DINSMOOR, *The Architecture of Ancient Greece, third edition* (1950), pp. 59-61, with fig. 21 on p. 61, and pl. 18 opposite p. 37.

meant to facilitate the encasing of the bronze tang into that part of the handle—now lost—which was made of wood, ivory or bone. To conclude this descriptive paragraph, we may note the “bridges” of concave interconnected volutes arranged as a pair, linking up the lowest portion of the Proto-Ionic (Aeolic) volutes to the spandrels of the Greek Ionic capital below. The bronze handle may be rated as a neat example of deft craftsmanship, combining a solid and practical make with a most pleasant decorative effect of the whole.

The obverse of the mirror-handle is all that matters for a determination of the piece; the very crudely worked reverse, which appears in our figure 1b, merely presents a faint echo of all the considerable amount of detail, as found in the obverse.

Fig. 1a. Leyden acc. no. RO. II. 191. Greek bronze mirror-handle. Obverse.

Now we do meet very much the same disposition and arrangement of decorative features in the complete Greek bronze mirror in Athens, National Museum 7683. The latter item, of unknown locality, has been claimed again as Attic, mainly on account of stylistic refinements, in a recent article *Attic bronze mirrors* by Mrs. S. PAPANPYRIDIS KAROUZOU, published in *Studies presented to David M. Robinson I* (1951), pp. 565-587, pls. 45-53. The mirror Athens, National Museum 7683 has been dealt with again in that paper pp. 567-574—containing also a good deal of references to previous literature on the piece—with pl. 47b: obverse (from a photograph) and pl. 46: reverse (from a drawing). It consists of a disk and the bronze handle-part of the mirror. Total height 27.5, diameter of disk alone 17 cm. The bronze is covered by a patina varying from chestnut to greenish in colour. Mrs. S. PAPANPYRIDIS KAROUZOU feels no hesitation in calling the mirror Attic, and proposes a date at the end of the sixth century B.C. for the piece. Be that as it may, there can be little doubt that there is some fairly close relationship between the Athens, National Museum 7683 item and our Leyden fragment of figs. 1 a and b.

Another and, it would seem, even closer companion-piece to the Leyden fragment is provided

by the complete bronze mirror in Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe acc. no. 1904, 96: E. VON MERCKLIN in *Archäologischer Anzeiger* 1928, cols. 455-456, no. 140, with fig. 166 on col. 456: obverse. Here pictured again in our fig. 2³⁾: obverse. Said to be from Corinth. Total height 28.7, diameter of disk alone 16.8 cm. The Hamburg mirror, though badly oxidized in parts, is quite complete, with even the loop-hinge meant for hanging up the mirror on a peg in the wall being preserved atop of disk and all. In Hamburg there is no filling member in the open space between the volutes of the Proto-Ionic (Aeolic) capital. Another feature that is different from the Leyden fragment is that in Hamburg there are driven rivets or nail-heads right through the eyes of the volutes (numbering six in all). To conclude, the tang underneath the

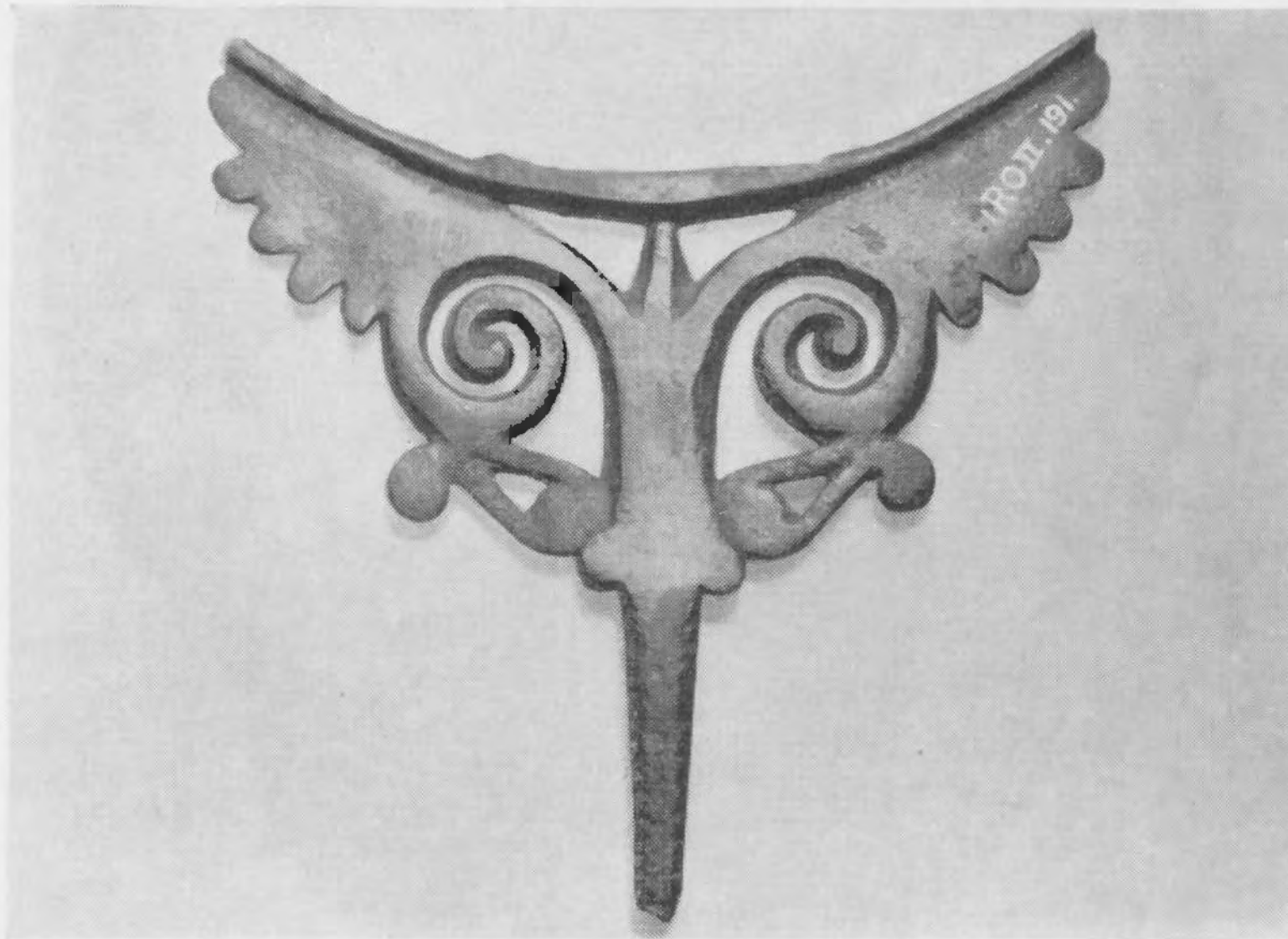

Fig. 1b. Leyden acc. no. RO. II. 191. Greek bronze mirror-handle. Reverse.

small Greek Ionic capital presents itself in a slightly different shape and pattern of engraving in Hamburg. However, these differences are extremely slight, and entirely secondary for the matter of classification. It is obvious from the basic resemblance between the Hamburg mirror and the Leyden fragment—neither of which goes mentioned in the article by Mrs. S. PAPASPYRIDI KAROUZOU, *vide supra*—that they should go together in some way or another.

The date of the Hamburg and Leyden items must be some time in the fifth century B.C. There are certain decorative traits apparent in both Hamburg and Leyden which seem to reflect a slightly more complex and elaborate scheme, than in the case of Athens, National Museum 7683 with its simpler layout, referred to above. Now in her recent paper, Mrs. S. PAPASPYRIDI KAROUZOU has argued to assign the Athens, National Museum 7683 mirror to the end of the sixth century B.C. If that is correct, we cannot be far amiss in suggesting a date around 450

3) Our reproduction is made after a neat new photograph (*Platte* Nr. 6119) which has been graciously supplied for this purpose by the authorities of the Hamburg Museum.

Fig. 2. Hamburg acc. no. 1904, 96. Greek bronze mirror. Obverse.

B.C. for both the Hamburg and Leyden items. A fifth-century B.C. date was already proposed in the case of the Hamburg mirror by E. VON MERCKLIN as early as 1928, see above. However, since evidence from context or finding-circumstances is not available at all, that is just about as far as we can get on a basis of stylistic appreciation alone; a dangerous criterion, especially if applied to not very inspired minor works of art, done in an outmoded way.

Fig. 3. Brussels, Bibliothèque Royale. Attic red-figure lekythos by the Pan Painter.

No fresh evidence can be produced for our clinching the problem of where in Greece those bronze mirrors of the Hamburg-Leyden Group were actually manufactured. The close relationship to some of the pieces covered by Mrs. S. PAPASPYRIDIS KAROUZOU in her paper which is styled *Attic bronze mirrors* is obvious enough. On the other hand, the present writer cannot help feeling that there seems to be a rather marked pro-Attic bias in much of Mrs. S. PAPASPYRIDIS KAROUZOU'S approach to the subject. At least according to his own personal conviction, the claims for a Peloponnesian (maybe Corinthian) origin for several of the mirrors that are dealt with there, cannot be so easily invalidated. It would also seem that the Hamburg and Leyden items cannot be dismissed as Peloponnesian candidates either, not where the fabric or region of origin is concerned.

Of course, the type of bronze mirror which went encased below in a handle-part of some different material, is well attested from Attic red-figure vases as being much in vogue at Athens during the fifth century B.C. In order to lend weight to this assertion, the writer would like to remind the reader of the magnificent Attic red-figure lekythos by the Pan Painter, ca. 470 B.C., which is now in Brussels, Bibliothèque Royale de Belgique. Here illustrated anew in our fig. 3⁴): decoration on body. See J. D. BEAZLEY, *Attic red-figure vase-painters* (Oxford 1942), p. 366, no. 60 (with references to older literature): attributed to the Pan Painter. Since then the vase has been included again in the book by DENISE FEYTMANS, *Les vases grecs de la Bibliothèque Royale de Belgique* (Brussels 1948), pp. 55-58, pl. 23: body and pl. 24: shoulder. Provenance unknown. Mouth, neck and handle gone. Preserved height 19.2 cm. The main decoration has a woman clad in chiton and himation, standing to left. She holds a kalathos (wool-basket) in her right hand, and a mirror of the Hamburg-Leyden type, with a fastening loop or hinge atop of disk, in the other hand. The drawing of the mirror there is detailed enough for allowing us to make out that the lower handle-portion, in being painted black, is really meant to depict another material than the upper handle-portion and the disk.

However, the *shibboleth* Athens or rather some Peloponnesian centre cannot be decided in one way or another; not in the present state of our investigation that is. So maybe we better leave the question open so far. The Leyden fragment as it is, fully deserves to be made known to scholars, both because of its artistic excellence, and the asset it may eventually turn out to provide to further research, as being done by specialists on the same sort of objects that are now haplessly dispersed all over the globe.

J. H. C. KERN

POSTSCRIPT. As I am reading through the first proof-sheets of this article, I suddenly come to realize that the scene on the Attic red-figure lekythos by the Pan Painter in Brussels: our fig. 3 on p. 5 here, is also reproduced in a paper by Mrs. L. BYVANCK-QUARLES VAN UFFORD in *Bulletin ... Antieke Beschaving* 24-26 (1949-1951), fig. 2 on p. 23.

J. H. C. KERN

4) After a fine photograph which the writer owes to the kindness of the colleagues in the Bibliothèque Royale de Belgique at Brussels.

A PELIKOID VASE FROM OLBIA (SOUTH RUSSIA)

The very fine pelikoid vase which is illustrated in plate I A and B was acquired by the Leyden Antiquities Museum in January 1908¹). According to our records, the vase was excavated in Olbia (South Russia). As might be seen from the detailed reference in note 1 to this article, our vase has not remained entirely without notice so far. Yet I cannot help feeling that the time is ripe to present a somewhat fuller report of the vase. In trying to attain this, I would also like to assess its value and its evidence in the light of one or two close companion-pieces, that I have been able to trace in literature, and by a few strokes of happy correspondence in due course.

The upper portion of the vase: mouth, neck and handles, was broken and has been mended. The fragments could all be made to fit together easily and completely, with the exception of a tiny bit at the outward bulge of the mouth side A, which has been restored in plaster. But apart from that, and occasional peeling, scratching and chipping at the surface, the vase still stands absolutely the same way, as it did in antiquity. Height 20.2/20.8 (the difference being accounted for by the decidedly slanting position of the mouth), diameter at rim 13.4/13.8 (as the mouth's contour does not form a regular circle), diameter of body 17 (well-rounded all-over), diameter of foot 8.5/8.7 cm.

The vase is made of remarkably fine and thin-walled clay, which appears buff to cinnamon in color. The clay contains many tiny gold-glittering particles of mica. At the interior of the vase—with some vague echoing outside below—the surface of the clay presents quite a series of horizontal grooved impressions as left by the potter's fingers, when the latter was turning the vase on the wheel. The surface of the vase is not very well smoothed off at the neck's interior either, where there is an irregular pattern of clay-warts. The exterior of the whole vase, on the other hand, including the handles, is most carefully smoothed off; the same can be said of the undersurface of the vase. All those smoothed parts of the exterior, and in addition to them also the handles all-over, and most of the inside of mouth and neck as well, are covered by a thin, moderately glossy red coating matter. A big "cheek" of the vase's body, below and equally expanding to both sides of the handle right to A, nay even going down as far as the foot underneath, shows the red shoaling into a purplish black tone.

The shape is that of a delicately modelled pelikoid vase, with slightly kantharoid handles. The mouth is funnel-shaped at the interior, with a complicated moulding outside: convex upper portion, framed in between tiny fillets, with an almost vertical portion below. Concave neck. Flattened shoulder. The two handles show an outward and slightly soaring bulge above, whilst they have their lower attachments flanked by small rotelles. The entire disposition most strongly reminds one of a metal prototype; as a matter of fact, the handles are not the only feature of the vase to betray a close adherence to vessels wrought in metal. At the uppermost portion of

1) Rijksmuseum van Oudheden acc. no. I 1908/1. 22. Published in the useful catalogue by J. H. HOLWERDA, ... *Gebruiksaanwijzer* ... (1936), No. 351 on p. 31, and fig. 9, 351 on p. 32: B. Old photograph of the Museum neg. no. K 531 left: A. Our plate I A and B has been made after new photographs of the piece.

the globular body, the vase has four horizontal grooves, rather negligently drawn: two of them interrupted at the handles, the remaining two virtually continued slightly below the handles all-around.

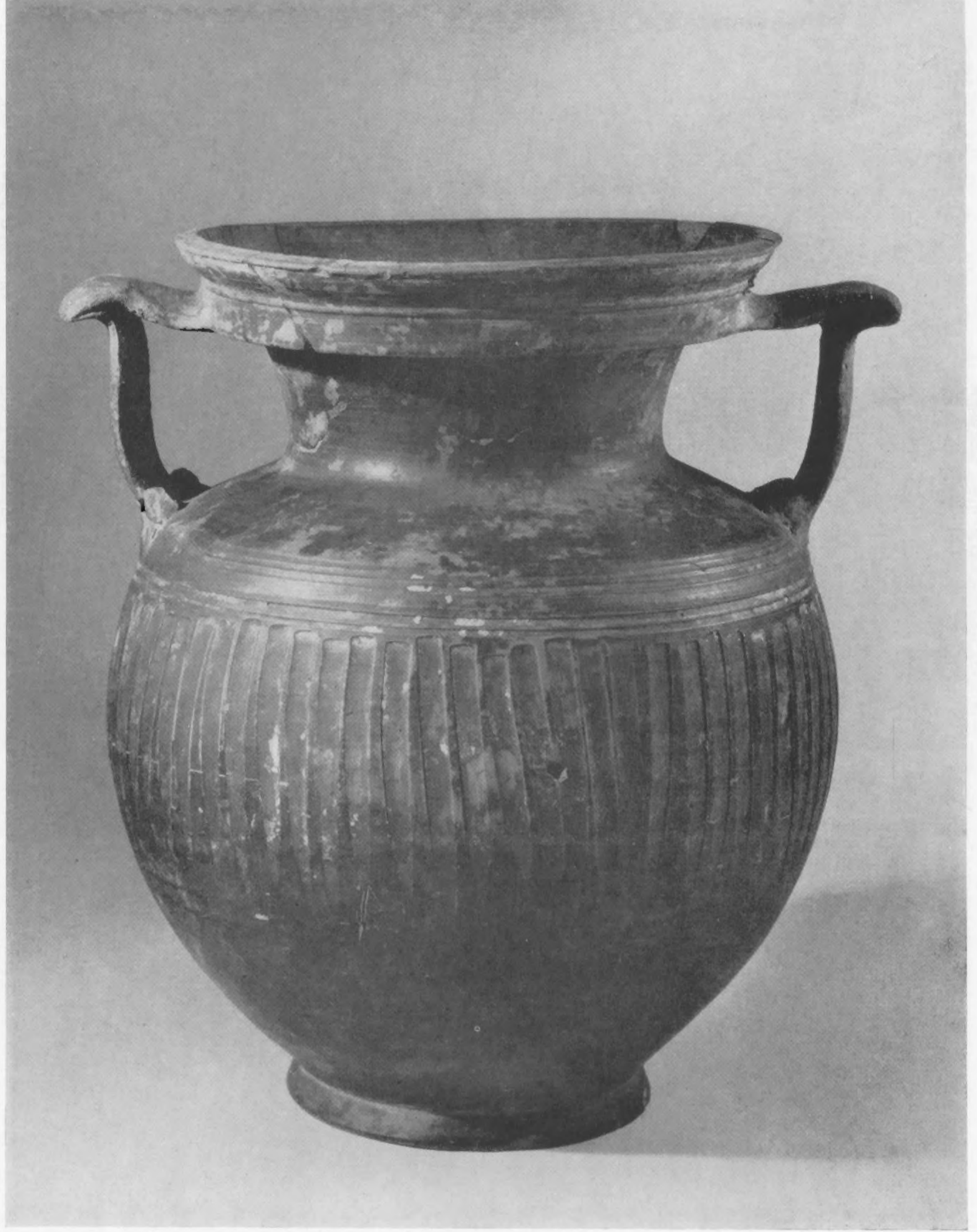
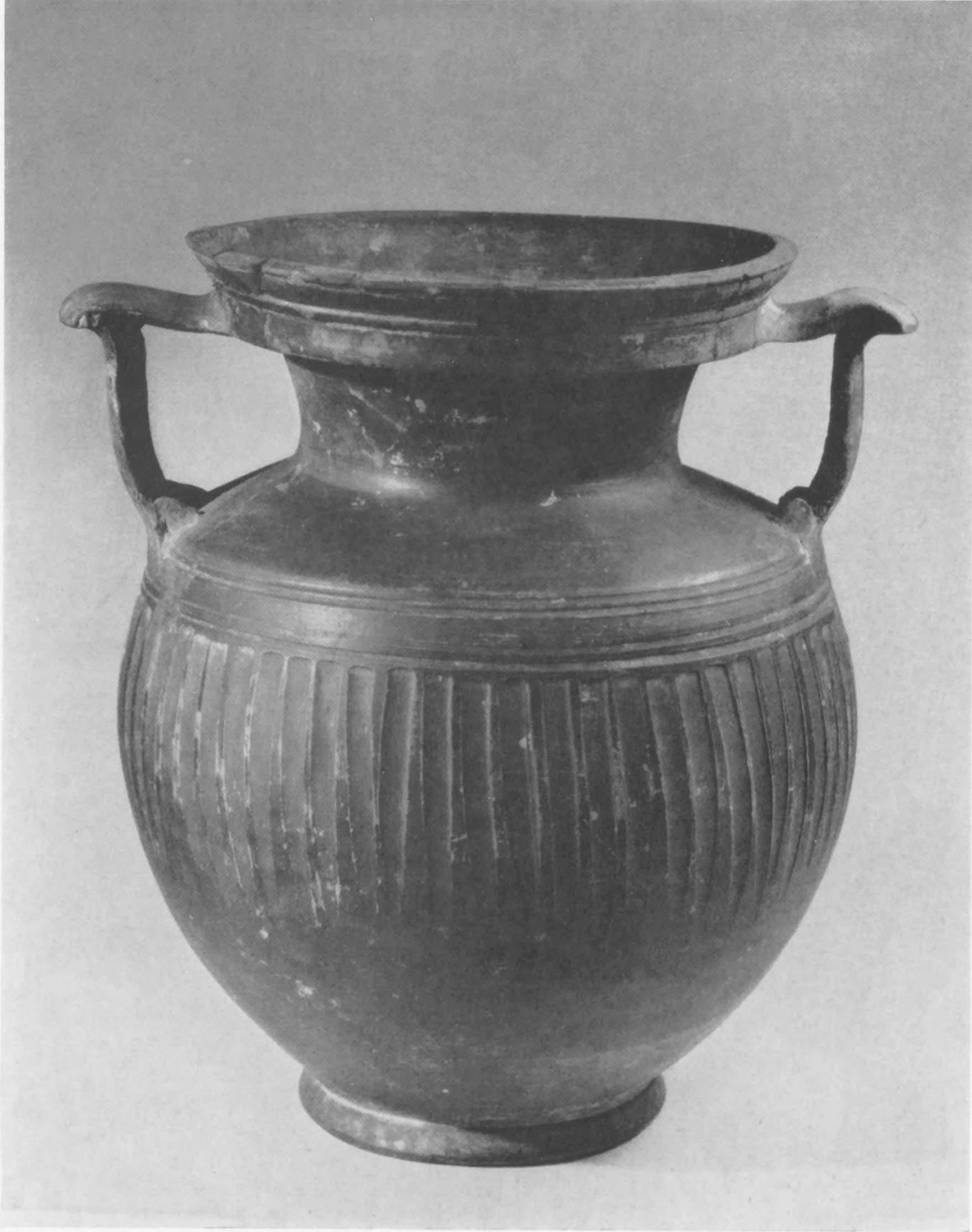
The belly of the vase is decorated with a great number of shallow vertical grooves, the latter being separated from each other by relief-ridges of varying width. The grooves are far from carefully drawn. As a matter of fact, the gadroon-crowned upper tops of the grooves do not build up a strictly horizontal level, still less are the grooves placed at a perfectly equal distance one from another. There is also a noticeable amount of slanting from the vertical axis in most of the grooves; this slanting occurs at random, to the left or to the right side, with no regard to the position on any particular area of the vase's body. The lower ends of the grooves are terminating into points, instead of the gadroons above. The position of those pointed ends is extremely variable, ranging from well above to decidedly below the middle of the belly's height. Faintly grooved line between body and foot. The foot itself is of echinus-shape, with flattened undersurface. Within the standing surface there is first a slanting ring, then a convex portion (with flattened central area). In spite of some blemish as to the accuracy of the workmanship, the vase as a whole certainly claims considerable skill and experience from the maker's part. It is therefore worth while to look for one or two similar red-glazed pelikoid vases, which might help to elucidate the problem of where and when our Leyden item was made.

A very interesting parallel vase has come to light long ago in the stanitsa (= village of Cossacks) near Gnilowski, i.e. the area full of vestiges belonging to the ancient city-state of Tanais (district of Rostow-on-the-Don, in South Russia). The piece is now in the State Historical Museum in Moscow, and I am gladly availing myself of the opportunity for offering my sincerest thanks to the authorities of that Museum, who have graciously allowed me to re-publish and even to illustrate the vase in question here.

The Moscow vase from the Tanais area then, which is reproduced in our figure 4²⁾, shows some damage above: a missing portion at the rim, and equally below: body and foot. One of the handles was also broken. Height 11.3, diameter at rim 9.2, diameter of foot 4.7 cm. Porous buff to cinnamon-colored clay, containing a number of tiny gold-glittering particles of mica. The not very glossy red coating matter is now mostly in a poorish state of preservation. From the given reproductions alone, it will be clear that the pelikoid vases in Moscow and Leyden are indeed providing very close analogous pieces one to another.

Taken as a whole, the vase from the Tanais area betrays a rather careless and negligent workmanship. By all means the Moscow item has less detail and refinement to show off, than the Leyden one; this is especially obvious in the case of the side edge of the mouth, which in Moscow has a merely concave moulding, furthermore in the absence of rotelles at the lower attachment of the handles, the single grooved line at the outward expanse of the shoulder, and, to conclude, the decidedly crudish way of drawing the vertical grooves on the body. In a way, the impression caused by comparing the two vases to each other seems to be interlinked with the fact that the Leyden item was found in the big and pivoting colonial centre which was Olbia, and the other piece in the far-off colonial area of Tanais, right on the verge of a huge barbarian

2) Moscow, State Historical Museum acc. no. 54746. (Acquired from the Rumjančew Museum, where it bore the ancient number 1420.) So far the vase has only been pictured and dealt with in the book by T. N. КНИПОВИЧ, *Tanais* (1949), [Russian] p. 143 with fig. 48 (drawing). Our figure 4 is made after the official photograph issued by the State Historical Museum in Moscow neg. no. 62811.

Leyden acc. no. I 1908/1.22. Pelikoid vase from Olbia (South Russia). A and B.

hinterland. However, it would be too rash to assume that the vases from Olbia and the Tanais area were actually made in each of those Greek city-states, respectively. Here the balance of probability decidedly turns to a place of origin beyond South Russia, for both vases, and what other close companion-pieces there might be.

Our pelikoid vases then show all the distinctive traits for allotting them to the class of red-glazed ceramics that was manufactured in Asia Minor, possibly, but not necessarily, in the

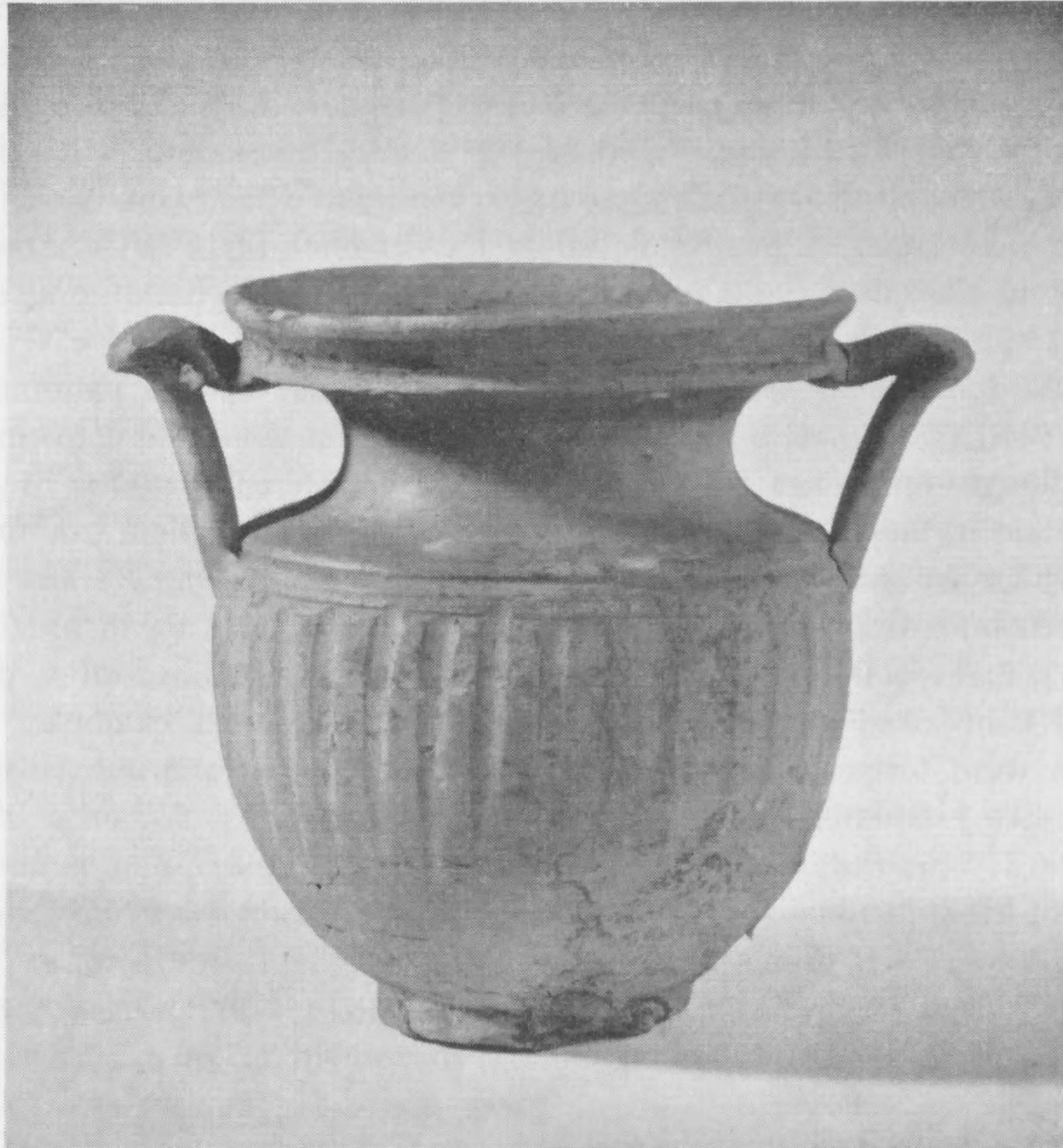

Fig. 4. Moscow, State Historical Museum 54746. Pelikoid vase from the Tanais area (South Russia).

town and neighborhood of Pergamum, 1st century B.C.—A.D. 1st century³). This assumption is fully corroborated by such evidence as may be gathered from the color and texture of the clay, the appearance of the glossy coating in red, and many details of both shape and work-

3) For an excellent conspectus of this "Pergamene" red-glazed class of pottery, which is often provided with barbotine-added decoration (floral ornaments, birds or even figural and composite scenes), see the article by DOROTHY KENT HILL in *The Journal of the Walters Art Gallery* [Baltimore, Maryland/U.S.A.] 9 (1946), pp. 69-79, with 12 figs. Useful information on red-glazed wares, produced in various centres in Asia Minor, will also be found in M. ROSTOVTZEFF, *The Social & Economic History of the Hellenistic World II* (1941), p. 651 f., and R. J. CHARLESTON, *Roman Pottery* (1955), pp. 6-10. T. N. KNIPOWIČ *op. cit.* p. 143 calls the Moscow vase—our fig. 4—a kantharos and dates it in the 1st century B.C.

manship alike. The difference between the vases in Leyden and Moscow is one of quality: it would seem that the former, in being the better example, was shipped to Olbia, whilst the latter, much in the nature of a slightly inferior companion-piece, traveled as far as distant Tanais.

There is definitely no further representative of this pelikoid shape among the rich and varied array of „Pergamene” red-glazed vases from Olbia, which the Leyden Museum has been fortunate enough to acquire around the year 1908. Nor can I find a single specimen of this shape and description illustrated in a well-known publication covering the ceramics from the Roman period, found in Olbia, and now preserved in the Hermitage Museum of Leningrad⁴).

There is, however, at least one fragmentary pelikoid vase belonging to our class, amongst the material from Olbia, which is now in the National Historical Museum at Moscow⁵). This fragmentary pelikoid vase was found, together with sundry other objects (mostly pottery) in 1896 at Olbia, grave-mound 36, in the course of excavations, which were carried through there by the Imperial Archaeological Commission, under the direction of B. W. Pharmakowski⁶).

The vases found 1896 in grave-mound 36 at Olbia undoubtedly build up a rather mixed lot. The most conspicuous item is afforded by a very elegant Attic “West Slope Ware” kantharoid kylix, with wreath of leaves in applied clay technique and superposed painting, and also the neat inscription ΥΓΙΕΙΑΣ : fig. 598 a-b of the report mentioned in note 6 to this article. Much similar vases, although sometimes provided with slightly different patterns of decoration, are particularly abundant in the Olbia region. One should recall two excellent examples, both found 1901 in Olbia, which are now in Leningrad, Hermitage numbers Ol. 524 and Ol. 525: T. N. KNIPOWIČ in *Sowetskaja Archeologija* 11 (1949) [Russian], p. 281 (with previous literature), and fig. 3, 1 and 3, 2, respectively. The first piece of the two has the inscription ΦΙΛΙΑΣ. Of the selfsame class of kantharoid kylikes there are known several other examples, probably from Olbia, too, which were formerly in the A. Vogell collection at Karlsruhe (dispersed through auction in 1908). See J. BOEHLAU, *Sammlung A. Vogell* (1908), Nr. 335 on p. 37, with fig. 14a on p. 35, and pl. 6, 1. This truly superb example, with ΦΙΛΙΑΣ inscription, is now in the Kunstgewerbemuseum of Frankfurt/Main: H. SCHAAL, *Griechische Vasen aus Frankfurter Sammlungen* (1923), pl. 59 d. A few other pieces from the A. Vogell lot are J. BOEHLAU, *op. cit.* Nr. 336 on p. 37, with fig. 14 c on p. 35, and pl. 6, 3. Inscription ΔΩΡΟΝ. I do not know the present whereabouts of this piece, nor of the two following entries; *Ibidem* Nr. 337 on p. 37, and pl. 6, 9. Inscript-

4) T. KNIPOWITSCH, *Die Keramik römischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Eremitage*, Frankfurt/Main 1929 = *Materialien zur römisch-germanischen Keramik herausgegeben von der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts Frankfurt a. M.* IV. *Untersuchungen zur Keramik römischer Zeit aus den Griechenstädten an der Nordküste des Schwarzen Meeres*, I.

5) I owe the knowledge of this item to the kindness and generosity of Professor A. P. Smirnow, of the Moscow Historical Museum, who has provided me with a descriptive and bibliographical label of the piece in question (through a letter of October 14th, 1955 from Moscow). It is my pleasant duty to offer my sincerest thanks to Professor A. P. Smirnow for all his help and interest, which he has given me in the preparation of this article.

6) *Otčet Imperatorskoi Arkheologičeskoj Kommissii St. Petersburg 1896* [Russian], pp. 208-209, where (on p. 209) several of those objects which were found together with the pelikoid vase are illustrated too. I have not been able to come by this volume in any of the Dutch libraries here. Therefore, I am deeply indebted to my colleague Dr. Konrad Schauenburg, of the Akademisches Kunstmuseum in Bonn, for his kind services in letting me have excellent photographs of the illustrations, as found in the pertaining report. Thanks are also due to Dr. H. von Petrikovits, of the Landesmuseum in Bonn, who has generously provided me with a German translation of the describing text.

tion $\Upsilon\Pi\epsilon\iota\alpha\varsigma$; *Ibidem* Nr. 338 on p. 37, and pl. 6, 7. Inscription $\Delta\text{ION}\Upsilon\text{ΣOY}$; *Ibidem* Nr. 339 on p. 37, and pl. 6, 11. The last-named item, equally with $\Delta\text{ION}\Upsilon\text{ΣOY}$ inscription, is now in Würzburg: E. LANGLOTZ, *Griechische Vasen in Würzburg* (1932), Nr. 728 on p. 132 (where several other companion-pieces are given, which are not repeated here), and pl. 223, 728. The above list is by no means complete; I have merely tried to pick out a few of the most interesting samples of the class.

Then the Olbia grave-mound 36 also yielded some red-glazed pottery, such as our fragmentary pelikoid vase—not illustrated in the excavation memoir—and a fine skyphos with added decoration in white: fig. 597 of the report mentioned in note 6 to this article. It is difficult to date the tomb from its mixed array of funerary goods. All we can say is that the Attic West Slope kantharoid cup would seem to be rather an old heirloom from the 3rd or 2nd centuries B.C., in a context which, on the basis of the red-glazed ceramics alone, would look more concomitant to a 1st century B.C. date, for the latest goods in the grave at least.

But to return to our fragmentary pelikoid vase from the Olbia grave-mound 36, which is now in the National Historical Museum at Moscow, I have some details to add. Neck broken. Preserved height 20, diameter of foot 11 cm. From these dimensions it would seem that this must have been a particularly big representative of the class. The Leyden vase measures 8.5/8.7 diameter of foot, and 20.2/20.8 cm in height. Now in antiquity, similar vases of the same family always tend to obey the rules of some kind of proportion-scheme. If we bear this in mind, we could tentatively give the Moscow vase an original height of some 24 cm, since the ratio diameter of foot : height demands some $1 : 2 + x$ proportion-scheme. Apart from its being bigger than the vase from the Tanais region, the Olbia piece in Moscow is made of purer clay (containing less solid particles), and equally shows decidedly better workmanship in detail than does the other vase.

In this respect the two Olbia vases in Moscow and Leyden certainly build up what seems to be the essence of the Olbia consignment of those "Pergamene" red-glazed pelikoid vases from the 1st century B.C.-A.D. 1st century. But it is no less interesting to study the smaller fry of the class, e.g. the highly typical example that has come to light in the far-off Tanais region.

J. H. C. KERN

EEN GRAFSTEEN UIT DE EERSTE DYNASTIE

Onder de slechts weinige voorwerpen uit de archaische periode van de egyptische geschiedenis (1e—2e dynastie), die ons museum rijk is, bevindt zich een kleine stèle (Pl. II en afb. 5), die in 1927 werd aangekocht van de heer C. W. LUNSINGH SCHEURLEER en het inventarisnummer F 1927/1. 1 kreeg ¹⁾. Zij behoorde tot de collectie F. W. VON BISSING ²⁾ en is afkomstig van de opgravingen van AMÉLINEAU op het grafveld van de 1e en 2e dynastie, de Umm-el-Ga^cab, bij Abydos, alwaar zij tijdens de eerste campagne (1895/96) gevonden is, en wel tussen de data 6 febr., toen de eerste stèle werd aangetroffen, en 18 maart 1896, de laatste dag der opgravingen. Onze stèle is afgebeeld op pl. 35 van E. AMÉLINEAU, *Les nouvelles fouilles d'Abydos 1895-1896*, Paris 1899, en aldaar genoemd op p. 242, terwijl naar deze afbeelding FLINDERS PETRIE een schets gaf in *The Royal Tombs of the First Dynasty I*, London 1900, pl. 32. 9. Het materiaal is grauw-witte kalksteen, de afmetingen zijn: hoog 25.5 cm, grootste breedte 16.6 cm en dikte maximaal 3.3 cm. De steen is aan de kanten ruw afgehakt, maar de inscriptie en de voorstelling op de stèle zijn met zorg uitgevoerd. Men ziet nog de sporen van een *s* ³⁾, dan een *h* en een *d*. Vervolgens een afbeelding van een primitieve boot en daaronder een staande figuur (hoog 8 cm), die door zijn houding en proporties als dwerg is gekenmerkt ⁴⁾. Merkwaardig is de weergave van een baard (?) en het ellips-vormige uitsteeksel op de buik. Men kan hierin bezwaarlijk een (dan voor Egypte unieke) weergave van de navel zien, maar veeleer een gevolg van de slordige afwerking van de beeldhouwer, die een uit-stekend stuk van de steen niet heeft weggekerkt. De horizontale lijn tussen de benen geeft het lendenschort weer, zoals blijkt uit een vergelijking met de dwerg, afgebeeld bij PETRIE, *Abydos I*, pl. 4. 11.

De figuren zijn in de steen uitgehakt volgens de methode, waarbij de omtrekken worden uitgebeiteld, maar niet de rest van de oppervlakte van de steen tot de diepte van de steek wordt weggebeiteld ⁵⁾. Wel is de oppervlakte enigermate geëffend. AMÉLINEAU heeft van geen van de

1) De steen is thans opgesteld als nr. 1 in Zaal I der egyptische sculpturen.

2) Opgesteld in het Museum Carnegielaan 12, Den Haag, in Kabinet 3, onder nr. 2, zie: *Beknopte gids van de egyptische en grieksche verzamelingen*, 's-Gravenhage 1924, p. 1.

3) De *s* is op de foto van AMÉLINEAU niet te zien en ook op de schets van PETRIE niet weergegeven.

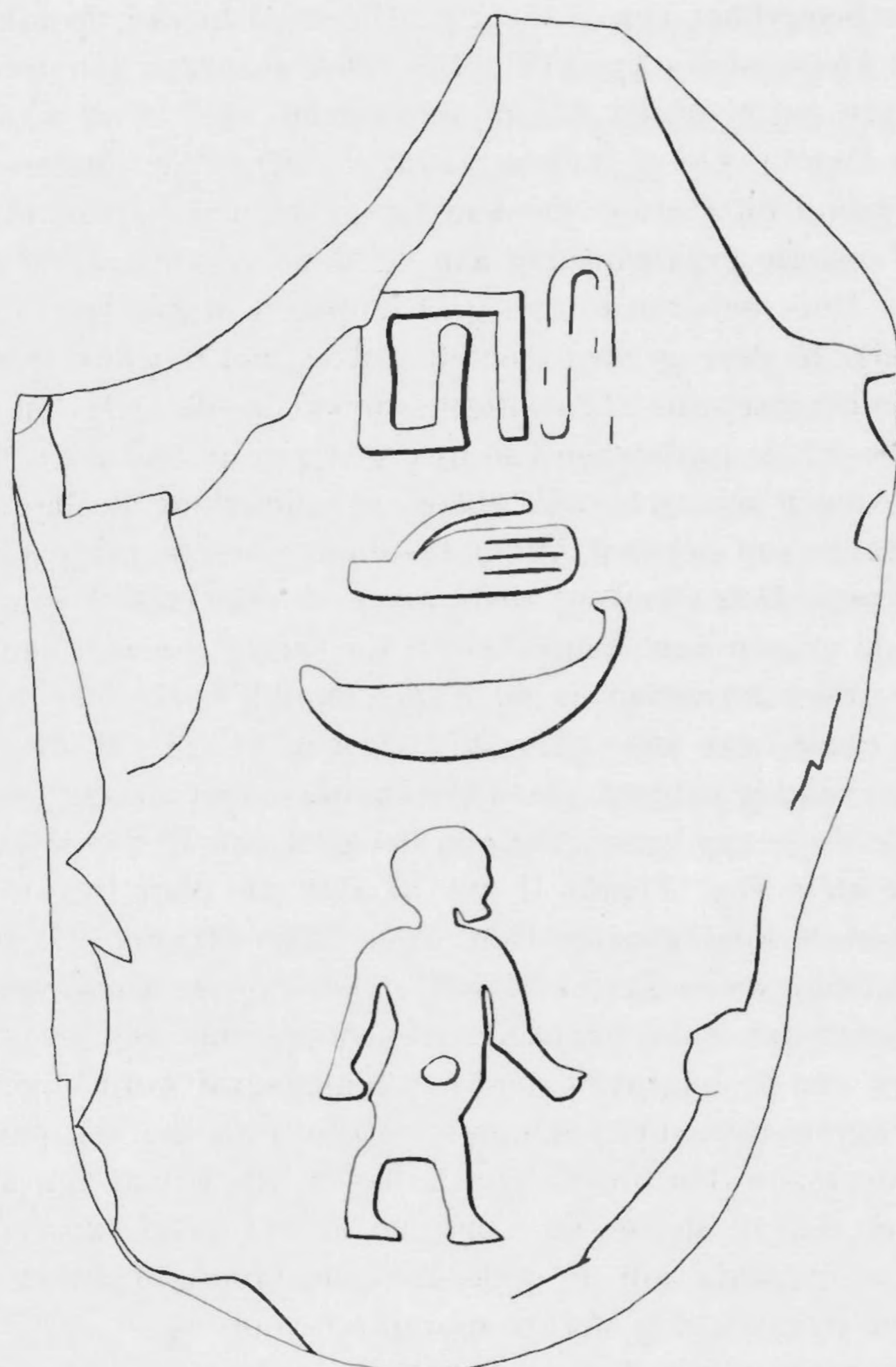
4) Voorstellingen van dwergen uit de 1e dynastie: *Roy. Tombs I*, pl. 31 (= 35). 36 en 37; *Nouv. Fouilles 1895/96*, p. 241. 56 = *Roy. Tombs I*, pl. 32. 7; *Nouv. Fouilles 1895/96*, pl. 37 = *Roy. Tombs I*, pl. 32. 8; *Roy. Tombs II*, pl. 26 (= 28). 58; PETRIE, *Abydos I*, pl. 4. 11; *Nouv. Fouilles 1897/98*, pl. 18. 9 = SCHARFF, *Altertümer Vor- und Frühzeit II*, pl. 9. 43.

5) Dit is fase a 1 met de afwerking van a 3 in de vervaardiging van reliëfs bij SCHÄFER, *Von ägyptischer Kunst*³, p. 77, afb. 21. Men past bij het bewerken van stèles in de 1e dynastie verschillende methodes (soms in combinatie) toe:

1. de voorstelling wordt ingekerfd, bijv. *Roy. Tombs I*, pl. 33. 7.
2. de voorstelling wordt uitgebeiteld zonder dat de rest van de oppervlakte tot de diepte van de steek wordt weggekerkt, bijv. *Roy. Tombs I*, pl. 33. 1-4.
3. de voorstelling wordt uitgebeiteld en de rest van de oppervlakte wordt tot de diepte van de steek weggekerkt, bijv. *Roy. Tombs II*, pl. 30. 120.

Een grafsteen uit de eerste dynastie

Afb. 5.

stèles, die hij bij zijn eerste campagne heeft aangetroffen, de precieze vindplaats opgegeven⁶). Hij begint zijn opgraving op 6 febr. 1896 aan de O. kant en vindt de eerste stèle, die van een vrouw (*Nouv. Fouilles 1895/96*, p. 106). Dan gaat hij naar de W. kant en vindt op 9 febr. een tweede stèle (p. 108). Hij bereikt dan vier koningsgraven: Zet, in wiens graf hij de koningsstèle en vier kleine stèles vindt, van mannen en vrouwen (pp. 111, 129-135); Den (pp. 119-126);

4. de voorstelling wordt met kleine stenen uitgebeukt, bijv. *Roy. Tombs I*, pl. 36. 47.

5. de voorstelling wordt met kleine stenen uitgebeukt en de rest van de oppervlakte wordt weggebeukt (vgl. methode 3), bijv. *Roy. Tombs I*, pl. 33. 8.

Methode 2, waarmee onze steen bewerkt is, wordt gedurende de gehele 1e dynastie toegepast: Zer: *Roy. Tombs II*, pl. 28-29; Zet: *Roy. Tombs I*, pl. 33; Den: *Roy. Tombs II*, pl. 30; Adjib: *Roy. Tombs I*, pl. 34. 25; Semerkhet en Ka: *Roy. Tombs I*, pl. 35-36.

6) In *Nouv. Fouilles 1895/96*, p. 235 noemt hij een aantal van 45, waarvan 42 zijn afgebeeld (pl. 34-37). Dit moet resp. 44 en 41 zijn, want pl. 35.5 hoort bij 36.8, zoals hij zelf aangeeft op p. 240. Bij dit aantal zijn niet inbegrepen de stèles die hij in een aantal kleine graven vindt bij het graf van Zer, pp. 136-142 en die „étaient tellement mauvaises que l'on ne pouvait pas s'en servir" (p. 143).

Ka (pp. 126-127) en Semerkhet (pp. 127-129). Hij stoot hierbij op talrijke bijgraven en vermeldt het vinden van kleine stèles (p. 112: drie stèles, waarvan één zonder inscriptie). Op p. 113 meldt hij 71 graven ten N.W. en Z. van het plateau. Hier is hij waarschijnlijk gestoten op het grafcomplex van Den⁷⁾. Op p. 117 vermeldt hij een stèle zonder inscriptie uit een graf waarvan ik de plattegrond bij PETRIE niet kan terugvinden⁸⁾. Op p. 119 zegt AMÉLINEAU dat de stèles toenemen. Tenslotte graaft hij nog aan de N. en O. zijde, waar hij in totaal 80 graven vindt in dubbele rijen. Deze behoren tot het grafcomplex van Zer (pp. 136-143, *Nouv. Fouilles 1897/98*, p. 76 en 106). In deze graven vindt hij stèles met moeilijk leesbare inscripties, deels ook, volgens hem, zonder inscriptie. Tenslotte bespreekt hij de stèles op pp. 235-243 en noemt onze stèle op p. 242 onder de grafstenen van dwergen (zie p. 243 n.l.).

Voor onze stèle komen waarschijnlijk alleen in aanmerking de bijgraven van Zet en Den. De stèles van de bijgraven van Zer laat AMÉLINEAU buiten beschouwing (zie n. 6). De uitvoering van de stèles uit deze periode is trouwens veel grover, de oppervlakte van de steen wordt daarbij niet geëffend⁹⁾. Bij de graven van Semerkhet en Ka spreekt hij niet van stèles¹⁰⁾. Op p. 119, waar hij zegt dat de stèles toenemen, is hij waarschijnlijk bezig met de graven van Den (zie boven). Hij zal hier, naast onze stèle, o.m. de stèle van *fd* (pl. 36, nr. 2 onderste rij) en van *hp* (p. 241, nr. 56) gevonden hebben, die waarschijnlijk door dezelfde hand zijn gemaakt¹¹⁾. Het is de vorm van de *d* die een toewijzing aan het graf van Den ook aannemelijk maakt. Men vergelijk de *d* op de stèle *Roy. Tombs II*, pl. 30. 120, die door PETRIE bij het graf van Den gevonden is, en de *d* in de koningsnaam Den, *Roy. Tombs II*, pl. 7. 7. Daartegenover de *d* op een stèle uit het grafcomplex van Zet in PETRIE, *Tombs of the Courtiers*, pl. 1, 442.

Waarschijnlijk heeft dus onze grafsteen toebehoord aan een dwerg uit het gevolg van koning Den, die in een van de bijgraven rond het koningsgraf werd bijgezet¹²⁾.

De stèles uit de eerste dynastie, koningsstèles zowel als die van particulieren, hebben alle dit gemeen, dat zij hoger zijn dan breed, aan de bovenzijde ietwat zijn afgerond (stèle cintrée, round-topped stela) en dat zij slechts de naam, en, in het geval van een particulier, eventueel nog een titel en een voorstelling van de dode als man, vrouw of dwerg bevatten¹³⁾. Dit type stèle komt na de eerste dynastie nog slechts sporadisch voor¹⁴⁾.

In de tweede dynastie wordt dan, in Sakkara en Helwan, een ander type aangetroffen, breder dan hoog, rechthoekig, en met een voorstelling van de dode, gezeten voor een tafel met

7) p. 114, graf nr. 60 = p. 118, graf nr. 55, waarschijnlijk te identificeren met het lange bijgraf aan de O. zijde van het graf van Den (zie plattegrond in *Roy. Tombs II*, pl. 62).

8) Misschien is dit het gebouwtje aan de Z.O. hoek van het graf van Den.

9) Dwergen op de stèles van Zer: *Roy. Tombs II*, pl. 28. 58 en SCHARFF, *Altertümer Vor- und Frühzeit II*, pl. 9. 43. Deze zijn waarschijnlijk van één hand en de *d* en de figuur van de dwerg zijn totaal verschillend van die op onze stèle.

10) Stèles van Semerkhet en Ka: *Roy. Tombs I*, pl. 35-36. Op pl. 35. 36 en 37 een dwerg. Zie ook n. 27.

11) Vgl. de uitvoering van de *d* op de stèle van *fd* en de figuur van de dwerg op de stèle van *hp*.

12) Uitgesloten zijn niet het graf van Merneith, waar Amélineau misschien nog in zijn eerste campagne „sondages” heeft verricht (zie *Roy. Tombs I*, p. 10 en de stèle van een vrouw, genaamd Merneith, in *Nouv. Fouilles 1895/96*, pl. 37 = *Roy. Tombs I*, pl. 32. 14) en van Adjib (zie het zegel van Adjib in *Nouv. Fouilles 1895/96*, pl. 21 en de inscriptie *ibid.* pl. 33).

13) Ook stèles van honden komen voor: *Nouv. Fouilles 1895/96* p. 241. 53 en 54; pl. 36. 1.

14) REISNER in *Studies Griffith*, p. 328 geeft een lijst. Belangrijk zijn in dit verband ook de stèles uit de 5e-6e dynastie, gevonden te Naga-ed-Dêr (REISNER, *Naga-ed-Dêr III*, pl. 45), die als een voortzetting van de Abydos-traditie kunnen worden beschouwd.

broden¹⁵). De overgang naar dit type ziet men in de stèles van Sabef (*Roy. Tombs* I, pl. 30, 31 en 36. 48), met zijn rechthoekige vorm, Merka (*Ill. Lon. News*, May 15, 1954, p. 803, afb. 2), met zijn voorstelling van een man, op een stoel gezeten, beide uit de tijd van de laatste koning der eerste dynastie, Ka, en de Bankfield-stèle (*Journ. Eg. Arch.* 4 (1917), pl. 55), met waarschijnlijk de oudste voorstelling van het dodenmaal. Dit type stèle wordt opgenomen in de schijndeuren der mastaba's en vormt daarmee sinds de derde dynastie het gebruikelijke type van grafsteen tot aan het Middenrijk¹⁶).

Van de koningsstèles uit de eerste dynastie¹⁷) neemt men algemeen aan, dat zij, in paren, vrij gestaan hebben voor het graf¹⁸). Ik zou hier toch de mogelijkheid willen open laten van een plaatsing in de grafkamer. Enkele stèles zijn in het graf gevonden. Er bevinden zich voorts in de grafkamers van Zer en Zet nissen¹⁹) en AMÉLINEAU schrijft ten aanzien van het graf van Zet (*Nouv. Fouilles 1895/96*, p. 133): „Ainsi, la grande stèle en calcaire qui fut trouvée dans ce tombeau avait sa place marquée à peu près au milieu du mur ouest: elle était facilement reconnaissable d'abord aux dimensions du retrait laissé dans le mur pour y recevoir la stèle, car ces dimensions permettaient parfaitement à la stèle de trouver place dans ce mur, puis par la couleur rouge dont la niche avait été parée”. Een dergelijke nis werd ook in het aan Zet toegeschreven graf in Sakkara aangetroffen en wel in de Z. muur van de grafkamer²⁰). Op deze gronden lijkt een plaatsing van de stèle in de wand van de grafkamer, zo niet in alle gevallen, bij sommige koningen wel mogelijk²¹).

Stèles van particulieren uit de eerste dynastie zijn, uitsluitend in bijgraven, gevonden in Abydos en Aboe-Roash²²). Het vinden van deze stèles in Aboe-Roash is onopgemerkt gebleven, hoewel dit een geheel ander licht werpt op het probleem van de verhouding van de twee typen

15) Deze voorstelling wordt voordien aangetroffen op zegelcilinders, zie F. W. VON BISSING, *Der Tote vor dem Opfertisch = Sitz. Ber. Bayer. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl.* Jhrg. 1952, H. 2, München 1952. Over de verhouding tussen de twee types stèles is gehandeld door JUNKER (*Giza* I, p. 23 vlg.; II, p. 4 vlg.) en SCHARFF (*Studies Griffith*, p. 346 vlg.). Een uitvoerige bespreking van dit probleem wordt gegeven door VANDIER in zijn *Manuel d'archéologie égyptienne* I, p. 740 vlg. Zie ook RICKE, *Beiträge zur ägypt. Bau-forschung*, H. 5, pp. 227-228 (n. 16).

16) VANDIER, *Manuel* II, p. 389 vlg.

17) Een lijst van deze stèles bij SCHARFF, *Alt. Vor- und Frühzeit* I, p. 15; REISNER in *Studies Griffith*, pp. 330-331; VANDIER, *Manuel* I, pp. 726-727. Een stèle van Den in het museum van Cairo?, zie PORTER-MOSS, *Topogr. Bibliography* V, p. 83.

18) *Roy. Tombs* I, p. 6; VANDIER, *Manuel* I, p. 727 vlg.. REISNER (*Studies Griffith*, p. 331) meent, op grond van de plaatsing der stèles van Shepseskaf-anch, dat zij waren opgenomen in de muur die het graf omringt en wel in de breedte, de ingang flankerend. In de reconstructies van het graf van Merneith door RICKE (*Beiträge Bau-forschung*, H. 5, p. 17, afb. 2) en LAUER (*Bull. Inst. fr. arch. or.* 55 (1956), p. 153 vlg. en pl. 4) zijn de stèles vrij opgesteld aan weerszijden van een offerplaats.

19) Zie de plattegrond van Zer in *Roy. Tombs* II, pl. 60, en van Zet *ibid.*, pl. 61-62.

20) EMERY, *Great Tombs of the First Dynasty* II, p. 11, afb. 4, pl. 4. EMERY denkt aan een houten schijndeuren of paneel. Bij Zer en Zet in Abydos denken PETRIE (*Roy. Tombs* II, p. 8) en RICKE (*Beiträge Bau-forschung*, H. 5, p. 18) eveneens aan schijndeuren.

21) De stèle van de eerste dynastie heeft de functie van het latere beeld van de dode (RICKE, *l.c.* p. 17), dat eveneens in het graf werd geplaatst.

22) Abydos: AMÉLINEAU, *Nouv. Fouilles 1895/96*, pl. 34-37, pp. 240-241, afb. 51-62 (= DE MORGAN, *Recherches sur les origines de l'Égypte* II, pp. 239-240, 798-809); *id.* 1896/97, pl. 20-21; *id.* 1897/98, pl. 18. PETRIE, *Roy. Tombs* I, pl. 30-36; II, pl. 26-30A; *id.*, *Abydos* I, pl. 13; III, pl. 1; *id.*, *Tombs of the Courtiers*, pl. 1. Zie voorts PORTER-MOSS, *Topogr. Bibliography* V, pp. 54-55, 78-89.

Aboe-Roash: MONTET in *Kêmi* VII (1938), p. 23; VIII (1946), pp. 180-182, pl. 6. Zie ook n. 25: Helwan.

stèles uit de archaische tijd. De zgn stèle Abydénienne was dus in de eerste dynastie ook in gebruik in Beneden-Egypte. Twee van de in Aboe-Roash gevonden stèles zijn rechthoekig evenals de stèle van Sabef, waarbij de naam in de hiëroglief van huis (*hw.t*) schijnt te zijn geplaatst²³), een derde stèle is van het normale type van Abydos.

De bovenbouw van de bijgraven is bekend geworden uit Tarkhan, Aboe-Roash en Sakkara²⁴). Zij hebben de vorm van kleine rechthoekige mastaba's.

Welke is de plaatsing van de stèles geweest ten opzichte van het graf? Volgens PETRIE (*Roy. Tombs I*, p. 6) stonden zij vrij, en in rijen. SCHARFF (*Studies Griffith*, pp. 353-354) meent, dat zij, vrij staande, om de koningsstèle gegroepeerd waren als een gevolg van de koning in het hiernamaals, of dat zij, voorzover zij rechthoekig zijn, in de wand van de kleine mastaba waren aangebracht. Volgens REISNER (*Studies Griffith*, p. 331) stonden zij in het graf, volgens JUNKER (*Giza II*, p. 12 vlg.) waren zij verbonden met het graf, hetzij vrijstaand, hetzij ingemetseld. RICKE tenslotte meent (*Beiträge Bauforschung*, H. 5, pp. 227-228), dat zij geleund stonden tegen het graf of tegen de muur, die het grafcomplex omringt.

Vele van deze stèles zijn in het graf gevonden en de mogelijkheid van plaatsing in de grafkamer van de kleine graven is weer niet uitgesloten²⁵). Een stèle in situ is slechts één keer aangetroffen, en wel op het archaische grafveld van Aboe-Roash. Daar werd de stèle van *wh.t* gevonden, liggende op een intact aangetroffen bovenbouw, aan de Z.O. hoek van bijgraf nr. 2 van het uit de tijd van Den stammende hoofdgraf I²⁶).

Concluderende mogen wij dus, onder voorbehoud, zeggen, dat onze grafsteen zijn plaats gehad heeft op de bovenbouw van een kleine mastaba, een bijgraf bij het graf van koning Den te Abydos, en gedateerd is in het midden van de eerste dynastie, omstreeks 2900 v. C.

De naam van de op de stèle afgebeelde dwerg is geschreven met de hiërogliefen *ś*, *h* en *d*: *śhd*. Dan volgt de afbeelding van een boot. Hetzelfde treffen we aan op de stèle van *thś*²⁷). Het is mogelijk dat het woord *śhd* met scheepsbouw of scheepvaart te maken heeft en dat het schip daarmee deel uit maakt van de spelling van de naam. Waarschijnlijker is dat het schip een beroepsaanduiding is, die dan, in strijd met de gewoonte om de titels aan de naam te laten voorafgaan, na de naam is geplaatst. Dit is nl. ook het geval bij *rwšbn* (QUIBELL, *Archaic Mastabas*, pl. 17. 4) uit de tweede dynastie, waarbij de variant geeft *hrj* + schip, „drager van de boot” (?).

23) Het graf is dus aangeduid als huis van de dode!

24) Tarkhan: PETRIE, *Tarkhan II*, pl. 15; Aboe-Roash: MONTET in *Kêmi VII* (1938), pl. 8; Sakkara: EMERY, *Great Tombs of the First Dynasty II*, pl. 15, zie p. 13 en afb. 5.

25) In de grafkamer van Zer en Zet in Abydos bevinden zich kleine nissen in de wanden en AMÉLINEAU meende (*Nouv. Fouilles 1895/96*, p. 133), dat hier de kleine stèles waren aangebracht. Volgens PETRIE (*Roy. Tombs I*, p. 10 en II, p. 8) is dit uitgesloten. Z. Y. Saad schijnt in graven uit de 1e dyn. bij Helwan stèles in de grafkamer te hebben aangetroffen, zie *Orientalia 22* (1953), p. 96 en n. 2.

26) *Kêmi VII* (1938), pp. 23-24; VIII (1946), pp. 180-181. Op pl. 15 van PETRIE, *Tarkhan II*, ziet men misschien nog de sporen van op de bovenbouw gelegde stèles. Ook de positie van een stèle uit de derde dynastie te Rekakneh (GARSTANG, *Third Egyptian Dynasty*, pl. 24) stemt hiermee overeen.

MONTET spreekt van de Z.W. hoek (*Kêmi VII*, pp. 23-24), maar blijkens de schets op p. 23 en de plattegrond op pl. 2, moet dit de Z.O. hoek zijn. Dit is ook de plaats van de kleine offernis in de bijgraven aan de W.zijde van het graf van Zet in Sakkara (EMERY, *Great Tombs II*, p. 13).

27) *Roy. Tombs I*, pl. 36. 42 (zie p. 33, nr. 137). Vgl. voorts *ibid.* pl. 8. 9; II, pl. 8. 6 en 13, en p. 51. Deze schepen uit de tijd van Semerkhet, Ka en Nineter (2e dyn.) zijn afgebeeld met het water, waarop zij varen. Ook dit kan een aanwijzing zijn voor de datering van onze stèle.

De vorm van het schip is dezelfde als die van de schepen van klei, die in een bijgraf bij het graf van Merneith in Sakkara zijn gevonden²⁸). De voorwerpen, die in bijgraven van deze koningin zijn meegegeven, suggereren dat verschillende beroepen waren vertegenwoordigd²⁹). Mogelijk dat ook dit in verband kan worden gebracht met de voorstelling van een schip op onze stèle.

De naam *šhd* komt bij RANKE, *Personennamen* niet voor. Het is met de namen uit de archaische periode bij RANKE aldus gesteld: In het Vorwort van Bd. I, p. V zegt RANKE: „Auf die Namen von Rollsiegeln u.ä. der ersten und zweiten Dynastie dagegen habe ich, der allzu unsicheren Lesungen wegen, einstweilen noch fast ganz verzichtet; sie sollen im zweiten Bande nach Möglichkeit berücksichtigt werden". In Bd. I neemt hij 6 namen uit deze periode op, van onze lijst de nummers 27, 30, 65, 77, 104 en 132. In Bd. II, pp. 228-229 spreekt hij over de namen van de vroege tijd (zie ook p. 208 n. 7, pp. 214-215). Bij de Zusätze und Berichtigungen zu Bd. I, opgenomen in Bd. II, p. 336 vlg. zijn hieraan 13 namen toegevoegd, onze nrs. 37, 48, 52, 66, 85, 88, 92, 95, 98, 100, 103, 131 en 140. Bij de Nachträge, p. 259-335 is het aantal namen der eerste en tweede dynastie 28, onze nrs. 3, 9, 10, 18, 20, 22, 23, 24, 26, 50, 55, 57, 58, 61, 68, 69, 75, 76, 81, 87, 91, 96, 105, 112, 124, 127, 128 en 142. In de text van zijn werk geeft RANKE nog 12 namen, die hij merkwaardigerwijze niet in zijn naamlijsten heeft opgenomen. Het zijn onze nrs. 6, 7, 15, 29, 31, 40, 43, 53, 56, 62, 82 en 141.

In de hierna volgende lijst van 144 namen (Afb. 6 en 7) uit de archaische periode zijn de 59 bij RANKE voorkomende namen opgenomen en van een * voorzien, waarbij echter de door RANKE aangevoerde „Belegstellen" zijn gecompleteerd.

Het namenmateriaal, dat bij de opgravingen van EMERY in Sakkara in de jaren 1954-1956 is verkregen, is nog niet in deze lijst verwerkt.

De lezing van talrijke namen is geenszins zeker. In het bijzonder geldt dit ook voor de met een god(-in) en met *kꜣ* samengestelde namen, bijv. *nj-kꜣ* of *kꜣ(.j?)-n.j*, *n.t-htp(.tj)* of *htp-n.t*. De verschillende mogelijkheden van lezing zijn als verwijzingen in de lijst opgenomen. Koningsnamen, waarvan RANKE enkele geeft in de Nachträge en op p. 229 van Bd II, blijven hier buiten beschouwing.

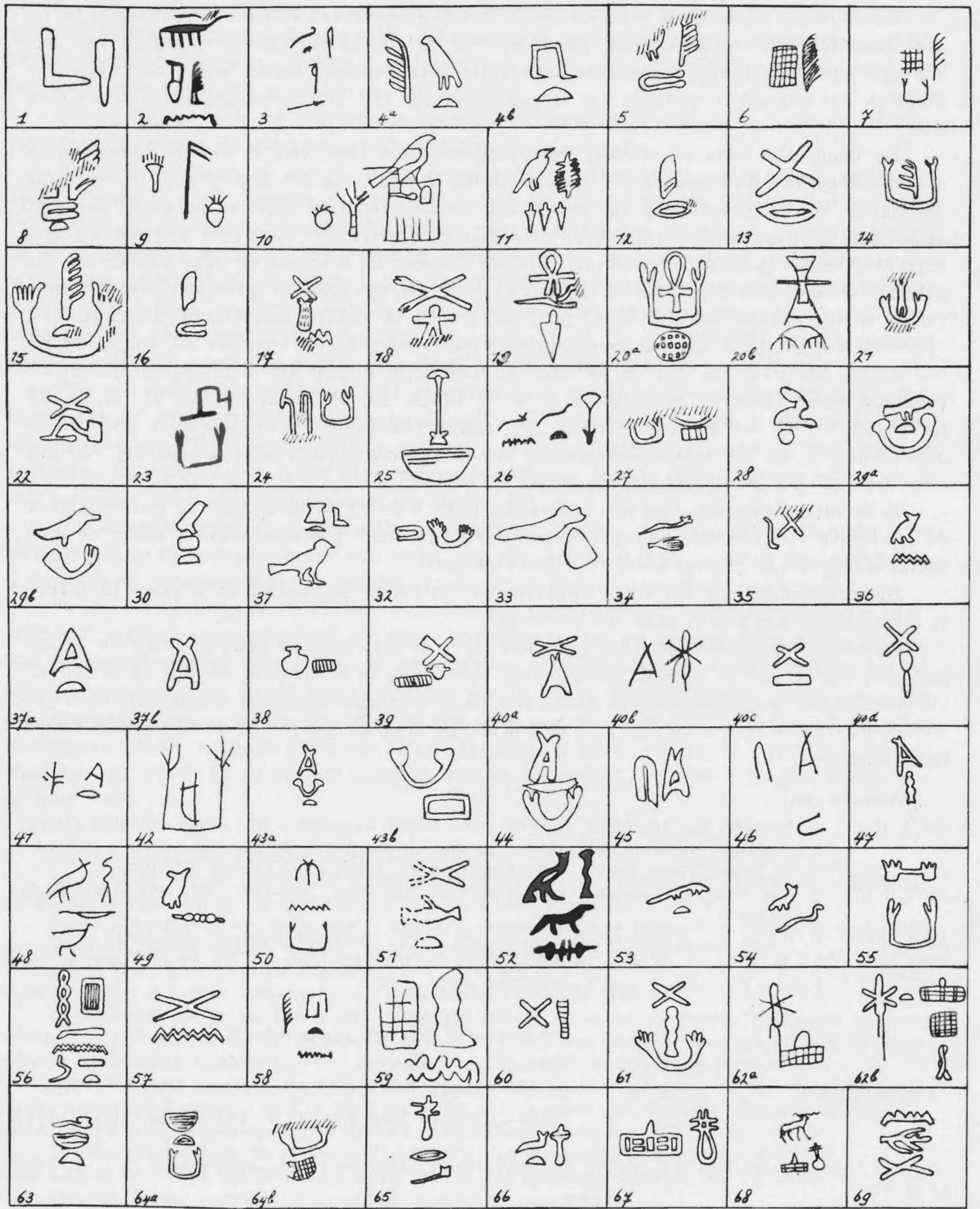
Afkortingen:

- Alt. I, II = A. SCHARFF, *Die Altertümer der Vor- und Frühzeit Ägyptens*, 2 dln., Berlin 1929-1931 (Staatliche Museen zu Berlin. *Mitteilungen aus der ägyptischen Sammlung*, Bd. IV-V)
 GT I, II = W. B. EMERY, *Great Tombs of the First Dynasty*, 2 dln., Cairo-London 1949-1954
 NF I, II, III = E. AMÉLINEAU, *Les nouvelles fouilles d'Abydos 1895-1896, 1896-1897, 1897-1898*, 3 dln., Paris 1899-1904
 RP I, II = H. RANKE, *Die ägyptischen Personennamen*, 2 dln., Glückstadt/Hamburg 1935-1952
 RT I, II = W. M. FLINDERS PETRIE, *The Royal Tombs of the First Dynasty; The Royal Tombs of the Earliest Dynasties*, 2 dln., London 1900-1901

1. <i>ꜣb</i>	m, D 1	RT I, 31 (= 36). 41 (Semerkhet/Ka).
Vgl. RP I, 1. 15.
2. <i>ij-n.j-hnm.w</i>	m, D 2	„moge Khnoem tot mij komen"
FIRTH-QUIBELL, <i>Step Pyr.</i> I, p. 137, II, pl. 106. 1-4 (=

28) EMERY, *Great Tombs* II, pl. 52. Zie ook SCHARFF, *Altertümer Vor- und Frühzeit* II, p. 41 vlg. en pl. 14.

29) EMERY, *Lc.*, p. 142.

Afb. 6.

- Ann. Serv.* 34 (1934), pp. 71, 73, pl. 3); *Ann. Serv.* 28 (1928), p. 168, C 4, afb. 11; LAUER, *Pyr. à degrés* III, pp. 5, 74, pl. 19. 5.
Vgl. *RP* I, 10. 3 = QUIBELL, *Archaic Mastabas*, pl. 23: *ij-n-j-b3*, eveneens *ij-n-j-hnm.w* te lezen? Vgl. evenwel *RP* II, 337 (Zus. I, 10. 3).
- *3. *iw-f-ḥsj* (?) m, D 2(?) *RP* II, 261. 24. FIRTH-QUIBELL, *Step Pyr.* I, p. 138, II, pl. 107. 6.
4. *iwṯ* m, D 1 *GT* II, p. 122, nr. 34, afb. 176 (Zet) (4a); ook *RT* I, 31 (= 34). 16 (Zet) ? (4b).
Vgl. *RP* I, 18.20 (Zus. II, 338); II, 262. 10 en *RP* I, 16. 6; II, 262.2.
5. *iwṯ* m, D 1 *RT* I, 31 (= 33). 6 (Zet).
Vgl. *RP* I, 18. 29; 19. 1 (*iwṯ.t*, vr).
- *6. *ip* m, D 1 *RP* II, 229: *RT* I, 31 (= 34). 23 (Den).
RT I, 20. 16 (Merneith).
Vgl. PETRIE, *Abydos* I, pl. 1-2; *Alt.* I, pl. 13, nr. 326, pp. 140-141, afb. 46 (= Petrie, *Abydos* I, pl. 1. 2): *ip* verbonden met de koningsnaam *k3* (protodynastisch).
Vgl. *RP* I, 21. 26 vlg.; 415. 3: *ipj*.
- *7. *ip-k3* m, D 1 *RP* II, 214: MACRAMALLAH, *Cimetière archaïque*, pl. 48, pp. 16-17, afb. 17.
Zie onder nr. 6.
8. *ipt.t* (?) vr, D 1 *RT* I, 31 (= 35). 34 (Semerkhet).
Vgl. *RP* I, 24. 2-4, 16 vlg. (Zus. II, 340); II, 263. 4.
- *9. *im3-ib-ntr* vr, D 1 „het hart van de god is vriendelijk”
RP II, 263. 5: PETRIE, *Tombs of the Courtiers*, pl. 2. 5 (p. 8) (Zet).
Vgl. *NF* III, pl. 18. 27 (Zer) = QUIBELL, *Archaic Objects*, pl. 61, nr. 14626, p. 295.
- *10. *im3-ib-ḥr-ḥ3(.w)* vr, D 1 „het hart van Hor-Aha is vriendelijk”
RP II, 263. 6: *RT* II, 3. 20; 3A. 9, 11, 12, 13.
RT II, 3. 1; DE MORGAN, *Recherches* II, p. 241, afb. 813, 814; *NF* I, pl. 33 (Hor-Aha).
11. *im3-śn.w* m, D 1 „de broeders zijn vriendelijk”
RT I, 31 (= 34). 13 (Zet).
Vgl. de met *im3* samengestelde eigennamen in *RP* I, 25. 8 vlg.; II, 263. 5 vlg.
Voor de lezing *śn* zie o.m. *RT* I, 17. 29; PETRIE, *Abydos* I, 11. 11, en nr. 19.
Of te lezen: *śn.w-im3(.w)*, vgl. *RP* I, 311. 9: *śn.w-ḥtp(.w)* „de broeders zijn tevreden”?
12. *ir* vr, D 1 *RT* II, 27. 114 (Zer).
Vgl. *RP* I, 38. 27 vlg.; II, 265. 22.

13. *irj(.t)-nt (?)* vr, D 1 Of te lezen: *rj*, zie nr. 71?
„zij, die bij Neith behoort”
RT II, 26 (= 29A). 74.
Vgl. *RP* I, 41. 23 vlg. en 216. 12: *r-ptḥ?*
Of te lezen: *nt-irj*, vgl. *RP* I, 147. 8: *mw.t-irj?*
14. *ikᶜ* m, D 1 *GT* II, p. 120, nr. 24, afb. 166 (Zet).
Ook REISNER, *Naga-ed-Dêr* I, pl. 44 p. en *NF* I, pl. 33
(= ZÄS 35. 8) (Den)?
Vgl. *RP* I, 47. 28 vlg. (48. 2: *ikᶜj*); II, 267. 26 (*ikᶜ*).
- *15. *it-kᶜ* m, D 1 „vader van de ka”
RP II, 208 n. 7: *RT* I, 31 (= 33). 5 = *Alt.* II, nr. 34,
pl. 7, p. 19, afb. 9 (Zet).
RT I, 63 W 45.
Vgl. *RP* I, 41. 11: *it-kᶜjt?*
16. *it (?)* vr, D 1 *RT* II, 27. 115 (Zer).
Vgl. *RP* I, 52. 19, 26 vlg.; 416. 11.
Zie nr. 5.
17. *ᶜpr-n(.j?)-nt* vr, D 1 „Moge Neith voor mij(?) voorzien”(?)
RT II, 27. 98 (Zer).
Vgl. *RP* I, 60. 19: *ᶜpr.f*; 416. 25: *ᶜpr-ršp.w.*
- *18. *ᶜnh-nt* vr, D 1 „Neith leeft”
RP II, 271. 9: *RT* I, 31 (= 33). 11 (Zet).
RT II, 26 (= 28), 52.
Of te lezen *nt-ᶜnh(.tj)*, zie nrs. 60, 62?
19. *ᶜnh-śn.f (?)* m, D 1 „zijn broer leeft”
PETRIE, *Tombs of the Courtiers*, pl. 1. 442 (Zet).
Vgl. *RP* II, 271. 20: *ᶜnh-śn(.j)*.
Of te lezen: *śn.f-ᶜnh(.w)*, vgl. *RP* I, 308. 14; 310. 12.
Of te lezen: *śn(.j?)-ᶜnh.f*, vgl. een naam als *kᶜ(.j?)-ᶜḥᶜ.f*:
RP I, 338. 26.
- *20. *ᶜnh-kᶜ(.j?)* m, D 1 „(mijn?) ka leeft”
RP II, 271. 22; 208 n. 7: *RT* II, 19. 149; 19. 153 (Den).
PETRIE, *Tombs of the Courtiers*, pl. 3. 5 (Zer) (20b); *RT*
I, 21. 29 (Merneith) (20a); *Alt.* I, nrs. 492, 493, pp. 186-
187, afb. 71b (= *RT* II, 19. 149); *RT* II, 18. 141 (Den);
EMERY, *Hemaka*, p. 64, nr. 7, afb. 25 (Den); *GT* I, p. 75,
afb. 37 (Den); *Kêmi* VIII (1946), pp. 198-200, pl. 12-13
(Den). Zie ook nr. 113: *śḥ-kᶜ(.j?)*.
Of te lezen: *kᶜ(.j?)-ᶜnh(.w)*, vgl. *RP* I, 338. 25?
21. *ᶜ(n)d-kᶜ(.j?)* m, D 1 „(mijn?) ka is behouden”
RT II, 27 (= 30). 130 (Den).
Vgl. *RP* I, 417. 14: *ᶜd-ḥr.t*.
Of te lezen: *kᶜ(.j?)-ᶜ(n)d(.w)*, vgl. *RP* I, 339. 6: *kᶜ(.j?)-
wdᶜ(.w)?*

- *22. ${}^c h_3-n.t$ vr, D 1 „Neith strijdt”
RP II, 266. 30; 229: *RT* II, 26 (= 28). 51 (Zer).
 Of te lezen: $n.t-{}^c h_3(.t)$, zie nr. 101?
 ${}^c h_3-hr.tj$
 Zie nr. 101: $hr.tj-{}^c h_3(.w)$
- *23. ${}^c h_3-k_3(.j?)$ m, D 2(?) „(mijn?) ka strijdt”
RP II, 267. 2: FIRTH-QUIBELL, *Step Pyr.* I, p. 137, II, pl. 107. 1.
 Vgl. *RP* I, 44. 15: ${}^c h_3.w-k_3$.
 Of te lezen: $k_3(.j?)-{}^c h_3(.w)$, vgl. *RP* I, 338. 26: $k_3(.j?)-{}^c h_3.f$ en nr. 101?
 ${}^c h^c-n.t$
 Zie nr. 60: $n.t-{}^c h^c(.tj)$
- *24. $w_3s-k_3(.j?)$ m, D 1 „(mijn?) ka is gelukkig”
RP II, 273. 6: *RT* II, 17. 133 (Merneith/Den).
 Of te lezen: $k_3(.j?)-w_3s(.w)$?
25. $w_3d-nb(.j?)$ m(?), D 1 „(mijn?) heer is gezond”
RT I, 31 (= 33). 2 (Zet).
 Of te lezen: $nb(.j?)-w_3d(.w)$, vgl. *RP* I, 185. 18: $nb(.j)-nfr(.w)$, etc. ?
- *26. $w_3d.tjffj-n(.j)$ m, D 2(?) „hij, die voor mij gezond zal zijn”
RP II, 273. 16: FIRTH-QUIBELL, *Step Pyr.* I, p. 122, II, pl. 90. 3 (= *Ann. Serv.* XXVIII (1928), pp. 162-163, pl. 3. 5).
 Vgl. *RP* I, 68. 22: ${}^c nh.tjffj$.
- *27. $wp-k_3$ m, D 2 *RP* I, 78. 2; II, 229, n. 3: QUIBELL, *Archaic Mastabas*, pl. 28. 1.
28. wnw m, D 1 *NF* I, pl. 36 = *RT* I, 32. 31.
 Vgl. *RP* I, 79. 13.
- *29. $wr.t-k_3$ vr, D 1 *RP* II, 208, n. 7: *RT* II, 26 (= 29A). 77 (Zer) (29a).
 QUIBELL, *Archaic Objects*, pl. 61, nr. 14618, p. 294 (29b).
 Vgl. *RP* I, 82. 19; 81. 26 (Zus. p. XXI; II, 349).
- *30. $wh.t$ vr, D 1 *RP* I, 84. 12: *Kêmi* VIII (1946), pl. 6, pp. 180-181 (Den).
 Vgl. *RP* I, 84. 13 (Zus. II, 350): $wh.t-k_3$.
- *31. $bt_3(?)$ m(?) D 1 „de bt_3 -vogel” ? Zie nr. 143: dr .
RP II, 229, n. 6: *RT* II, 27 (= 30). 127 (Den).
32. $phr-k_3(?)$ vr, D 1 *RT* II, 26 (= 28). 60 (Zer).
 Voor de lezing $phr(?)$ zie *RT* II, 3. 2.
 Vgl. *RP* I, 420. 14: $phr?$
33. fk vr, D 1 *NF* III, pl. 18. 23 = *Alt.* II, pl. 6, nr. 30, p. 17, afb. 9 (Zer ?).
 Of te lezen $k_3j.f$ „hij is hoog”, vgl. *RP* I, 332. 6 vlg.; II, 319. 27 vlg.
 Zie nr. 124: $k_3j-n.t$.
34. fd m, D 1 *NF* I, pl. 36 = *RT* I, 32. 6.
 Vgl. *RP* I, 143. 16: $fdw-nw$ „de vierde”.
35. $m_3_3(.t)-n.t$ vr, D 1 „zij, die Neith ziet” (?)

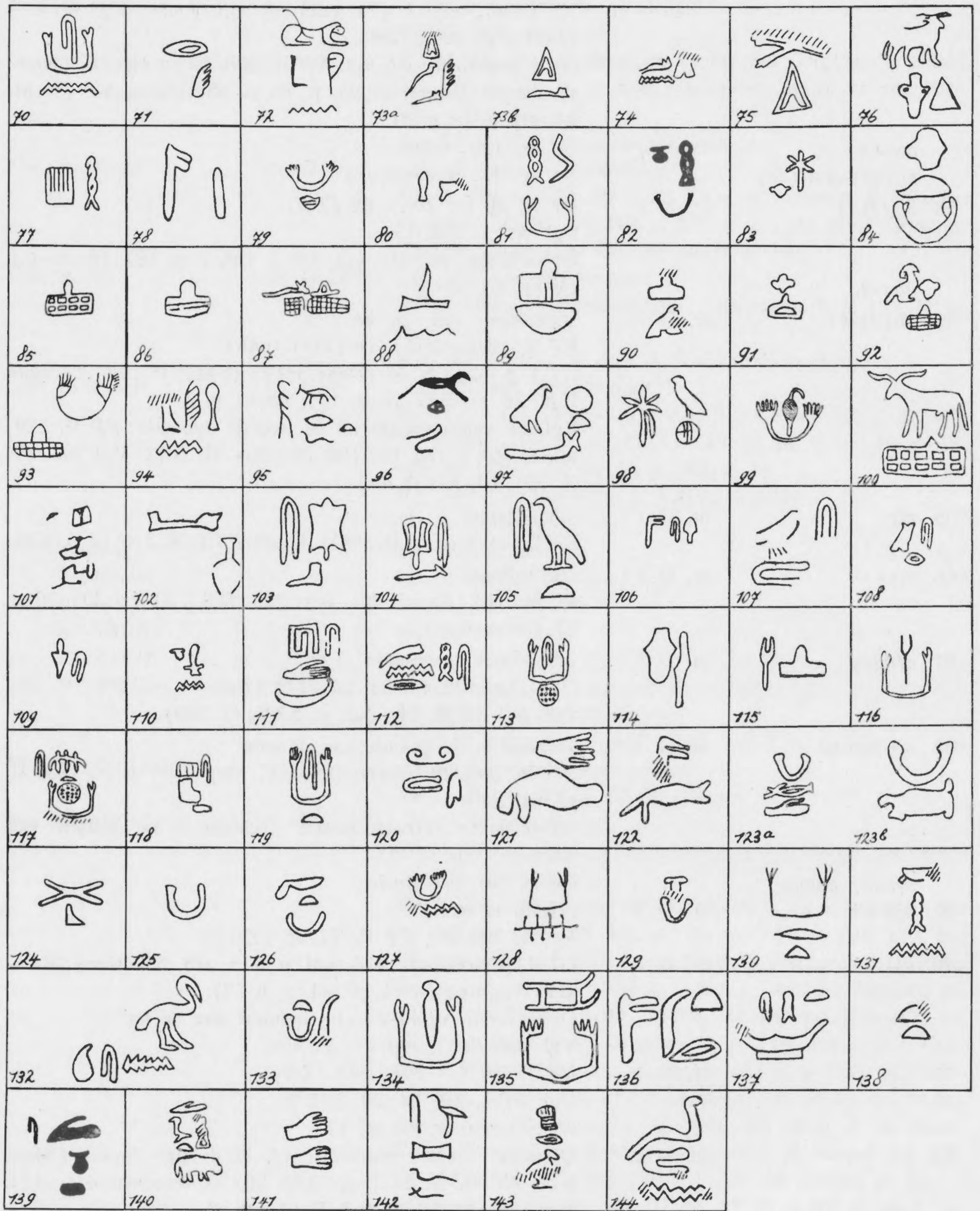
- RT II, 27. 116 (Zer); QUIBELL, *Archaic Objects*, pl. 61, nr. 14621, p. 294 (Zer ?) ³⁰.
Vgl. de titel *mꜣꜣ(.t) Hr Stꜥ* „zij, die Horus en Seth (= de koning) ziet”: RT II, 27. 96; 27 (= 30). 128, 129.
Vgl. RP I, 143. 19 vlg.
36. *mn* m, D 1 RT II, 27. 107 (Zer); NF III, pl. 15. 19 = *Alt.* II, pl. 36, nr. 336, p. 171, afb. 92 (Zer); QUIBELL, *Archaic Mastabas*, pl. 11. 2-3 (Zer).
Vgl. de koningsnaam *mn(j)*, Menes, en EMERY, *Hor-Aha*, p. 33, afb. 36.
Vgl. RP I, 149. 29 vlg.
- *37. *mr.t* vr, D 1 RP II, 361 (Zus. I, 158. 13); 229: RT II, 27. 106 (37a), 105 (37b).
38. *mr(.t?)-ib(?)* vr, D 1 NF III, pl. 18. 24 = QUIBELL, *Archaic Objects*, pl. 61, nr. 14627, p. 296 (Zer?).
Voor de lezing *mr* (GARDINER's *Sign-List* N 36) vgl. de spelling van de titel *ꜥd-mr*, voorts GT II, p. 108, nrs. 1-2, afb. 126-127: *mr(.t)-nb.wj (?)*; *Journ. Eg. Arch.* 4 (1917), pl. 55, p. 260. Zie ook de nrs. 39, 40, 43.
Vgl. RP I, 158. 14; 155. 17; 160. 5.
39. *mr(.t?)-ib-nt* vr, D 1 RT II, 26 (= 28). 54 (Zer).
Voor de lezing *mr* zie nr. 38.
Vgl. RP I, 155. 18 (Zus. p. XXIII; II, 361).
„geliefde van Neith”
RP II, 229: RT I, frontisp. (stèle van de koningin).
NF I, pl. 37 = RT I, 32. 14 (40a); RT I, 5. 1 (40b), 2-7; PETRIE, *Abydos* I, 12. 8. GT II, p. 142, afb. 205-206; p. 169, nr. 2, afb. 226, pl. 55 (?).
Ook NF III, pl. 25. 2 = *Alt.* II, pl. 27, nr. 148, p. 103 (Zer?)?
RT II, 26 (= 29A). 72, 73 (40c) (Zer); PETRIE, *Scarabs*, pl. 2. 37 (?). Voor deze spelling zie nr. 38.
RT II, 26 (= 28). 56 (40d) (Zer). Spelling met GARDINER's *Sign-List* U 23.
41. *mr-nšw* m, D 1 „geliefde des konings”
PETRIE, *Tombs of the Courtiers*, pl. 1. 159, p. 4; pl. 2. 16 (Zet).
Vgl. RP I, 212. 26?
42. *mr-kꜣ* m, D 1 „geliefde van de ka”
Alt. I, nr. 653, p. 224, afb. 84.
Vgl. RP II, 291. 1; I, 161. 11; 162. 27.
Zie de nrs. 43, 44, 46.

30) Volgens QUIBELL door AMÉLINEAU gevonden rond het graf van Peribsen. Dit graf werd in dezelfde campagne opgegraven als het graf van Zer. Een toewijzing van deze stèle aan het grafcomplex van Zer is daarmee vrijwel zeker.

- *43. *mr.t-k3* vr, D 1 „geliefde van de ka”
RP II, 208, n. 7: *RT* II, 26 (= 29). 61 (43a) (Zer).
NF III, pl. 18. 11 = *Alt.* II, pl. 6, nr. 31, p. 17, afb. 9 (43b) (Zer?); *RT* II, 27 (= 30). 126 (Den). Voor de spelling zie nr. 38.
 Vgl. *RP* I, 159. 14 en nr. 42.
44. *mr.f-k3* m, D 1 „hij bemint de ka”
PETRIE, *Tombs of the Courtiers*, pl. 1. 442 (Zet).
 Vgl. *RP* I, 340. 3: *k3-mr.f* (?) en nr. 42.
45. *mr.s* vr, D 1 „zij bemint”
RT I, 31 (= 35). 35 (Semerkhet).
46. *mr.s-k3* vr(?), D 1 „zij bemint de ka”
RT I, 7. 11 (Semerkhet); *PETRIE*, *Abydos* I, pl. 12. 19-24, p. 7.
 Vgl. nrs. 42, 44.
 Of te lezen: *mr.s-w-k3* „de ka bemint hem”, m, vgl. *RP* I, 157. 19-20; of: *mr.s-j-k3*, „de ka bemint haar”, vr, vgl. *RP* II, 291. 4?
mr.s-j-k3 zie nr. 46: *mr.s-k3*
mr.s-w-k3 zie nr. 46: *mr.s-k3*
47. *mr.h* m, D 1 *RT* I, 21. 26 = *Alt.* I, nr. 449, p. 188, afb. 71b (Den).
- *48. *m.h.w* m, D 2(?) *RP* II, 363 (Zus. I, 163. 27): *FIRTH-QUIBELL*, *Step Pyr.* II, pl. 106. 5.
49. *ms* vr, D 1 *RT* II, 26 (= 29). 68 (Zer).
 Vgl. *RP* I, 164. 18: *ms*; II, 292. 10: *msj*.
- *50. *ms-n-k3(.j?)* m, D 2 „die (mijn?) ka heeft geschapen”
RP II, 292. 13: *FIRTH-QUIBELL*, *Step Pyr.* I, p. 137, II, pl. 91. 1.
51. *msn.t-n.t* (?) vr, D 1 „spinster van Neith” (?)
RT I, 31 (= 33). 10 (Zet).
 Voor de lezing *msn* vgl. *RT* I, 32. 39 (= 12. 7); II, 7. 6; *Zeitschr. Äg. Spr.* 57 (1922). 138; *HELCK*, *Untersuchungen Beamtentiteln*, p. 33, n. 34.
- *52. *ms.h* m, D 1 „de krokodil”
RP II, 363 (Zus. I, 164. 14): *RT* I, 10. 3-5.
Ann. Serv. 28 (1928), p. 173, E 13, afb. 36(?).
- *53. *ms.h.t* vr, D 1 „de krokodil (vr)”
RP II, 229: *RT* II, 26 (= 29). 64 (Zer).
 Vgl. *RP* I, 164. 16 (Zus. p. XXIV) en nr. 52.
54. *md* vr, D 1 *RT* II, 26 (= 29). 66 (Zer).
 Vgl. *RP* I, 168. 4: *mdj*.
- *55. *md-d-k3(.j?)* m, D 1 „(mijn?) ka treft doel”
RP II, 293. 4: *RT* II, 20. 158 = *Alt.* I, nr. 485, p. 185, afb. 71a (Den); *RT* II, 20. 159 (Den); *Kêmi* VIII (1946), pl. 6, p. 180 (Den).

- *56. *nj-m^c.t-ḥp* vr, D 2 „Apis is bezitter der waarheid”
RP II, 229, n. 11.
RT II, 24. 210; DE MORGAN, *Recherches Origines* II, p. 244, afb. 821 = *NF* II, p. 304; GARSTANG, MAHÂSNA and BÊT-KHALLÂF, pl. 10. 7.
 Zie *RP* I, 172. 19 en Zus. II, 364.
- *57. *nj(.t)-n.t* vr, D 1 „zij, die aan Neith behoort”
RP II, 294. 6; 229: *RT* I, 32. 15 = DE MORGAN, *Recherches Origines* II, p. 240. 806 = *NF* I, p. 241. 59 = QUIBELL, *Archaic Objects*, pl. 60, nr. 14606, p. 291.
- *58. *nj-ḥtj* m, D 2(?) „hij, die aan *Htj* behoort”
RP II, 294. 19: FIRTH-QUIBELL, *Step Pyr.* I, p. 123, II, pl. 91. 7.
 Vgl. *RP* I, 231. 15: *htj*; II, 304. 1: *htj-ḥ^c-iš.t.f.*
59. *nj(.t)-ḥp* vr, D 1 „zij, die aan Apis behoort”
RT II, 27 (= 30A). 139 = *Alt.* II, pl. 8, nr. 39, p. 21, afb. 10 (Den); *NF* II, pl. 21. 3 = *Alt.* II, pl. 9, nr. 40, p. 21, afb. 10 (Zer?, zie *NF* II, p. 289, n. 1).
 Vgl. *RP* I, 173. 2 (Zus. p. XXIV; II, 364).
 Of te lezen: *ḥpn?*
nj-šw-k^c zie nr. 70: *nš-k^c*
nj(.t)-k^c zie nr. 127: *k^c(.j?)-n.j*
n.t-irj zie nr. 13: *irj(.t)-n.t*
n.t-^cnḥ(.tj) zie nr. 18: *^cnḥ-n.t*
n.t-^cḥ^c(.t) zie nr. 22: *^cḥ^c-n.t*
60. *n.t-^cḥ^c(.tj)* vr, D 1 „Neith staat” (?), vgl. nr. 62: *n.t-ḥtp(.tj)*
RT II, 26 (= 28). 57 (Zer).
 Voor de lezing *^cḥ^c* zie *RT* II, 10. 2; *GT* II, p. 102.
- *61. *n.t-ḥk^c(.j?)* vr, D 1 „Neith is (mijn?) toverkracht”
RP II, 296. 6: *RT* II, 27. 97 (Zer).
- *62. *n.t-ḥtp(.tj)* vr, D 1 „Neith is genadig”
RP II, 229: naam van een koningin uit het begin der eerste dynastie (Hor-Aha).
RT II, 2. 11-12 (62a); *NF* III, pl. 14. 3, 10 = *Alt.* I, pl. 35, nr. 741, p. 244, afb. 88; pl. 35, nr. 744, p. 245, afb. 88; PETRIE, *Abydos* I, pl. 4. 6; DE MORGAN, *Recherches Origines* II, p. 167, afb. 551-554 = QUIBELL, *Archaic Objects*, pl. 43, nrs. 14102, 14103, 14106, 14104, pp. 216-217; DE MORGAN, *Recherches Origines* II, p. 179, afb. 618 = QUIBELL, *Archaic Objects*, pl. 44, nr. 14132, p. 220; DE MORGAN, *l.c.*, p. 186, afb. 677 = QUIBELL, *l.c.*, pl. 43, nr. 14086, p. 213; DE MORGAN, *l.c.*, p. 169, afb. 559; Z. Y. SAAD, *Royal Excavations Helwan* (1945-'47), pl. 64b, p. 43, afb. 14 (62b). Zie ook *Zeitschr. Äg. Spr.* 42 (1905), p. 63.
 Stèle van particulier: *NF* III, pl. 18. 10 = *Alt.* II, pl. 7, nr.

			32, p. 17, afb. 9 (?) (Zer?); vgl. <i>Journ. Eg. Arch.</i> 4 (1917), pl. 55, p. 260. Of te lezen: <i>ḥtp-n.t</i> , vgl. <i>RP</i> II, 308. 29 en HELCK, <i>Untersuchungen Beamtentiteln</i> , p. 86 n. 58: <i>ḥtp-wj-n.t</i> . Zie nr. 90: <i>ḥtp-ḥr</i> en n. 31.
63.	<i>nw-kṣ</i> <i>nb(.j?)-wṣḏ(.w)</i> <i>nb.t.f(?)</i>	vr, D 1	zie nr. 129: <i>kṣnw</i> zie nr. 25: <i>wṣḏ-nb(.j?)</i> <i>RT</i> II, 26 (= 29A). 82 (Zer). Vgl. <i>RP</i> I, 188. 13.
64.	<i>nb.t-it.f</i> <i>nb(.t)-kṣ</i>	vr, D 1	Of te lezen: <i>nb.t-it.f</i> , vgl. <i>RP</i> I, 188. 7 en 183. 19: <i>nb-it.f</i> . zie nr. 63: <i>nb.t.f</i> „bezitster van de ka” (?) <i>RT</i> II, 26 (= 29A). 78 (Zer) (64b). <i>GT</i> I, p. 82, afb. 46 (Den), m(?) (64a); PETRIE, <i>Tarkhan</i> I, pl. 30. 1 (Zet?, zie p. 16): <i>nb-kṣ</i> , m? Vgl. de koningsnaam uit de tweede dynastie: <i>RP</i> II, 229; voorts <i>RP</i> I, 186. 19; 189. 16 (Zus. II, 367). Vgl. ook <i>RP</i> II, 321. 10: <i>kṣ(.j)-nb.j</i> .
*65.	<i>nfr</i>	m, D 1	„de schone” <i>RP</i> I, 194. 1 (Zus. II, 368); II, 229: <i>RT</i> II, 8. 3 = 12. 6 (Ka).
*66.	<i>nfr.t</i>	vr, D 1	„de schone” <i>RP</i> II, 370 (Zus. I, 201. 10); 229: <i>RT</i> I, 31 (= 35). 36 en 37 (Semerkhet).
67.	<i>nfr-ḥtp</i>	m, D 1	„schoon is de genade” (?) <i>GT</i> II, p. 122, nr. 33, afb. 175 (Zet). Vgl. <i>RP</i> I, 198. 14 (Zus. p. XXV; II, 369).
*68.	<i>nfr-ḥtp-bṣ</i>	m, D 2(?)	„schoon is de genade van de ram” <i>RP</i> II, 298. 29: FIRTH-QUIBELL, <i>Step Pyr.</i> I, p. 123, II, pl. 91. 2. Of te lezen: <i>nfr-ḥtp-ḥnm.w</i> „schoon is de genade van Khnoem”, zie nr. 2? zie nr. 68: <i>nfr-ḥtp-bṣ</i> .
*69.	<i>nfr-ḥtp-ḥnm.w</i> <i>nḥt-n.t</i>	vr, D 1	„Neith is sterk” <i>RP</i> II, 300. 25: <i>RT</i> II, 27. 95 (Zer).
70.	<i>nš-kṣ</i>	m, D 1	<i>GT</i> I, p. 109, afb. 61A, vgl. p. 115, afb. 65 (Den); REISNER, <i>Naga-ed-Dêr</i> I, pl. 44, g, h (?). Of te lezen: <i>nj-šw-kṣ</i> „hij behoort aan de ka”? Vgl. ook <i>RP</i> I, 340. 11: <i>kṣ-ns?</i>
71.	<i>rj(?)</i>	vr, D 1	<i>RT</i> II, 26 (= 29B). 93 (Zer). Vgl. <i>RP</i> I, 216. 24, 29; 217. 2.
72.	<i>rw-ṣbn</i>	m, D 2	Of te lezen: <i>ir</i> , zie nr. 12? QUIBELL, <i>Archaic Mastabas</i> , pl. 17. 4 (pp. 29-30) (Nineter); <i>NF</i> II, pl. 21.2, pp. 170, 293 (Chasechemoei); <i>Ann. Serv.</i> 28 (1928), p. 166, B 14, afb. 7.

Afb. 7.

73. *rdj.f* vr, D 1 „moge hij geven”
RT I, 31 (= 34). 22 (Den) (73a); *NF* I, pl. 37 = *RT* I, 32.22 en 24 (73b): verbonden met de titel *mšn.t* „spinster”, zie nr. 51?
 Vgl. *RT* II, 26 (= 29B). 92.
 Vgl. *RP* I, 228. 13; II, 303. 22 (*rdj*) en 115b, n. 2.
 Voor de lezing *rdj* „geven”, later *rdj*, zie GARDINER, *Eg. Grammar*², p. 533 onder X 8 en n. 4.
74. *rdj.f-n(.j)* m, D 1 „moge hij aan mij geven”
NF I, pl. 37 = *RT* I, 32. 19.
 Vgl. nr. 73.
- *75. *rdj-n.t* vr, D 1 „moge Neith geven”
RP II, 303. 14; 229: *RT* I, 31 (= 33). 9 (Zet).
 Ook PETRIE, *Scarabs*, pl. 2. 27?
 Vgl. *RP* I, 228. 5.
- *76. *rdj-ḥnm.w* m, D 1 „moge Khnoem geven”
RP II, 303. 16: PETRIE, *Abydos* I, pl. 13. 151 (Zet).
 Vgl. *RP* I, 397. 8: *dj-ḥnm.w*; 228. 8: *rdj-(wj)-ḥnm.w*.
- *77. *ḥp* m, D 1 „Apis” (?), zie nr. 59.
RP I, p. XXVI (Zus. 236. 24); II, 229: *NF* I, p. 241. 56 (= DE MORGAN, *Recherches Origines* II, p. 240. 803) = *RT* I, 32. 7 = QUIBELL, *Archaic Objects*, pl. 60, nr. 14604, p. 291.
 zie nr. 59: *nj(.t)-ḥp*
- ḥpn*
 78. *ḥm(.t)-ntr* vr, D 1 „dienares van de god”
RT II, 26 (= 29B). 85 (Zer).
 Vgl. *RP* I, 239. 22 (Zus. II, 376); I, 240. 3 vlg.
79. *ḥm(.t)-kṣ(?)* vr, D 1 *RT* II, 27. 113 (Zer).
80. *ḥm(.t)-kṣ(?)* vr, D 1 „dienares van de ka” (?)
RT II, 26 (= 29B). 87 (Zer).
- *81. *ḥmṣ-kṣ* m, D 1 *RP* II, 305. 22; 208, n. 7; 213, n. 4: *RT* I, 11. 14 = 15. 16; *RT* I, 25. 53, EMERY, *Hemaka*, p. 63, afb. 23; *RT* I, 25. 54, II, 20. 163, *NF* I, pl. 21, *Alt.* I, nr. 490, p. 186, afb. 71a; *RT* I, 25. 55, *Alt.* I, nr. 497, p. 187, afb. 71b; *RT* I, 25. 56, DE MORGAN, *Recherches Origines* II, p. 235, afb. 785, *Alt.* I, nr. 495, p. 187, afb. 71b; *RT* II, 20. 161, EMERY, *Hemaka*, p. 62, afb. 19; *RT* II, 20. 162, *Alt.* I, nr. 486, p. 185, afb. 71a.
 EMERY, *Hemaka*, pl. 17 en 18, B en C, nrs. 412, 413, p. 39.
- *82. *ḥnw-kṣ* m, D 1 *RP* II, 208, n. 7; 215: *RT* I, 12. 1 = 17. 26 (Semerkhet); 11. 12 = 17. 28 (Ka).
 PETRIE, *Abydos* I, pl. 11. 9 (Semerkhet).
 Zie nr. 131: *kḥn(.t?)*.
 zie nr. 90: *ḥtp-ḥr*.
- ḥr-ḥtp(.w)*

- *83. *hr-n.t* vr, D 1 „gezicht van Neith”
RT II, 5. 5 (Zer); 26 (= 28). 53 (Zer); *NF* III, pl. 15. 9 = *Alt.* II, pl. 32, nr. 256, p. 136 (Zer?); *NF* III, pl. 21. 25 (Zer?); *RT* II, 7A. 16 = PETRIE, *Abydos* I, pl. 12. 10 (Den); *RT* II, 8A. 9 = *Alt.* I, pl. 27, nr. 716, p. 236.
 Vgl. *RP* I, 252. 2: *hr-mw.t*; 252. 12: *hr-hk.t* (?); II, 307. 13: *hr-n-bst.t*.
84. *hr-k3* m, D 1 PETRIE, *Tombs of the Courtiers*, pl. 3. 3 (Zer); PETRIE, *Abydos* III, pl. 1. 15.
- *85. *htp* m, D 1 *RP* II, 379 (Zus. I, 257. 22): *RT* I, 23, 40 (Merneith).
RT I, 23. 41 (Merneith). Of te lezen: *sd-htp*, als *RP* II, 317. 29 (!) ? Zie nr. 116: *shm-k3(.j?)*.
 PETRIE, *Scarabs*, pl. 2. 46 (?); PETRIE, *Abydos* I, pl. 12. 5 (?) (Zer).
86. *htp(.t)* vr, D 1 *RT* II, 26 (= 29B). 86 (Zer).
 Vgl. *RP* I, 260. 13 (Zus. II, 380).
- *87. *htp.f* vr, D 1 „moge hij genadig zijn”
RP II, 309. 1; 229, n. 4: *RT* II, 26 (= 29). 63 (Zer).
RT II, 27. 104 (?) (Zer).
 Vgl. ook *RP* I, 259. 10: *htp.s*.
- *88. *htp-n.j* m, D 2 *RP* II, 380 (Zus. I, 258. 12): FIRTH-QUIBELL, *Step Pyr.* I, p. 137, II, pl. 107. 2.
 GARSTANG, *Mahâsna and Bêt Khallâf*, pl. 10. 9 (D 3?).
 zie nr. 62: *n.t-htp(.tj)*
89. *htp-nb(.j?)* m, D 1 „moge (mijn?) heer genadig zijn”
 PETRIE, *Tombs of the Courtiers*, pl. 1. 117 (Zet).
 Vgl. *RP* I, 258. 16.
90. *htp-hr* m, D 1 „moge Horus genadig zijn”
NF I, pl. 36 = *RT* I, 32. 20; vgl. *NF* III, p. 269.
 Wegens de spelling is een lezing *hr-htp(.w)* (vgl. *RP* I, 250. 7) minder waarschijnlijk, zie ook nr. 87: *htp.f*³¹).
- *91. *htp-hr* vr, D 1 „moge het gezicht (van de god?) genadig zijn”
RP II, 308. 31; 229: *RT* I, 4. 6 (Zet), of m?
NF I, pl. 34, p. 241. 61 (= DE MORGAN, *Recherches Origines* II, p. 240. 808) = *RT* I, 32. 13 = QUIBELL, *Archaic Objects*, pl. 60, nr. 14612, p. 293; *NF* III, pl. 14.11, p. 140 (Zer?).
- *92. *htp-hr-3h.tj* vr, D 1 „moge het gezicht van (de god) *3h.tj* genadig zijn”
RP II, 380 (Zus. I, 258. 14); 229, n. 9: *RT* II, 26 (= 29). 70 (Zer).
NF III, pl. 15. 27 = *Alt.* II, pl. 36, nr. 343, pp. 172-174, afb. 94 (Zer?).

31) Ook de lezing *htp-n.t* is daarom wellicht te verkiezen boven *n.t-htp(.tj)*, nr. 62, en *htp-hnm.w* boven *hnm.w-htp(.w)*, nr. 100.

- h̄tp-h̄nm.w*
93. *h̄tp-k̄j(.j?)* m?, D 1 zie nr. 100: *h̄nm.w-h̄tp(.w)*.
„moge (mijn?) ka genadig zijn”
PETRIE, *Tombs of the Courtiers*, pl. 3. 8 (Zer); *RT* II, 27.
111 (?) (Zer).
Vgl. *RP* I, 259. 19.
Of te lezen: *k̄j(.j?)-h̄tp(.w)*, vgl. *RP* II, 321. 12? Zie nr.
90 en n. 31.
94. *h̄d-ibn(?)* m, D 1 *NF* I, pl. 34, p. 241. 62 (= DE MORGAN, *Recherches Origines* II, p. 240. 809) = *RT* I, 32. 29 = QUIBELL, *Archaic Objects*, pl. 60, nr. 14611, p. 292.
Een Nubiër? Vgl. *RP* I, 261. 11: *h̄d-w̄wš*, een Libyer.
- *95. *h̄dr.t(?)* m, D 2(?) *RP* II, 380 (Zus. I, 261. 18: *h̄dr*): *Alt.* II, pl. 27, nr. 152, p. 104.
- *96. *h̄wj(.w)-inp.w* m, D 2(?) „dien Anubis beschermt”
RP II, 309. 22: FIRTH-QUIBELL, *Step Pyr.* I, p. 138, II, pl. 107. 4, 5 (= *Ann. Serv.* 34 (1934), pl. 3, p. 75).
Vgl. *RP* I, 266. 3 vlg.
97. *h̄wj(.w)-itf* m, D 2 „dien zijn vader beschermt”
Z. Y. SAAD, *Royal Excavations Helwan* (1941-1945), pl. 82b, p. 173.
Vgl. *RP* I, 267. 21 (Zus. II, 381): *h̄wj.t-itf.š*.
- *98. *h̄wj(.w)-n.t(?)* m, D 2(?) „dien Neith beschermt”
RP II, 380 (Zus. I, 261. 8: *h̄dr*): *Alt.* II, pl. 27, nr. 152, p. 104.
99. *h̄sf-k̄j(.j?) (?)* m, D 1 „(mijn?) ka weert af”
NF I, pl. 37 = *RT* I, 32. 2.
- *100. *h̄nm.w-h̄tp(.w)* m, D 1 „Khnoem is genadig”
RP II, 383 (Zus. I, 276): *RT* I, 23. 42 (Merneith).
Of te lezen: *h̄tp-h̄nm.w*, vgl. *RP* I, 276. 6, n. 1 en zie nr. 90 en n. 31?
101. *h̄rtj-^ch̄j(.w)* m, D 2(?) „Kherti, de strijder”
LAUER, *Pyr. à degrés* III, pl. 19.6, pp. 5, 74.
Vgl. *RP* I, 277. 10: *h̄rtj-ij(.w)*, etc., en de koningsnaam *h̄r-^ch̄j(.w)* „Horus, de strijder”.
Of te lezen: *^ch̄j-h̄rtj*, zie nrs. 22, 23?
102. *sm̄-^c(?)* vr, D 1 *RT* II, 27 (= 30). (128), 129 = *Alt.* II, pl. 8, nr. 37, p. 20, afb. 10 (Den).
- *103. *š̄j̄b* m, D 1 *RP* II, 385 (Zus. I, 299. 11): *RT* I, 27. 64-67 (Adjib).
GT I, p. 95, afb. 55 (Adjib?); *NF* II, pl. 22. 4 (Den?);
DE MORGAN, *Recherches Origines* II, pl. I, p. 235, afb. 786 (Den?).
- *104. *š̄j̄b.f* m, D 1 *RP* I, 299. 19; II, 229: *RT* I, 30, 31 (= 36). 48 = VON BISSING, *Ägypt. Kunstgeschichte*, pl. 18. 171 (Ka).
- *105. *š̄j̄t(?)* m, D 1 *RP* II, 314. 14: *RT* I, 21. 24; II, 17. 134 (Merneith).

- RT I, 21. 24 = *Alt.* I, pl. 19, nrs. 505-506, p. 189, afb. 71b (Merneith); RT I, 25. 50 (Den).
Of te lezen *štš*, zie HELCK, *Untersuchungen Beamtentiteln*, p. 89, n. 72?
106. *šimš-ntr(?)* m, D 1 „die de god vriendelijk stemt”
NF I, pl. 37 = RT I, 32. 8.
107. *šwt(?)* vr, D 1 RT II, 26 (= 29A). 81 = *Alt.* II, pl. 6, nr. 29, pp. 16-17, afb. 9 (Zer).
Of te lezen *štšw*, vgl. *RP* II, 317. 25?
108. *šmr* m(?), D 1 „de hoveling”
RT II, 26 (= 29). 69 (Zer).
Vgl. *RP* I, 307. 19: *šmr.t*; II, 315. 13.
109. *šn* m, D 1 „de broeder”
NF I, pl. 37 = RT I, 32. 25.
Vgl. *RP* I, 308. 6 vlg.
šn(.j?)-^cnh.f
šn.f-^cnh(.w)
šn.w-imš(.w)
zie nr. 19: *^cnh-šn.f*
zie nr. 19: *^cnh-šn.f*
zie nr. 11: *imš-šn.w*
110. *šnw* m, D 1 „de tweede” (?)
NF I, pl. 37 = RT I, 32. 26; PETRIE, *Tarkhan* I, pl. 40, 54 1 en t.
Vgl. *RP* I, 310. 21.
111. *šhd* m, D 1 *NF* I, pl. 35 = RT I, 32. 9 = de hier gepubliceerde stèle.
Vgl. RT II, 27. 108: *sh..(?)* (Zer).
- *112. *šhfnr* vr, D 2(?) *RP* II, 317.1: QUIBELL, *Archaic Mastabas*, pl. 26-27 = W. S. SMITH, *History of Egyptian Sculpture and Painting*, pl. 32a (p. 143).
šht
zie nr. 137: *thš*.
113. *šh-kš(.j?)* m, D 1 RT II, 17. 130(?) (Zet); I, 22. 30-34 (Merneith) (22. 32 = *Alt.* I, nr. 507, p. 189, afb. 71b).
GRDSELOFF (*Ann. Serv.* 44 (1944). 304 vlg.) leest: *^cnh-kš*; Vikentiev (*Ann. Serv.* 48 (1948). 665 vlg.): *hwj-kš.š* (zie *GT* II, 103 n. 2); GRIFFITH (RT I, p. 44): *šnb-kš(?)*; SCHARFF (*Alt.* I, p. 189): *škš* of *kšš* met stadsdeterminatief (?). Misschien: *šhš-kš* „die de ka gedenkt”?
114. *šhm-ib(?)* m, D 1 *Kêmi* VIII (1946), pl. 6, p. 181 (Den).
Vgl. de koningsnaam uit de tweede dynastie: RT II, 21.
115. *šhm-htp(.w)* m, D 1 „de machtige is genadig” (?)
RT I, 31 (= 34). 24 (Den).
Vgl. *RP* I, 319. 17 (Zus. II, 389).
116. *šhm-kš(.j?)* m, D 1 „(mijn?) ka is machtig”
QUIBELL, *Archaic Mastabas*, pl. 9 (Zer); RT I, 18. 5-6; II, 12. 3; 17. 129 = *Alt.* I, nr. 48, p. 185, afb. 71a; *GT* II, p. 102, afb. 105, pl. 35; pp. 104-106, afb. 106-114; pp. 111-

- 114, afb. 139-142; pp. 116-118, afb. 150-160; PETRIE, *Abydos I*, pl. 13. 150 (?) (Zet).
Voor de lezing zie *GT II*, p. 103, n. 2-3 en nr. 85.
Vgl. *RP I*, 319. 18 (Zus. II, 389).
117. *šhntj-k₃(.j?)* m, D 1 „die (mijn?) ka verhoogt”
GT II, p. 124, nr. 42, afb. 184 (Zet).
Vgl. *RP I*, 320. 4-5.
118. *ššt₃* vr, D 1 „de geheime” (?)
RT I, 31 (= 36). 39 (Semerkhet/Ka).
Ook *RT II*, 27. 118 (Zer)?
Vgl. *RP I*, 330. 8: *št₃?*
119. *št-k₃(.j?)* m, D 1 *RT I*, 31 (= 33). 8 (Zet).
Vgl. *RP I*, 298. 23 (Zus. p. XXVIII; II, 385): *št-k₃* en II, 317. 9: *št-t-k₃?*
- št₃*
120. *štj* m, D 1 zie nr. 105: *št*
„de Nubier” (?)
NF I, pl. 36 = *RT I*, 32. 20.
Vgl. *RP I*, 298. 14: *st*; 332. 16: *št.t?*
Zie *Kêmi VIII* (1946), pl. 6, p. 181, en nr. 94.
- št_w*
šd-htp
121. *šd* m, D 1 zie nr. 107: *šwt*
zie nr. 85: *htp*
NF III, pl. 18. 9 = *Alt. II*, pl. 9, nr. 43, p. 22, afb. 9 (Zer?).
SCHARFF (*Alt. II*, p. 22) leest: *dšd* (?).
Vgl. *RP I*, 330. 10.
122. *šd(.w?)-ntr* m, D 1 „dien de god redt”
PETRIE, *Tombs of the Courtiers*, pl. 1. 453 (Zet).
Vgl. *RP I*, 330. 13: *šd-it.f* en vlg.
123. *šd(.t?)-k₃* vr, D 1 „die de ka redt”
RT II, 27 (= 30). 120 (123a); 27 (= 30). 122 (123b) (Den); *NF I*, pl. 34, p. 241. 55 (= DE MORGAN, *Recherches Origines II*, p. 240. 802) = *RT I*, 32. 4 = QUIBELL, *Archaic Objects*, pl. 60, nr. 14602, p. 290.
zie nr. 33: *fk*
„Neith is hoog”
RP II, 319. 29; 229: *RT 27* (= 30). 123 (Den).
Vgl. *RP I*, 332. 6: *ḳ₃j-ḳmn*, en vlg.
- ḳ₃j.f*
*124. *ḳ₃j-n.t*
125. *ḳ₃(?)* vr, D 1 „de ka” (?)
RT I, 63 W 62 (Zet); 31 (= 35). 31 (Semerkhet).
Ook *RT II*, 26 (= 29B). 90 (Zer) en *Ann. Serv.* 28 (1928), 87, afb. 9 (zie pp. 89-90) (Zet) (m)?
Of te lezen: *ḳ₃.t*, zie nr. 126?
126. *ḳ₃.t(?)* vr, D 1 „vulva” (?)
RT II, 27. 96 (Zer).
Ook *RT II*, 27 (= 30A). 136 (Den), of hier te lezen: *ḳ₃r.t*, zie nr. 130?

- kə(.j?)^cnh(.w)*
kə(.j?)^c(n)d(.w)
kə(.j?)^chə(.w)
kə(.j?)^cwəś(.w)
kə-mr.f
 *127. *kə(.j?)^c-n(.j)* vr, D 1 Vgl. *RP* I, 341. 7.
 zie nr. 20: ^c*nh-kə(.j?)*.
 zie nr. 21: ^c(*n*)*d-kə(.j?)*.
 zie nr. 23: ^c*hə-kə(.j?)*.
 zie nr. 24: *wəś-kə(.j?)*
 zie nr. 44: *mr.f-kə*
 „(mijn?) ka behoort mij”
RP II, 321. 9: *RT* II, 27. 112 (Zer).
 Ook *GT* II, p. 120, nr. 25, afb. 167 (m?) (Zet)?
 Of te lezen: *nj(.t)-kə* „zij (of *nj* „hij”) die behoort bij
 de ka”.
 Vgl. nr. 70: *nś-kə*.
 zie nr. 93. *hṭp-kə(.j?)*.
 „(mijn?) ka is (mijn?) bescherming”
RP II, 321. 15: *RT* I, 11. 16 (Den); II, 20. 157 (Den).
RT I, 21. 28 (Merneith); I, 11. 6 = 14. 11 = *Alt.* II, pl. 37,
 nr. 338, p. 171, afb. 94 (Den). Ook PETRIE, *Abydos* I, pl.
 11. 6 (Den)?
 129. *kənw(?)* m, D 1 „tuinman” (?)
Kēmi VIII (1946), p. 204 (Den); *RT* I, 31 (= 35). 29
 (Semerkhet).
 Vgl. *RP* I, 342. 13 (Zus. II, 393); II, 321. 27.
 Of te lezen: *nw-kə?*
 130. *kərt* vr, D 1 „vulva” (?)
RT I, 31 (= 33). 7 (Zet); QUIBELL, *Archaic Objects*, pl.
 61, nr. 14624, p. 295.
 Zie nr. 126: *kə.t*.
 Vgl. *RP* I, 342. 14 (Zus. II, 397): *kərt* (m): 371. 5:
tə-kərt.
 *131. *khn(.t?)* vr, D 1 *RP* II, 394 (Zus. I, 348. 4): *NF* I, pl. 36 = *RT* I, 32. 16.
 Of te lezen: *hnw-kə*, vgl. *RP* II, 208, n. 7 en nr. 82?
 *132. *gmn-štj(?)* m, D 2(?) *RP* I, 351. 22: *Studies Griffith*, pl. 57, p. 349.
 133. *tjt-kə* m(?), D 1 *RT* I, 31 (= 36). 40 (Semerkhet/Ka); 31 (= 35). 33 (Se-
 merkhet). Vgl. 31 (= 35). 30 (vr) (Semerkhet).
 Vgl. *RP* I, 385. 11: *ttj-kə*.
 134. *tpj-kə(.j?)(?)* m, D 1 „(mijn?) ka is eerste”
GT II, p. 126, nr. 52, afb. 194 (Zet).
 Vgl. *RP* I, 380. 4: *tp-m-kə.w*; 380. 10: *tpj*; II, 329. 13: *tpj*.
 135. *tm-kə(j?)* m, D 1 „(mijn?) ka is volledig”
 PETRIE, *Tombs of the Courtiers*, pl. 3. 11 (Zer).
 Vgl. PETRIE, *Scarabs*, pl. 5. 121?
 136. *trj-nṭr* m, D 1(?) „die de god vereert” (?)
 PETRIE, *Abydos* II, pl. 1 en 5. 33.
 Vgl. *RP* I, 381. 26: *trj* en vlg.

137. *thš* m, D 1 *RT* I, 31 (= 36). 42 (Semerkhet/Ka).
Vgl. *RP* I, 382. 28?
Of te lezen: *šht*, vgl. *RP* I, 317. 27: *šhtj.t* (vr) en *Wb* III, 466. 10: *shj.t* „een soort schip”?
138. *tt* vr, D 1 *RT* I, 31 (= 35). 22 (Semerkhet).
Vgl. *RP* I, 383. 18 vlg.; 384. 4 vlg. en de koningsnaam uit de eerste dynastie *ttj*: Athotis.
139. *dnš* m, D 1 MACRAMALLAH, *Cimetière archaïque*, p. 21, afb. 21.
Vgl. *RP* I, 400. 15 (Zus. II, 400).
- *140. *dḥb.t(?)* vr, D 1 „nijlpaard”
RP II, 400 (Zus. I, 399. 10: *dbj.t*): *NF* I, pl. 35 = *RT* I, 32. 21 = VON BISSING, *Ägypt. Kunstgeschichte*, pl. 17, nr. 157.
- *141. *dd* m, D 1 *RP* II, 229: *RT* II, 26 (= 28). 58 (Zer).
Vgl. *RP* I, 401. 3 vlg.; II, 333. 8 vlg.
- *142. *dfꜣ(.j?)-bꜣšt.t* m, D 2 „Bastet is (mijn?) spijziging”
RP II, 333. 26: *Ann. Serv.* 28 (1928), p. 159, A 10, pl. 2. 4 = FIRTH-QUIBELL, *Step Pyr.* I, p. 121, II, pl. 89. 5 (Nineter).
143. *ḏr* m, D 1 „de *ḏr*-vogel”
RT II, 27 (= 30A). 133 (Den).
Vgl. *RP* I, 407. 5-6 en de koningsnaam Zer, zie ook nr. 31: *btꜣ* (?).
144. *ḏtn* vr, D 1 *RT* II, 26 (= 29). 65 = *Alt.* II, pl. 6, nr. 28, p. 16, afb. 9.

A. KLASSENS

SUMMARY

The stela F 1927/1. 1 in our Museum was acquired from the VON BISSING collection in 1927. It comes from Abydos, where AMÉLINEAU found it between Febr. 6th and March 18th 1896 while digging in the Royal Cemetery of the Archaic Period, the Umm-el-Gaʿab. It is shown on pl. XXXV of AMÉLINEAU, *Les nouvelles fouilles d'Abydos 1895-1896*, and PETRIE gave a drawing of it on pl. XXXII, nr. 9 in his *The Royal Tombs of the First Dynasty* I. From the information about the finding of stelae in AMÉLINEAU's publication, and also from the style and workmanship of our stela it is probable that it came from one of the subsidiary graves around the tomb of Den.

It belongs to a class of round-topped gravestones which appear in the 1st dynasty not only in Upper-Egypt (Abydos), as is generally believed, but also in Lower-Egypt, where one of these stelae was found *in situ*, lying on top of a small mastaba, a subsidiary grave to a mastaba of the time of Den in the archaic cemetery at Abu-Roash (MONTET in *Kêmi* VII, pp. 23-24; VIII, pp. 180-181). This find throws a new light on the relation between the round-topped stela and the rectangular slab with a representation of the funereal meal, the type of stela that appears in the 2d dynasty. Moreover, it makes it probable that the position of the small 1st dynasty stelae was on top of the superstructure of the mud-brick mastabas, although the possibility of a placing

inside the burial chamber is, to the authors opinion, not entirely excluded (the latter applies too to the position of the royal stelae at Abydos).

On our stela the hieroglyphs *ś*, *h* and *d*, a representation of a primitive boat and the figure of a dwarf occur. The boat could be part of the spelling of the name (*śhd*), or might indicate the profession of the owner of the stela, cf. *rwšbn* in QUIBELL, *Archaic Mastabas*, pl. XVII, 4 and EMERY's find of clay models of boats at Saqqara (*Great Tombs of the First Dynasty II*, pl. LII, p. 142).

The proper name *śhd* does not occur in the two volumes of RANKE's *Personennamen*. A list of 144 names from the archaic period is given here, 59 of which are already inserted in RANKE's name-lists (these are marked with an asterisk in our list and the references are completed). The reading and translation of the names are in many cases tentative. Royal names are not included and neither are the names from the unpublished material excavated by EMERY at Saqqara during the last three seasons (1953/54-1955/56).
A. K.

BES DE DANSER ¹

De Griekse comedie, ons vooral bekend uit de werken van Aristophanes, was onderdeel van de liturgie van de god Dionysus. Te Athene werd zij opgevoerd tegen het einde van de maand December, op het feest genaamd *Λήναια*, in de provincie een maand vroeger tijdens het landelijke of kleine Dionysusfeest. Later kwam daar te Athene nog het grote Dionysusfeest bij, gevierd in de tweede helft van Februari. Zoals wij haar kennen was de comedie een stuk van dramatische inhoud, men heeft het vermoeden geuit, dat zij oorspronkelijk meer een soort revue was. Het woord *κωμῳδία* betekent „gezang van de *κῶμος*,” en deze *κῶμος* was de schare van de god, dus van de wijn, verzadigde volgelingen van Dionysus ²). De Griekse comedie heeft in de klassieke periode een ingewikkelde structuur, doch bewaart daarnaast tevens een aantal archaische trekken, die ons een inzicht zouden kunnen geven in het oorspronkelijk bedrijf van de deelnemers, zo wij hen slechts konden duiden.

De acteur, die later een masker droeg, had zich in de oudere tijd het gelaat met wijndroesem rood gesmeerd ³). Bovendien had hij zich de buik verzwaaard met een kussen, *προγαστρίδιον*, en evenzo de billen. Hij verkreeg daardoor een typische gestalte, die door een nauwsluitende trui zo schaamteloos mogelijk werd geaccentueerd ⁴). Het was de gestalte van de Satyr en wij vinden haar terug in Egypte, waar de goden Bes en Ptah in een zijner verschijningsvormen aldus afgebeeld worden. Men heeft haar willen verklaren uit een lichamelijke afwijking, de achondroplasia, een ziekte van het beenderstelsel, die tot gevolg heeft, dat de beide onderste ledematen zich niet naar behoren kunnen ontwikkelen, en aldus tot dwergvorming leidt ⁵). De overeenkomst is onvolmaakt, want er zijn geen aanwijzingen, dat de comische acteur voor dwerg wilde doorgaan.

De speler, zelfs wanneer hij een vrouwelijke rol te vervullen had, omgordde zich met een lederen, neerhangende phallus (afb. 8) ⁶). Dat geschiedde om der wille van de hilariteit, doch het was tevens een overblijfsel uit de tijd, waarin de comedie niet meer was dan een voorspel tot de phallegorie, de phallische optocht ⁷). De inhoud van het voorgedragene was navenant,

1) Voordracht gehouden voor het Oosters Genootschap in Nederland, tijdens het XVde Congres, Zaterdag 1 October 1955, te Leiden.

2) De wereld als *κωμαστήριον*: K. PREISENDANZ, *Papyri Graecae Magicae*, Leipzig en Berlijn 1928-31, deel II, blz. 122 en 146.

3) A. MÜLLER, *Lehrbuch der Griechischen Bühnenalterthümer*, Freiburg im Breisgau 1886, blz. 270, noot 3.

4) MÜLLER, op. laud., blz. 230.

5) Dr. PARROT, *Recueil de Travaux Relatifs à la Philologie et à l'Archéologie Egyptiennes et Assyriennes*, deel II, Parijs 1880, blz. 129-133.

6) MÜLLER, op. laud., blz. 246/7.

7) Passages over de phallegorie: Aristoph., *Acharn.*, 241-279; Aristot., *Poët.*, IV 14; Plutarch., *De Cup. Divit.*, 8; Athen., *Dipnos.*, V 33, XIV 16. Een samenvattend overzicht in PAULYS *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, deel XIX, Stuttgart 1938, blz. 1673-81, vgl. blz. 1681-1748.

obscentiteit was de auteur tot plicht. De comedieën van Aristophanes zouden heden niet meer opgevoerd kunnen worden en waren vermoedelijk nog gekuist. In een latere periode werden de phallen afgelegd en werd de obscentiteit opgeheven. Daardoor was aan de eisen van de ethiek voldaan ⁸⁾, doch aan de comedie, die nu niet meer was dan blijspel, was een element ontnomen, dat oorspronkelijk essentieel geweest moet zijn. Een schrijver als Jamblichus, die de liturgie in onverkorte vorm gehandhaafd wil zien, heeft tegen de obscentiteit van phallegorie en comedie geen bezwaren en verklaart: „Doordat wij in comedie en tragedie hartstochten van anderen aanschouwen, beteugelen, verzachten en reinigen wij onze eigene, en bij het aanschouwen en aanhoren van sacrale obscentiteit worden wij bevrijd van de schade, die ons in feite door haar zou kunnen worden berokkend” ⁹⁾.

Afb. 8. Phallische acteurs

Zekerlijk stammend uit de phallegorie is de gewoonte van de comische acteur zijn publiek te bespotten. De boeren, door de stedelingen benadeeld, zo wordt verhaald, kwamen des nachts als $\chi\omega\mu\omicron\varsigma$ naar Athene en zongen daar voor de huizen hunner belagers spotliederen ¹⁰⁾. Wij hebben hier te doen met een dualistische trek der comedie, die de sociale en cosmische orde wil verzekeren met negatieve middelen. De auteurs in de klassieke periode hielden de spot voor hun goed recht ¹¹⁾. Conflicten met de overheid bleven echter niet uit, zodat geleidelijk-aan dit recht opgeheven is moeten worden. In tijden van beroering deed men in het geheel geen comedie opvoeren ¹²⁾ of men verbood de magistraten te bespotten ¹³⁾. In het jaar 415 v. Chr. wist zekere Syracosius een besluit doorgevoerd te krijgen, verbiedende personen met naam en toenaam in de hilariteit te betrekken ¹⁴⁾. In de latere comedie is de spot niet geheel verdwenen, doch hij heeft zich omgezet in wat wij heden nog kennen, kritiek op toestanden en maatregelen.

Een laatste eigenaardigheid der comedie is, dat het koor in haar dikwijls, zij het dikwijls ook niet, optreedt in diervermomming, verkleed als vogels, wespen, geiten, vissen, kikvorsen,

8) Vgl. Aristot., Ethic. Nicom., IV 8.

9) Jambl., De Myst., I 11.

10) G. KAIBEL, Comitorum Graecorum Fragmenta, vol. I 1, Berlijn 1899, blz. 12-14, Schol. in Dionys. Thrac.

11) Aristoph., Ran., 367/8.

12) Schol. in Aristoph. Acharn., 67.

13) Schol. in Aristoph. Nub., 31, in Aristoph. Ran., 501.

14) Schol. in Aristoph. Av., 1297.

enz. De handeling in de comedie is volledig verdicht, in tegenstelling tot de handeling in de tragedie, die steeds aan de mythologie ontnomen is. De comische acteur is mens uit het dagelijks leven, de tragische is heros¹⁵⁾. Slechts de dierfiguren doen vermoeden, dat toch ook in de comedie een band met de mythologie bestaat. Sprekende dieren leefden in de oertijd. Sedert zij het spreken afgeleerd hebben, gelden in de oudheid de dieren nog dikwijls als personificaties van bepaalde deugden en ondeugden¹⁶⁾.

Het op plaat III en IV afgebeeld reliëf wordt bewaard in het Allard Pierson Museum te Amsterdam en is aangekocht bij de verkoop der collectie LUNSINGH SCHEURLEER te 's-Gravenhage¹⁷⁾. Het behoorde oorspronkelijk aan Prof. F. W. VON BISSING, die het reeds geruime tijd geleden heeft besproken en heeft doen afbeelden¹⁸⁾. Het is vervaardigd van kalksteen, heeft een hoogte van 66 cm. bij een breedte van 35 cm. en een dikte van 26 cm., waarvan 19 cm. op het reliëf en 7 cm. op de achterwand vallen, en het weegt omtrent 60 kilogram. Het stuk is uit een groter reliëf uitgehouwen, nadere gegevens omtrent de standplaats daarvan ontbreken.

Men herkent de figuur van de Egyptische dwerggod Bes, die afgebeeld is in een danspas, het gelaat naar de toeschouwer gewend, de linkerarm, die heden ontbreekt, opgeheven, de rechterarm in de zijde. Van de benen is slechts het rechter te zien, dat over het linker geslagen is, welk laatste in de achtergrond verdwijnt en of weggebroken is of nimmer volledig is uitgebeiteld. Neerhangend in een onwaarschijnlijke wending en met intekening der aderen ziet men een enorme phallus, blijkbaar besneden gedacht. De trekken van het gelaat zijn zuiver Egyptisch. De ogen, die gescheiden worden door twee zware en bijna verticale wenkbrauwen, hebben pupillen, de neus is ingedrukt, de jukbeenderen zijn vooruitspringend, de tong is uit de geopende mond gestoken en draagt een lijn over het midden, de baard is gestyleerd. De oren zijn niet aangegeven en verdwijnen onder het hoofdhaar, dat sluik neerhangt en links en rechts eindigt in een krul. De god draagt op het hoofd een vierkant onderstel, waarop ringsom een uitgesneden richel tot inplanting der door hem gedragen vederen kroon. Men bespeurt daarin heden wel cementresten, doch niet de te verwachten gaten voor de penneschachten. Het lichaam vertoont de Egyptische invloed niet, de modellering is geheel en al een Griekse. De spierbundels zijn met grote nadruk aangebracht, ten dele weer gestyleerd, als op de borst, waar zij een regelmatige figuur vormen. Partijen, die minder in het oog vallen, zijn summier gehouden. Zo is, op de twee billen na, de rug van het beeld onbewerkt gelaten en zijn van de in de zijde geplaatste rechterhand slechts de duim en de pink uitgehouwen. Al zijn de lijnen hier en daar wat slap, het stuk, dat de god weergeeft in een wilde uitgelatenheid, die zeer goed getroffen is, bezit ontegenzeggelijk een grote zwier. De houding van het bekken ten opzichte van de borst ware onmogelijk bij het normale menselijke lichaam, doch men bedenke, dat men hier met een dwerg heeft te maken.

Het fragment moet een architectonische bestemming hebben gehad. Men bemerkt het aan de afmetingen en aan de grote heffing van het reliëf, dat hoger is dan het normale hoogreliëf, men bemerkt het ook aan de oppervlakkige afwerking van de reeds vermelde gedeelten, die van

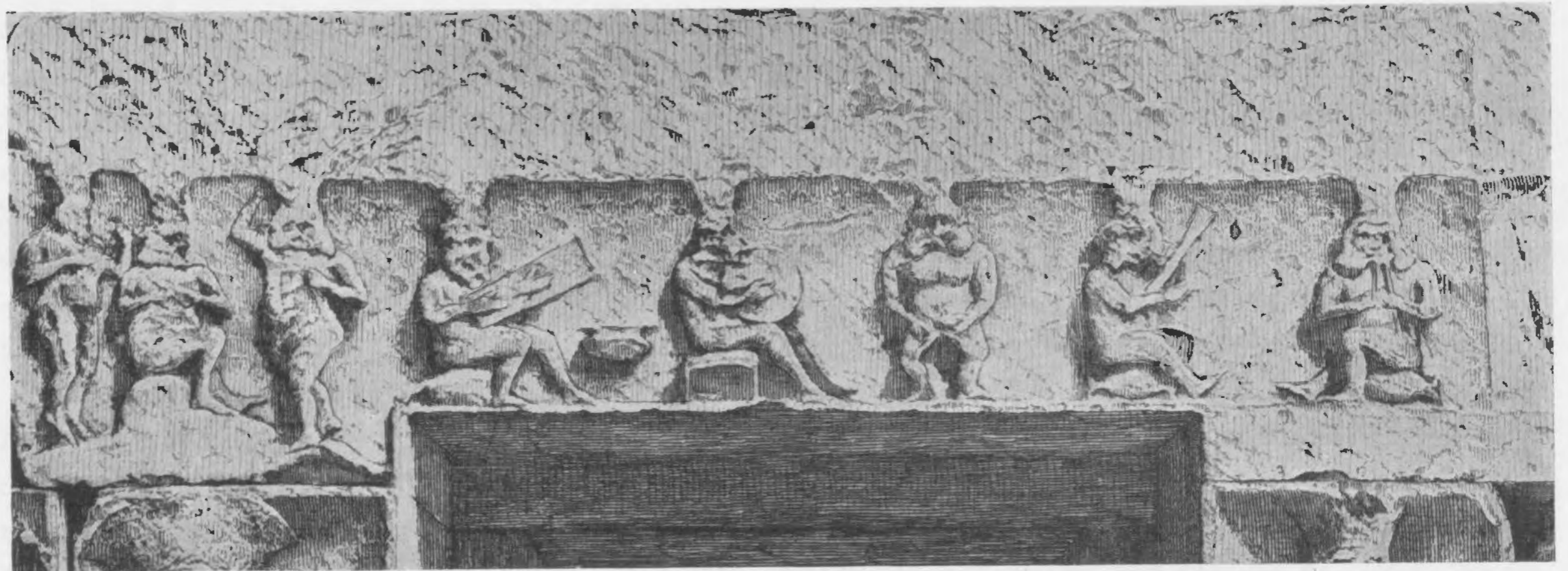
15) KAIBEL, op. laud., blz. 10/11.

16) Bijv. Jambl., Vit. Pyth., 178.

17) Ons ter publicatie welwillend toevertrouwd door Mevr. Prof. C. H. E. HASPELS, Amsterdam.

18) F. W. VON BISSING, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, deel L, Berlijn 1925, blz. 129/30, met pl. 5.

nabij gezien de toeschouwer onbevredigd laten. De god houdt de blik ietwat terneder geslagen, hetgeen VON BISSING doet veronderstellen, dat het reliëf op zekere hoogte boven de grond gestaan moet hebben¹⁹). Hij voert een goede parallel aan uit het Heroön van Gölbaşı in het antieke Lycië, een grafmonument, waarop boven een der poorten een fries is aangebracht van Besfiguren, afb. 9. Men telt er acht, de derde van links gelijkt sprekend op de onze. Dit Heroön is een zuiver Grieks monument, waarin men verder geen spoor van Egyptische invloed aantreft, en daar wij de god Bes aldus buiten Egypte vereerd vinden, moeten wij ons afvragen, of het hier besproken stuk inderdaad een Egyptisch stuk is. De herkomst uit de verzameling VON BISSING maakt dat althans waarschijnlijk. Is het juist, dan kunnen wij het dateren in de periode der Ptolemaeën en het voor een fragment houden van een Graeco-Egyptisch gebouw, als bijvoorbeeld een der

Afb. 9. Fries met Bes-figuren in het Heroön te Gölbaşı

tempels te Alexandrië²⁰). Ouder kan het niet zijn vanwege de Griekse invloed, die er duidelijk uit spreekt, jonger evenmin, daar de Romeinen in Egypte terugkeerden tot de pharaonische stijl en de bevolking zelf zich reeds in de tweede eeuw onzer jaartelling tot het Christendom bekeerde.

De god Bes is in het Egyptische pantheon een der meest opvallende, doch tevens een der meest raadselachtige godenfiguren. Hij pleegt te worden afgebeeld als een dwerg met breed en dierlijk hoofd, misvormd lichaam en korte benen, op het hoofd een vederen kroon dragend en om de schouders dikwijls een dierenhuid, doch overigens onbekleed. Phallisch is hij slechts op ons reliëf, anders zeer zelden²¹). De Egyptenaren schreven hem een zuidelijke, Africaanse origine toe²²). Hij werd in het ganse land vereerd, gewoonlijk niet individueel, doch in een serie Besgoden, en men kan geen localiteit aanwijzen, waar hij in het bijzonder tehuis was. Zijn populariteit in Egypte is in het verloop der geschiedenis stijgend geweest. In de oudste periode, met name in het Oude Rijk, wordt hij slechts enige malen vermeld of afgebeeld, in de latere, Graeco-Romeinse, is hij bijna alomtegenwoordig te noemen, en er zijn goden, als Hormerti of Sopdoe,

19) VON BISSING, *ibid.*, blz. 130.

20) Phallische elementen in de cultus van Sarapis: Athen., *Dipnos.*, V 33; Athanas., *Hist. Arian.*, 57; Socrat., *Eccles. Hist.*, V 16; Theophan. *Confess.*, *Chronogr.*, 111. Vgl. hieronder. blz. 45, noot 81.

21) Vgl. C. BOREUX, *Musée du Louvre, Antiquités Egyptiennes, Catalogue-Guide*, Parijs, 1932, blz. 510.

22) Diod. *Sic.*, *Bibl. Hist.*, I 18; C. R. LEPSIUS, *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien*, Berlijn 1849-1859, Afd. IV, pl. 65b en 85c; *Idem*, *Text*, Berlijn 1897-1913, deel II, blz. 247.

die zelfs zijn trekken overnemen en met hetzelfde verwrongen gelaat of met hetzelfde onvolwaardige lichaam worden getekend. De functies van de god waren vele en zij liepen zo sterk uiteen, dat zij moeilijk verenigbaar schijnen. Zo was Bes god van de strijd en wordt hij dikwijls met een zwaard afgebeeld, maar hij was ook de beschermer van het kraambled en van de pasgeboren kinderen. Wij behoeven hem hier niet in al zijn verschijningsvormen te vervolgen en beperken ons tot het drietal, dat voor ons doel van belang is. Wij bespreken de god in zijn betrekking tot achtereenvolgens muziek en dans, huwelijk en sexualiteit, wijn en dronkenschap.

Toen Osiris op zijn zwerftochten in het land Aethiopië kwam, werd hem daar het geslacht der Satyrs voorgeleid. Osiris, die gaarne lachtte en zich vermeide in muziek, zang en dans ²³⁾, en deze zelfde aanleg in hen terugvond, nodigde hen uit zich bij zijn gevolg aan te sluiten, hetgeen zij deden ²⁴⁾. Osiris was de uitvinder van de fluit ²⁵⁾. Wij vernemen deze zaken uit de mond van de klassieke auteurs en hebben geen reden hun woorden in twijfel te trekken. De Satyrs kunnen vereenzelvigd worden met Bes en de zijnen, andere goden komen daarvoor niet in aanmerking. Bes is de god van de muziek bij uitstek. Talloze malen wordt hij weergegeven spelend op een instrument, en alle muziekinstrumenten, die het oude Egypte gekend heeft, worden door hem beheerst ²⁶⁾. Hij is zo nauw met de muziek verbonden, dat men de verschillende instrumenten met afbeeldingen van hem versiert, zo nog in de Graeco-Romeinse periode, waarin hij afwisselt met Satyrs ²⁷⁾. Bes is tevens de god van de dans, ὀρχηστῆς Βησῆς noemt hem een schrijver ²⁸⁾. Hij bespeelt zijn instrument dikwijls al dansend en is daarbij somtijds begeleid door apen, de dieren uit zijn geboorteland.

Zolang de god Osiris nog op aarde vertoefde, was hij de liefde toegedaan ²⁹⁾. De cultus, die hem na zijn dood gewijd werd, droeg een sterk sexueel karakter. Zijn gemalin Isis zocht de delen van zijn door de boze Typhon verscheurd lijk bijeen, doch kon de phallus daarvan niet vinden. Zij vervaardigde van dit lichaamsdeel een beeld en gebod de Egyptenaren het in alle tempels te aanbidden ³⁰⁾. Osiris placht met geërigeerd schaamdeel te worden afgebeeld ³¹⁾. „Op het, gelijk gezegd, phallische feest der Pamyliëen werd een beeld met driedubbel ³²⁾ schaamdeel getoond en rondgedragen” ³³⁾. Dit feest werd ter ere van Osiris gevierd en moet het zelfde geweest zijn als het feest, dat volgens een andere auteur voor Dionysus werd gehouden. „In plaats van phallen hebben de Egyptenaren andere beelden van een el lengte uitgedacht, die door koorden worden bewogen ³⁴⁾, en de vrouwen dragen deze door de dorpen, terwijl het schaam-

23) Tibull., Carm., I 7,27-48; Lucian., De Saltat., 59.

24) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 18, vgl. 88.

25) Tibull., Carm., I 7,47; Jub., apud Athen., Dipnos., IV 78; Poll., Onom., IV 77; Eustath., Comment in Hom. II., XVIII 219.

26) H. HICKMANN, Cahiers d'Histoire Egyptienne, Ser. VI, deel I, Caïro 1954, blz. 35-39.

27) H. HICKMANN, Instruments de Musique, Caïro 1949, blz. 145-151.

28) Hedyt., apud Athen., Dipnos., XI 97.

29) Tibull., Carm., I 7,44; Plut., De Is. et Osir., 12, 14, 19; Lucian., De Saltat., 59.

30) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 22, 88, IV 6; Plut., De Is. et Osir., 18, met commentaar van HOPFNER; Hippolyt., Refut., V 7,27/8; Lactant., Div. Inst., V 20,12.

31) Plut., De Is. et Osir., 51, met commentaar van HOPFNER.

32) Vgl. W. DEONNA, l'Antiquité Classique, deel XXIII, Brussel 1954, blz. 403-428.

33) Plut., De Is. et Osir., 12, 36, met commentaar van HOPFNER. Daartoe: Oudheidkundige Mededelingen, nieuwe reeks, deel XXIX, Leiden 1948, blz. 69.

34) Νευρόσπαστα. Vgl. PAULY's, Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, deel XVII, Stuttgart 1937, blz. 161-163, en Athanas., Hist. Arian., 57.

deel in beweging is en niet veel kleiner is dan de rest des lichaams. Voorop gaat een fluitspeler en hem volgen de vrouwen, Dionysus bezingend. Waarom het beeld zulk een groot schaamdeel heeft en dit laatste alleen aan het lichaam beweegt, daarover wordt een heilige legende verhaald." ³⁵⁾ In het Museum te Berlijn vindt men van zulk een phallegorie een voorstelling in terracotta (afb. 10) ³⁶⁾. Men ziet een enorme phallus, die rondgedragen wordt door vier goden. Deze

Afb. 10. Phallische processie, naar een terracotta te Berlijn.
Zes dragers: vooraan en achteraan Bes-goden, in het midden twee menselijke gestalten

vier goden nu zijn Bes-goden, ook Bes is nauw betrokken bij de sexualiteit. Hij is de god van het liefdeleven, die voorgesteld wordt op de beddepanelen ³⁷⁾, op de steunsels, waarop men des nachts het hoofd ter ruste legde ³⁸⁾, op het handvat der spiegels ³⁹⁾, op toiletkastjes ⁴⁰⁾, op

35) Herod., Hist., II 48, met commentaar van WIEDEMANN. Vgl. Apul., Metam., XI 11; Athen., Dipnos., V 33?

36) W. WEBER, Die Ägyptisch-Griechischen Terrakotten, Berlijn 1914, blz. 102, no. 139, met pl. 13. (onze afb. 10). Vgl. W. DEONNA, Revue Archéologique, vijfde serie, deel XX, Parijs 1924, blz. 121, fig. 6, blz. 124.

37) Königliche Museen zu Berlin, Ausführliches Verzeichnis der Aegyptischen Altertümer und Gipsabgüsse, Berlijn 1899, blz. 280, no. 13696; T. M. DAVIS, The Tomb of Iouiya and Touiyou, Londen 1907, blz. 37, met pl. 37.

38) C. LEEMANS, Description Raisonnée des Monumens Egyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Bas, Leiden 1840, blz. 97, nos. H 546 en H. 547; E. A. WALLIS BUDGE, British Museum, A Guide to the Fourth, Fifth and Sixth Egyptian Rooms, and the Coptic Room, Londen 1922, blz. 26-28, de nos. 51806, 35799, 35807, 18156; C. BOREUX, Musée du Louvre, Antiquités Egyptiennes, blz. 586; Berlijn, de nos. 7230, 11625, 14120.

39) G. BÉNÉDITE, Miroirs, Cairo 1907, blz. IV (fig. B), XXIV 7 (no. 44017), 24 (no. 44047), 36 (no. 44076), 37 (no. 44077), 40 (no. 44080), met pl. 4, 13, 16, 17 en 20; Brits Museum, no. 37176.

40) F. G. HILTON PRICE, A Catalogue of Egyptian Antiquities, Londen 1897, blz. 144 (no. 1467), 145

zalflepels ⁴¹). Vrouwen van lichte zeden, als danseressen en muzikanten, lieten zich een afbeelding van hem op het lichaam tatoueren ⁴²). In de dodenstad van Memphis werd tijdens de opgravingen in de jaren 1905 en 1906 een viertal vertrekken blootgelegd, waarvan de wanden versierd waren met anderhalve meter hoge ithyphallische beelden van Bes, telkenmale staande tussen twee naakte vrouwen. Op de bodem verspreid lagen tientallen ithyphallische figuurtjes, die in de publicatie helaas niet weergegeven werden ⁴³). De bestemming dezer vertrekken, die in de Ptolemaeïsche periode gedateerd werden, kon niet worden aangegeven. Bes is de god van het kraambed, tezamen met zijn gezellin, de nijlpaardgodin Tawere ⁴⁴). Hij beschermt het pasgeboren kind en staat derhalve afgebeeld in de geboortetempels ⁴⁵), maar ook op de magische stèles, zijn gelaat verheffend boven de jeugdige god Harpocrates ⁴⁶). In kindergraven werden ho'le Bes-figuren aangetroffen, waaruit misgeboorten tevoorschijn kwamen ⁴⁷).

Osiris was de god van de wijn. Het is bijna onmogelijk in de oud-Egyptische teksten een bevestiging te vinden van dit feit, dat ons door de klassieke auteurs met nadruk wordt voorgelaten ⁴⁸). Osiris vond de wijnstok uit in zijn geboorteplaats Nysa, van onzekere ligging ⁴⁹),

no. 1469); H. WALLIS, *Egyptian Ceramic Art, The MacGregor Collection*, 1898, blz. 14, fig. 15; J. GARSTANG, *El Arábah*, Londen 1901, blz. 9, met pl. 11; A. GRENPELL, *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, deel XXIV, Londen 1902, blz. 36, fig. 53; W. M. FLINDERS PETRIE, *Gizeh and Rifeh*, Londen 1907, blz. 20, met pl. 24; G. BÉNÉDITE, *Objets de Toilette*, Caïro 1911, blz. 54 (no. 18594), 58 (nos. 18584 en 44583), 59 (nos. J. 28363 en 18583), met pl. 22, 24 en 25; F. BALLOD, *Prolegomena zur Geschichte der Zwerghaften Götter in Ägypten*, Moskou 1913, blz. 49, fig. 38; C. BOREUX, *Musée du Louvre, Antiquités Egyptiennes*, blz. 587, 597, 608, 609; *Brits Museum*, no. 2571.

41) *Brits Museum*, nos. 5953 en 5954.

42) L. KE'NER, *Remarques sur le Tatouage dans l'Égypte Ancienne*, Caïro 1948, blz. 40-44.

43) J. E. QUIBELL, *Excavations at Saqqara (1905-1906)*, Caïro 1907, blz. 12-14, met titelplaat en pl. 1, 3, 26, 27, 28, 29. Vgl. P. PERDRIZET, *Les Terres Cuites Grecques d'Égypte*, Nancy, Parijs en Straatsburg 1921, blz. 48, no. 139, met pl. 42.

44) *Description de l'Égypte*, Parijs 1821-1829, *Antiquités*, deel I, pl. 96, no. 3; C. R. LEPSIUS, *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien*, Afd. III, pl. 74c, Afd. IV, pl. 85b/c; W. GOLENISCHIEFF, *Die Metternichstele*, Leipzig 1877, pl. 1, rij VI, pl. 4, regel 79; E. NAVILLE, *The Temple of Deir el Bahari*, Londen 1895-1908, deel II, pl. 51; W. SPIEGELBERG, *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, deel XXIX, Caïro 1929, blz. 162-165. De conceptie: A. MARIETTE, *Dendérah*, Parijs 1870-1875, deel IV, pl. 88. Ook op de magische ivoren staan Bes en Tawere steeds tezamen afgebeeld. Hebben deze ivoren iets met de geboorte uitstaande?

45) Dendara: B. PORTER en R. L. B. MOSS, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, Oxford 1927-1951, deel VI, blz. 103-107; Luxor, *ibidem*, deel II, blz. 106-108; Deir el-Bahri, *ibidem*, deel II, blz. 118/9; Erment, *ibidem*, deel V, blz. 155-157; Edfoe, *ibidem*, deel VI, blz. 169-177; Koom Omboe, *ibidem*, deel VI, blz. 198/9; Philae, *ibidem*, deel VI, blz. 223-229, vgl. blz. 251; Aboe Simbal, *ibidem*, deel VII, blz. 97; Wadi Ben Naga^c, *ibidem*, deel VII, blz. 263. Voor het „Typhonium” te Gebel Barkal, vgl. *ibidem*, deel VII, blz. 208-211.

46) Oudheidkundige Mededelingen, nieuwe reeks, deel XXII, Leiden 1941, blz. 6. Bes assisterende bij de geboorte van Horus: *Description de l'Égypte*, *Antiquités*, deel I, pl. 95,8, 96,3; C. R. LEPSIUS, *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien*, Afd. IV, pl. 65a/b, 85b/c; W. GOLENISCHIEFF, *Die Metternichstele*, pl. 4, regel 79; J. DE MORGAN e.a., *Kom Ombos*, Wenen 1895-1909, deel II, blz. 332, no. 984; E. CHASSINAT, *Le Mammisi d'Edfoe*, Caïro 1910-1939, pl. 12, 13, 14, 15, vgl. blz. 131.

47) L. LORTET en C. GAILLARD, *La Faune Momifiée de l'Ancienne Égypte*, Lyon 1903-1909, deel II, blz. 201 (niet gezien). Vgl. ook W. M. FLINDERS PETRIE, *Hyksos and Israelite Cities*, Londen 1906, blz. 46; E. R. AYRTON, C. T. CURRELLY en A. E. P. WEIGALL, *Abydos*, deel III, Londen 1904, blz. 52 en pl. 28,6.

48) *Pyr.*, 820a, 1511b, 1524a. Vgl. de papyrusvignetten in E. A. WALLIS BUDGE, *Osiris and the Egyptian Resurrection*, Londen 1911, deel I, titelplaat en blz. 38; *Idem*, *The Book of the Dead, Facsimiles of the Papyri of Hunefer, Anhai, Kerasher and Netchemet*, Londen 1899, pl. Anhai 1, 3, 6, 8.

49) *Hom.*, *Hymn. in Bacch.*, I 8/9; *Herod.*, *Hist.*, II 146, met commentaar van WIEDEMANN, III 97;

ofwel in de stad Plinthine in de Mareotis, het centrum van de Egyptische wijnbouw ⁵⁰), en hij vertrok vandaar om de mensheid, die nog in onwetendheid verkeerde en van barbaarse zeden was, de zegeningen zijner uitvinding te doen deelachtig worden. De ganse wereld doortrok hij met zijn gevolg, waaronder de speciaal met de wijnteelt belaste Maron, en waar de bodemgesteldheid niet gunstig was, onderrichtte hij de bevolking in de bereiding van het gerstebier. Na zijn dood werden hem voor deze weldaden door het dankbare nageslacht de onsterfelijkheid en de goddelijkheid toegekend ⁵¹). De wijn was het bloed of het ingewand van Osiris ⁵²), maar hij was ook het bloed van de vijanden der goden ⁵³). Op de elfde Tybi werd een feest gevierd ter herinnering aan de dag, waarop in de oertijd de Nijl met wijn in plaats van met water stroomde ⁵⁴). Als lid van het gevolg van Osiris had in de wijn ook Bes zijn deel. In de tempel van de westenwind, beoosten Alexandrië, bevond zich in de Ptolemaeische periode een werk van de kunstenaar Ctesibus, een rhyton, een soort muziekinstrument, in de gestalte van de god Bes, die tegelijkertijd wijn uitschonk en melodieën speelde dierbaar aan de heilige Nijl ⁵⁵). Een op een reliëf uit het Nieuwe Rijk afgebeeld voorwerp, dat wel ten onrechte door sommigen voor een drinkhoorn wordt aangezien, is met een kop van Bes versierd ⁵⁶). Diezelfde kop wordt ook aangetroffen op flessen en kruiken uit alle perioden, zonder dat deze met zekerheid als wijnvaten betiteld kunnen worden ⁵⁷). Op enige scarabeeën is Bes, of een wezen, dat op hem lijkt, voorgesteld met een buis uit een wijnvat drinkend ⁵⁸). De god was van rode huidskleur ⁵⁹).

Wij veronderstellen, dat tussen de Griekse comédie en de liturgie van de Egyptische god Bes een betrekking bestaat. De gelijkenis tussen beide is groot en de twijfel, die wij mogen gevoelen — in onderzoekingen als de onderhavige is twijfel voorschrift — wordt door de Grieken zelf opgeheven.

Niet een, doch tientallen malen wordt in de Griekse geschriften uitgesproken, dat de goden Osiris en Dionysus aan elkander identiek waren ⁶⁰). Zoals volgens Egyptische mythologie

Cicer., *De Nat. Deor.*, III 58; Diod. Sic., I 15, 19, 27, IV 2; Athen., *Dipnos.*, V 28; Hesych., *Lexic.*, sub voce Νύσα; Stephan. Byzant., *Ethnic.*, sub voce Νύσα; Eustath., *Comment. in Hom. II.*, VI 133; Schol. A in Hom. II., VI 133.

50) *Hellanic.*, apud Athen., *Dipnos.*, I 61; Vergil., *Georg.*, II 91; Horat., *Od.*, I 37,14; Strab., *Geogr.*, XVII 1,14; Lucan., *Bell. Civ.*, X 161; Plin., *Nat. Hist.*, XIV 39; Athen., *Dipnos.*, I 60; Pap. Fayûm, 134,6.

51) Diod. Sic., *Bibl. Hist.*, I 15, 17, 18, 20, III 73, IV 1/2; Tibull., *Carm.*, I 7,27-48; Martian. Capell., *De Nupt. Philol. et Merc.*, II 158.

52) PREISENDANZ, *Papyri Graecae Magicae*, deel II, blz. 29; Pap. Londen-Leiden, XV 13/14.

53) Plut., *De Is. et Osir.*, 6.

54) Epiphan., *Panar.*, LI 30,3.

55) Athen., *Dipnos.*, XI 97.

56) PRISSE D'AVENNES, *Histoire de l'Art Egyptien*, Atlas, Parijs 1878, deel II, pl. 148. Discussie door P. MONTET, *Les Reliques de l'Art Syrien dans l'Egypte du Nouvel Empire*, Parijs 1937, blz. 48-50 (J. JANSSEN).

57) BALLOD, *Prolegomena zur Geschichte der Zwerghaften Götter in Ägypten*, blz. 93/4; C. M. KAUFMANN, *Graeco-Ägyptische Koroplastik*, Leipzig en Caïro 1915, pl. 54. Er bestond een vat genaamd βησιακόν, βησιόν, βῆσσα vgl. Athen., *Dipnos.*, XI 27; Poll., *Onomast.*, VI 96; Hesych., *Lexic.*, sub voce.

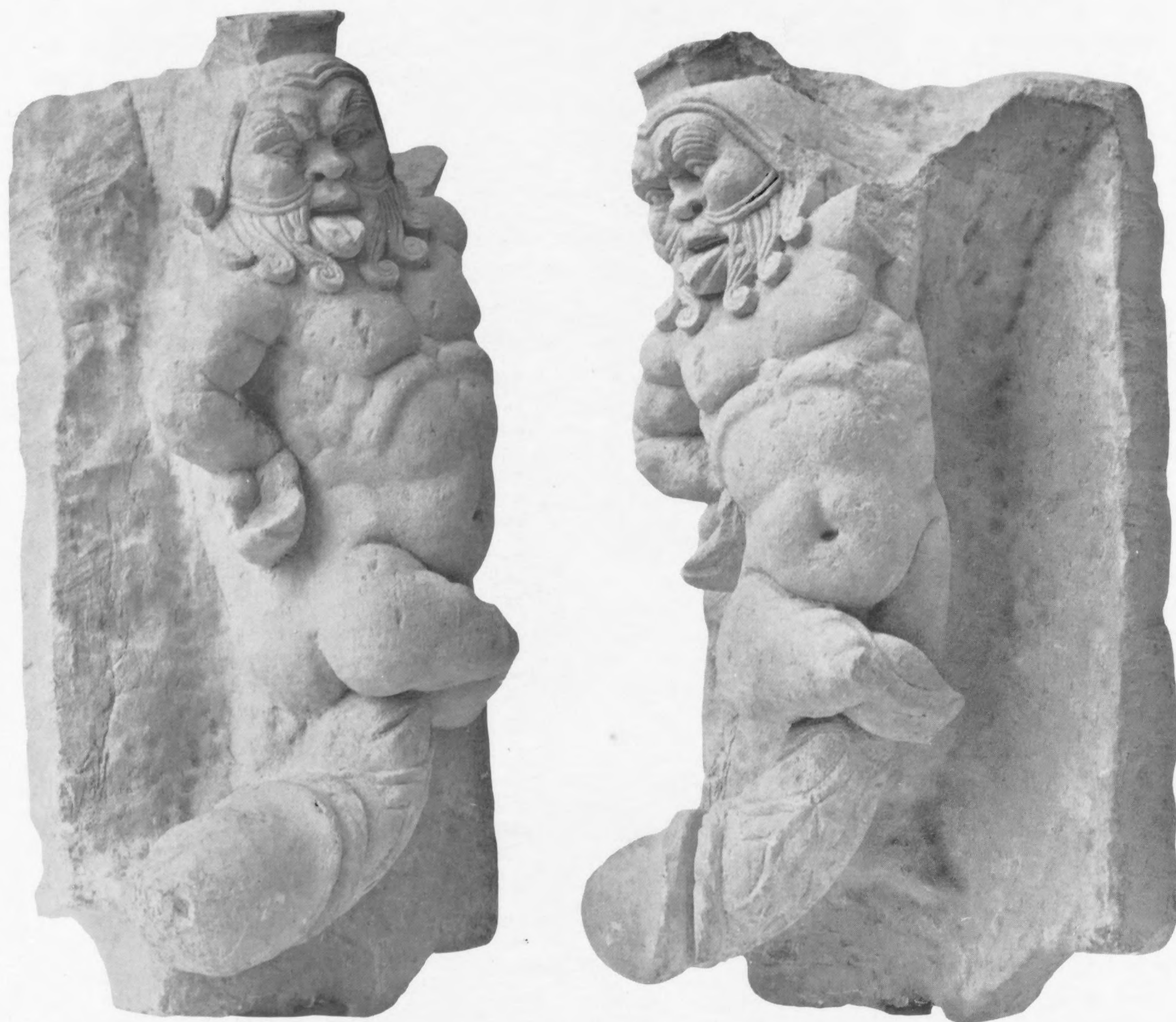
58) GRENFELL, *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, deel XXIV, London 1902, blz. 32.

59) QUIBELL, *Excavations at Saqqara (1905-1906)*, titelplaat. Vgl. Athen. *Dipnos.*, V 27 (197 f); PREISENDANZ, *Papyri Graecae Magicae*, deel II, blz. 10, regel 222.

60) Herod., *Hist.*, II 42, 52, 144-146, 156, met commentaar van WIEDEMANN; Diod. Sic., *Bibl. Hist.*, I 11, 13, 15, 17, 25, 27, IV I; Plut., *De Is. et Osir.*, 13, 28, 34-37, met commentaar van HOPFNER; Herodian. *Grammat.*, *Prosod. Cathol.*, IV (p. I 101,27/8 LENTZ); Pausan., *Graec. Descr.*, X 29,2; Athenag., *Supplic.*,

BES
Allard Pierson Museum

BES
Allard Pierson Museum

Osiris op zijn omzwervingen in Griekenland was gekomen, aldaar de wijnbouw ingesteld en de beschaving had gebracht, had volgens Griekse mythologie Dionysus datzelfde gedaan in Egypte⁶¹). De religieuze instellingen beider landen toonden als gevolg dezer gemeenschappelijke oorsprong dan ook een vèrgaande overeenstemming⁶²), de Atheense bijvoorbeeld droegen een duidelijk Egyptisch stempel⁶³). De Grieken gevoelden echter, dat zij afhankelijk waren, en zij maakten de Egyptische lezing tot de hunne, na haar te hebben aangevuld met de episode, dat de mysteriën van Dionysus vanuit het Nijldal door de zieners Orpheus of Melampus naar hun land overgebracht waren⁶⁴). Een Egyptische oorsprong wordt vooral voor de phallegorieën aangenomen⁶⁵). Herodotus, die zulk een plechtigheid beschrijft in de woorden, door ons hierboven op blz. 39-40 weergegeven, voegt aan zijn beschrijving de volgende overpeinzing toe: „Naar het mij voorkomt, was Melampus zoon van Amytheon niet onbekend met dit (Egyptische) offerfeest, doch wist hij ervan. Want Melampus is het, die bij de Grieken de naam, de offers en de phallische optocht van Dionysus heeft ingevoerd. Eigenlijk gezegd heeft hij de zaak niet in volledige vorm geopenbaard, doch hebben de sophisten, die na hem kwamen, haar uitvoeriger blootgelegd. Maar de phallus, die voor Dionysus wordt rondgedragen, heeft Melampus ingevoerd en van hem is het, dat de Grieken geleerd hebben te verrichten wat zij verrichten. Ik nu beweer, dat Melampus, die een wijs man was, zich de gave der profetie had verworven en van het vele, dat hij in Egypte had vernomen, de dienst van Dionysus aan de Grieken heeft bekend gemaakt, na daarin het een en ander te hebben gewijzigd. Want ik wil niet zeggen, dat de liturgie in Egypte aan de god opgedragen dezelfde is als die der Grieken, zij zou anders naar de aard der Griekse zeden geweest zijn en niet eerst onlangs ingevoerd. Noch ook wil ik zeggen, dat de Egyptenaren deze of enige andere instelling van de Grieken hebben overgenomen. Mij schijnt het meest waarschijnlijk, dat Melampus de liturgie van Dionysus geleerd heeft van Cadmus de Tyriër⁶⁶) en van hen, die met deze uit Phoenicië in het land, dat heden Boeotië heet, gekomen zijn.”⁶⁷) De mening van Herodotus wordt gedeeld door Plutarchus, die het Osiriaanse feest onder de naam Pamyliën vermeldt en daaraan toevoegt, dat het met de phallegorieën, de Griekse dus, gelijkenis vertoonde⁶⁸).

XXII 6; Porph., apud Euseb., Praep. Evang., III 11 (p. 115d); Nonn. Panop., Dionys., IV 269/70; Cosm. Hiërosolym., Comment. in Gregor. Nazianz. Carmin., LXIV 269; Lexic. Sud., sub voce Ὀσπίρις. Bes en Dionysus: PERDRIZET, Les Terres Cuites Grecques d'Egypte, hlz. 47, no. 135, met pl. 41.

61) Phylarch., apud Plut., De Is. et Osir., 29; Cicer., De Nat. Deor., III 58; Apollodor., Bihl., III 33; Lyd., De Mensib., IV 51. Vgl. J. A. CRAMER, Anecdota Graeca, e Codd. Manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis, Oxford 1839-1841, deel II, hlz. 189,18-20.

62) Herod., Hist., II 58; Plut., De Is. et Osir., 69.

63) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 28/9; Plut., apud Theodoret., Graec. Affect. Cur., I 21.

64) Orpheus: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 23, 92, 96; Plut., apud Theodoret., Graec. Affect. Cur., I 21; Euseb., Praep. Evang., I 6 (p. 18a); Orph., Argon., 32, 43-46, 100-102; Epiphan., Panar., IV 2,6; Theodoret., Graec. Affect. Cur., II 30-32. Melampus: Herod., Hist., II 49; Staphyl., apud Athen., Dipnos., II 23; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 97; Clem. Alex., Protr., II 13,5.

65) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 22, IV 6.

66) Herod., Hist., II 145; Hecat. Abder., apud Diod. Sic., Bibl. Hist., XL, apud Phot., Bibl., cod. 244 (p. 380a,23 BEKKER); Diod. Sic., Bibl. Hist., I 23; Conon Mythogr., Fab., 32; Char. Pergam., apud Anonym., De Incredib., 16 (p. 324 WESTERMANN); Nonn. Panop., Dionys., IV 259-284; Epiphan., Panar., IV 2,6; Isidor. Hisp., Etymol., XV 1,35.

67) Herod., Hist., II 49, met comentaar van WIEDEMANN.

68) Plut., De Is. et Osir., 12.

De Grieken denken zich de voorgeschiedenis in termen van mythologie. Wij behoeven hen daarin niet te volgen. De gelijkenis, die tussen de liturgische systemen der twee landen heeft bestaan, berust mogelijkerwijze op ontlening aan Egypte, maar dan toch eerder op indirecte dan op directe ontlening. De dienst van Bes heeft zich vanuit Egypte over de gehele prae-Helleense wereld verbreid. In een inscriptie wordt de god een *δι' ὅλης οἰκουμένης μαρτυρούμενον οὐρανίου* genoemd⁶⁹⁾ en die typering is inderdaad treffend. Beeldjes van hem worden rond het gehele bekken van de Middellandse Zee aangetroffen, in Phoenicië, Syrië, Mesopotamië, Perzië, Klein-Azië, Carthago, Italië, Spanje, op de eilanden Cyprus, Rhodus en Sardinië⁷⁰⁾. Sommige hunner kunnen uit Egypte geïmporteerd zijn, doch het merendeel is in de inheemse stijl vervaardigd en derhalve van plaatselijke herkomst. Bes moet de weg gevolgd hebben van Osiris, zijn meester, die als Adonis in Syrië optreedt en als Attis in Klein-Azië. Zet men de vindplaatsen op de kaart uit, zo blijkt uit haar spreiding, dat hij vooral vereerd moet zijn door de Phoeniciërs, die hem aan de volkeren, waarmede zij handel dreven, kunnen hebben doorgegeven. Van belang voor ons zijn onder deze laatsten de Hittieten, die immers de naaste burenen der Grieken waren. Terwijl Bes elders niet voorkomt buiten de kleinkunst en zijn verering aldaar misschien dus een meer particulier karakter heeft gedragen, zijn in Klein-Azië afbeeldingen van hem gevonden, welke aanwezigheid zonder het bestaan van een georganiseerde cultus moeilijk verklaarbaar zou zijn. Het zijn er een drietal. Te Alaca-Hüyük, even benoorden Boğazköy, werd in de diepste laag der Hittietische periode een benen plaatje met voorstelling van Bes aangetroffen⁷¹⁾. Het is een stuk, dat reeds gedurende de eerste jaren van het Egyptische Nieuwe Rijk vanuit Syrië moet zijn geïmporteerd. Te Karatepe in het Taurusgebergte werd in 1945 een burcht blootgelegd, daterende uit de achtste eeuw voor het begin onzer jaartelling. In de poortgebouwen vond men uitvoerige tweetalige inscripties, in het Phoenicisch en in het Hittietisch, benevens een serie reliëfs met godsdienstige voorstellingen. Een der op grote schaal afgebeelde goden bleek een phallische Egyptische Bes te zijn met een aapje op beide schouders, afb. 11⁷²⁾. Te Gölbaşı, het antike Trysa in Lycië, ligt het reeds genoemde Heroön, een ommuurde begraafplaats, daterende uit het einde der vijfde eeuw voor het begin onzer jaartelling. Het is een monument in zuiver Griekse stijl, versierd met reliëfs, die episoden uit de Griekse mythologie weergeven. Boven de poort aan de binnenzijde is, gelijk wij reeds zeiden, een fries aangebracht met acht dansende en musicerende Bes-goden, afb. 9⁷³⁾. Ook hier dus weer het poortgebouw⁷⁴⁾. In een zuiver Griekse omgeving is Bes niet op zijn plaats, hij moet hier aangebracht zijn, omdat hij tot de locale godheden behoorde.

Osiris, heet het, nam op zijn tocht naar Aethiopië in zijn gevolg de god Pan mede⁷⁵⁾.

69) P. PERDRIZET en G. LEFEBVRE, *Les Graffites Grecs du Memnonion d'Abydos*, Nancy, Parijs en Straatsburg 1919, blz. 86, no. 492.

70) Een inventaris bij W. H. ROSCHER, *Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie*, deel I, tweede afdeling, Leipzig 1886-1890, blz. 2880-2898.

71) C. F. A. SCHAEFFER, *Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale*, Oxford en Londen 1948, blz. 283.

72) H. ÇAMBEL, *Oriens*, deel I, Leiden 1948, blz. 154, met pl. 12a. (W. VAN OS).

73) O. BENNDORF, *Das Heroon von Gölbaschi-Trysa*, *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*, deel IX, Wenen 1889, blz. 72, met pl. 6.

74) Ook in Egypte komt Bes enige malen in of bij de poort voor, vgl. PORTER-MOSS, *Topographical Bibliography*, deel V, blz. 139, deel VI, blz. 171, 251, deel VII, blz. 44.

75) Diod. Sic., *Bibl. Hist.*, I 18.

Deze Pan vertoont met Bes een zekere gelijkenis. Hij was volgens de Egyptische priesters de beste danser der goden ⁷⁶⁾ en hij werd vooral door de Aethiopiërs vereerd ⁷⁷⁾. Over Pan in Egypte sprekend plegen de Grieken echter de god Min van de stad Chemmis of de heilige bok van de stad Mendes te verstaan. Toen Osiris in Aethiopië was aangekomen, heet het verder,

Afb. 11. Bes-figuur in het poortgebouw te Karatepe

koos hij zich daar een gevolg van dansende en musicerende Satyrs uit ⁷⁸⁾. Ook de Satyr lijkt veel op Bes. Pans en Satyrs verkondigden bij de stad Chemmis de dood van Osiris ⁷⁹⁾. De Egyptische rhytons plegen versierd te zijn met een kop, die afwisselend die van Bes en die van een Sileen is ⁸⁰⁾. Tenslotte wordt gezegd, dat de god Priapus door de Nubiërs werd vereerd, vooral op het eiland Philae, waar nog een tempeltje aanwezig is, waarin de god Bes boven het kapiteel van een ieder der zuilen afgebeeld staat ⁸¹⁾. In de Hellenistische periode gingen Iacchus,

76) Ael. Aristid., Or., XLI 6.

77) Diod. Sic., Bibl. Hist., III 9; Strab., Geogr., XVII 2,3.

78) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 18.

79) Plut., De Is. et Osir., 14.

80) Vgl. hierboven, blz. 39, noot 27.

81) Procop., De Bell. Pers., I 19,35, vgl. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 88, IV 6. De tempel te Philae in PORTER-MOSS, Topographical Bibliography, deel VI, blz. 251-253. In het Serapeum op het eiland Delos werd een beeldje van Priapus bewaard, vgl. Inscriptions de Délos, F. DURRBACH en P. ROUSSEL, Actes des Fonctionnaires Athéniens Préposés à l'Administration des Sanctuaires après 166 av. J.-C., Parijs 1935, blz. 143, no. 1442 A, regel 4.

een minder bekende god uit Eleusis⁸²⁾, Priapus, Silenus en de Satyrs over in het gevolg van Sarapis⁸³⁾. Dat alles is niet zeer overzichtelijk, en het beeld wordt niet duidelijker, wanneer wij de teksten terzijde leggen en bij de archaeologie te rade gaan. Aan de eenheid van Bes wordt door sommigen getwijfeld, men meent, dat van hem een op hem sprekend gelijkende god *Ἡῠ.τj* onderscheiden moet worden⁸⁴⁾. De Egyptenaren aanbaden echter ook andere goden in de gestalte van een dwerg, zo bezat een beeld van de god Ptah te Memphis lichaamsvormen, die geheel dezelfde afwijkingen vertonen, die Bes ontsieren⁸⁵⁾. Het pantheon van Phoeniciërs, Syriërs en Hittieten is vooralsnog raadselachtig in zijn samenstelling. De Phoeniciërs vereerden de Pataeken, dwerggoden, die wij niet vermogen te identificeren⁸⁶⁾. Te Hiërapolis in Noord-Syrië vond men in de tempel der godin Atargatis een godenbeeld, voorstellende „een kleine bronzen man met groot schaamdeel”⁸⁷⁾, in het „land der Hebreëen” zag men nog in Griekse tijd een gedenkteken voor Silenus⁸⁸⁾. Toen de Joden in het dal Sittim gelegerd waren, verleidden vreemde vrouwen hen, de Moabietische god Baäl-Peor eredienst te bewijzen⁸⁹⁾. Volgens Hiëronymus was deze god dezelfde als de Latijnse Priapus⁹⁰⁾. De Bijbel spreekt over de Canaänitische inzettingen niet gaarne, maar kan niet verhelen, dat de Joodse koningin Maächa een als *מפלצת* betiteld idool aanbad⁹¹⁾. De Septuaginta vertaalt de van elders niet bekende term met een even raadselachtig *σύνδοτος*⁹²⁾, Hiëronymus in de Vulgaat noemt het „sacra Priapi”⁹³⁾, een der rabbijnen in de Talmoed *מין זכרות* „een soort mannelijk schaamdeel”⁹⁴⁾. In het gebied van Klein-Azië is onder de Satyrculten vooral die van Marsyas van belang. Hij behoorde tot het gevolg van de godin Cybele⁹⁵⁾, de gemalin van Attis en werd vereerd in de aan deze godin heilige stad Pessinus⁹⁶⁾, alsook te Celaenae⁹⁷⁾, eveneens in Phrygië, te Tmolos in Lydië⁹⁸⁾ en vermoedelijk overal elders. De god Priapus was evenzeer in Klein-Azië tehuis en tempels aan hem gewijd bestonden te Lampsacus en andere steden in de nabijheid van de

82) Iacchus en sexualiteit: Clem. Alex., Protr., II 21,1. Iacchus en wijn: Anthol. Palat., IX 82, XI 59, 64; Catull., Carm., LXIV 251, enz.

83) Chaerem., uitg. C. N. SATHAS, Bulletin de Correspondance Hellénique, deel I, Athene en Parijs 1877, blz. 130.

84) H. BONNET, Reallexikon der Ägyptischen Religionsgeschichte, Berlijn 1952, blz. 101.

85) Herod., Hist., III 37.

86) Herod., Hist., III 37.

87) Lucian., De Dea Syr., 16, vgl. 28.

88) Pausan., Graec. Descr., VI 24,6. Vgl. Plut., Quaest. Conviv., IV 6.

89) Numer., XXV 3-5; Deuteron., IV 3; Joz., XXII 17; Hoz., IX 10; Ps. CVI 28. Vgl. Talm. Babl., Sanh., 106a; Midr. Sifr., op Numer., 131.

90) Hiëron., Adv. Jovinian., I 22; Idem, De Sit. et Nomin. Locor. Hebr., 170; Idem, Comment. in Os., IV 14, IX 10.

91) I Kon., 15,13; II Chron., 15,16 (VAN WIJNGAARDEN).

92) III Kon., 15,13, naar LXX. Ibid.: *καταδύσεις*; II Paral., 15,16, naar LXX: *εἶδωλον*.

93) III Kon., 15,13, naar Vulg. Zo ook II Paral., 15,16, naar Vulg.: *simulacrum Priapi*.

94) Talm. Babl., *Aböd. Zär.*, 44a.

95) Diod. Sic., Bibl. Hist., III 58/9. De hier geroemde kuisheid van Marsyas past slecht bij Bes.

96) Stephan. Byzant., Ethnic., sub voce *Πεσσινοῦς*.

97) Herod., Hist., VII 26; Xenoph., Anab., I 2,8; Strab., Geogr., XII 8,15; Plin., Nat. Hist., V 106, XXXI 19; Pausan., Graec. Descr., X 30,5; Solin., Collect. Rer. Memor., XL 7/8.

98) Ovid., Metam., XI 153-156; Hygin., Fab., CXCI; Mythogr. Vatican., I 90; Lactant. Placid., Narrat., XI 4.

Helespont⁹⁹), te Hypaepa in Lydië¹⁰⁰), te Tralles in Carië¹⁰¹) en in de provincie Bithynië¹⁰²). Hij gold als zoon van de goden Adonis en Aphrodite, onder welke laatste wellicht Cybele verstaan moet worden¹⁰³). Zijn lichamelijke kentekenen waren een rode huidskleur¹⁰⁴), een dikke tong, een zware buik en een enorme phallus¹⁰⁵). Hij was een groot danser en onderwees deze kunst aan de goden¹⁰⁶).

Herhalen wij onze veronderstelling, dat tussen de Griekse comédie en de liturgie van de Egyptische god Bes een betrekking bestaat, zo moeten wij daaraan dus toevoegen, dat deze veronderstelling vooralsnog met een zware hypotheek van onzekerheid is belast. Er is een teveel aan gegevens en een tekort aan onderlinge samenhang. De weg van Egypte naar Griekenland is niet rechtlijnig, maar kronkelend en door talloze vertakkingen en verdubbelingen moeilijk te vervolgen. De eenheid ontbreekt in Egypte, de eenheid ontbreekt in de tussenliggende Aziatische landen, de eenheid ontbreekt ook in Griekenland. Satyrs en Silenen, Iacchus, Pan en Priapus zijn allen nauw aan elkander verwant en zij gaan in vele varianten in elkander over. In hen vindt men niet slechts Oosterse elementen aanwezig, doch ook andere, die beslist niet Oosters zijn. Satyrs en Silenen verraden door hun gestalte hun afkomst van paarden, of ook — zelfs hier tegenstrijdigheid — van bokken, in Bes zijn als dierlijke trekken slechts de oren aan te wijzen, die voor leeuwenoren gehouden worden. Stappen wij in arren moede over de moeilijkheden heen en identificeren wij de phallische acteur in de comédie met de phallische Bes, zo komen wij de oplossing niet nader. „Afkomstig uit het Satyrspel, zegt Aristoteles in zijn werk over de dichtkunst, ontwikkelde zich de tragedie uit korte vertellingen en lachwekkende voordracht eerst laat tot een spel van groter waardigheid”¹⁰⁷). Wij lezen hier de formele ontkenning van wat wij als waar aannamen, niet de vrolijke comédie, maar de ernstige tragedie is uit het Satyrspel gegroeid.

Wat hier van zij, een band tussen het theater en Egypte kan gelegd worden. Wij voeren daartoe nog een tweetal citaten aan. De eerste is de uitlating van een Griekse rhetor, Aristaenetus¹⁰⁸). Deze zeide, dat „de Egyptenaren gezamenlijk het feest van de Nijl vieren, doordat mannen en vrouwen de theaters der steden rondgaan en aldaar gastmalen aanrichten, een ieder naar zijn vermogen. Daarop vormen zij koren en zingen zij voor de Nijl de liederen, die zij ook voor Zeus zingen, daar de rivier het werk van deze god verricht en het land voortbrengt.

99) Pausan., Graec. Descr., IX 31,2; Athen., Dipnos., I 54; Demost. Bithyn., apud Stephan. Byzant., Ethnic., sub voce Λάμψακος. Vgl. ook Strab., Geogr., XIII 1,12, en elders. Een meer volledige inventaris bij H. HERTER, De Priapo, Giessen 1932, blz. 38-42, 256/7.

100) Petron., Satyr., 133,3.

101) A. FONTRIER, Bulletin de Correspondance Hellénique, deel IV, Athene en Parijs 1880, blz. 336-339 (regel 25).

102) Lucian., De Saltat., 21.

103) Schol. in Apollon. Rhod. Argon., I 932; Mythogr. Vatican., II 38; Etymol. Magn., sub voce Ἄβραρνίδα.

104) Ovid., Fast., I 400, 415. VI 319, 333.

105) Schol. in Lucian. Jov. Trag., 6; Schol. in eiusd. Dial. Deor., III 1. Voor de allegorische verklaring in de eerste dezer passages, vgl. Oudheidkundige Mededelingen, nieuwe reeks, deel XXV, Leiden 1944, blz. 83.

106) Lucian., De Saltat., 21. Vgl. Maec., in Anthol. Palat., VI 33.

107) Aristot., Poët., IV 17.

108) Aristaenet., apud Eudoc., Violar., 698. De datum van de schrijver onbekend. Vgl. Theophan. Confess., Chronogr., 143.

Hij ¹⁰⁹) schijnt te doelen op de eer aan de androgynen bewezen, daar in alle lagen van de bevolking de mannen tezamen met de vrouwen in extatische vervoering geraken, zeer dikwijls in dronkenschap en in losbandigheid." Het tweede citaat, minder overtuigend, is van Joodse oorsprong. In het boek Genesis wordt verhaald, hoe de aartsvader Jozef in Egypte als slaaf gekocht werd door Potifar, de overste der trawanten, en gunst vond in de ogen van diens vrouw. Vers XXXIX 11: „Zo gebeurde het op zulk een dag, dat hij in het huis kwam, om zijn werk te doen; en niemand van de lieden des huizes was daar binnenshuis." Waarom waren zij allen weg? Deze wel bijzonder belangrijke vraag kwelt de commentatoren. Volgens de leerlingen van Rabbi Ismaël was die dag voor de Egyptenaren een feestdag en waren zij naar de tempel gegaan ¹¹⁰). Volgens Rabbi Juda was er op die dag een feest ter ere van de Nijl. Om daarbij aanwezig te zijn gingen allen heen, doch Jozef bleef tehuis. Volgens Rabbi Nehemja was het een dag van theaterspel, waar allen heengingen. Doch Jozef ging niet en bleef tehuis om zijn werk te doen en de administratie van zijn meester te behartigen ¹¹¹). Deze beide laatste verklaringen worden door een commentator van later datum, terecht of ten onrechte, tot een enkele verenigd: Het was een dag van theaterspel ter ere van de Nijl, enz. ¹¹²).

De Nijloverstroming was voor de Egyptenaren een huwelijk. Het Nijlwater was sperma, dat de Egyptische bodem kwam bevruchten. Bij een huwelijk is de god Bes, gelijk wij zagen, ten zeerste op zijn plaats. De maand, waarin de bevruchting plaats vond, Epiphi, was genoemd naar een feest ter ere van zijn gezellin aan het kraambed, de nijlpaardgodin Tawere ¹¹³). De theatervoorstellingen, die bij gelegenheid van de overstroming gehouden werden, waren begeleid van smulpartijen en uitspattingen en moeten eerder een comische dan een tragische inhoud gehad hebben.

B. H. STRICKER

109) Aristaenetus? Blijkbaar een toevoeging van een commentator.

110) Talm. Babl., Söt., 36b.

111) Midr. Genes. Rabb., 87,7; Midr. Pesiq. Rabb., 6 (p. 23a FRIEDMANN). Vgl. Flav. Jos., Antiq., II 45.

112) Midr. Hoogl. Rabb., 1,1,1.

113) Vgl. hierboven, blz. 41, noot 44.

DE EGYPTISCHE MYSTERIËN

PAP. LEIDEN T 32

(Slot)

Tot ¹⁾ inleiding op de voorgaande aflevering van dit artikel wijdden wij enige bladzijden aan een detail van de tekst van Papyrus T 32, de naam Kajakaj, gedragen door de moeder van Horsiëse, de antieke bezitter. Van het een kwam het ander, en zo leidde ons het onderwerp tot een korte bespreking van het probleem van de vier cardinale punten van de ecliptica en de oud-Egyptische voorstellingen desbetreffende ²⁾. Wij hebben onze gedachten in de tussentijdse jaren daarover nog eens laten gaan. Een kalender, die zo nauw bij de natuur betrokken is als de Egyptische, moet, op welke wijze ook, in deze punten verankerd zijn. Uit de inheemse teksten blijkt dat niet, doch de klassieke schrijvers laten het doorschemeren. In ons vorige overzicht zijn enige der ter zake strekkende passages veronachtzaamd, en van andere is ons de betekenis intussen ietwat duidelijker geworden. Wij behandelen hier het volledige, kleine dossier dus ten tweeden male.

Over het zomersolstitium wordt weinig gesproken. Plutarchus deelt mede, dat de zon het in de zevende maand na het wintersolstitium bereikt ³⁾. Gezien de antieke wijze van tellen, wil dat niet meer zeggen, dan dat het zomersolstitium zes maanden na het wintersolstitium valt, wat natuurlijk ook zo is. Ook aan de herfstequinox wordt onder stilzwijgen voorbijgegaan. Plutarchus zegt terzelfder plaatse, dat deze aan de 23ste Paophi voorafging, de dag, waarop het geboortefeest van de staf der zon werd gevierd. Dat feest is ons van elders niet bekend.

Zeer uitvoerig is men dan over het wintersolstitium. De passages zijn door ons reeds uitvoerig besproken, zodat wij ermede kunnen volstaan, haar hier te herhalen. Claudius, een dichter van onzekere herkomst en datum: De godin Isis doet door haar sistrumspel het wintersolstitium plaats grijpen ⁴⁾. Geminus Rhodius, schrijver uit de eerste eeuw voor het begin onzer jaartelling: „Honderd twintig jaar geleden was het inderdaad zo, dat het feest der Isia tijdens het wintersolstitium werd gevierd.” ⁵⁾ Plutarchus: „Tijdens het wintersolstitium draagt men het beeld van een koe zeven maal de tempel rond. De ommegang van de zon wordt „zoeken van Osiris” genoemd, daar de godin Isis des winters naar water verlangt.” ⁶⁾ Dezelfde, een weinig verder: „Toen Isis bemerkte, dat zij zwanger was, hing zij zich op de zesde van de maand Paophi een amulet om. Harpocrates echter kwam tijdens het wintersolstitium onvoldragen onder

1) De voorgaande afleveringen van dit artikel zijn verschenen in Oudheidkundige Mededelingen, Nieuwe Reeks, deel XXXI, Leiden 1950, blz. 45-63, deel XXXIV, Leiden 1953, blz. 13-31.

2) Oudh. Med., N.R., deel XXXIV, Leiden 1953, blz. 15.

3) Plut., De Is. et Osir., 52. Vgl. Phil. Jud., De Decal., 161, De Spec. Legib., I 182.

4) Claud., in Anthol. Latin., DCCXXIII 8. Vgl. onze verhandeling over de Overstroming van de Nijl, Leiden 1956, blz. 10, noot 53-56.

5) Gemin. Rhod., Element. Astron., VIII 16-24.

6) Plut., De Is. et Osir., 52.

de vroeg bloeiende bloemen en bloesems ter wereld, en daarom offert men hem de eerstelingen der opgroeiende linzen." 7) Horapollo: „De hiëroglÿphe, die twee aan elkander verbonden, schrijdende benen weergeeft, duidt op de gang van de zon tijdens het wintersolstitium." 8) Macrobius: „De Egyptenaren brengen op zekere dag een kind uit het heiligdom naar buiten, daar de zon op die kortste dag aan een klein kind gelijk te stellen is." 9) — De door Horapollo vermelde hiëroglÿphe is zekerlijk Δ , die het begrip „gang" aanduidt, wat hier dus op de gang van de zon betrokken moet zijn.

Over de lenteëquinox zijn twee uitspraken te citeren. Plutarchus zegt weer: „De kraamdagen volgende op de geboorte van Harpocrates werden gevierd na de lenteëquinox." 10) En Epiphanius, bisschop van Cyprus: „De gebruiken met betrekking tot het door de Joden in het land der Egyptenaren geofferde lam worden ook door de Egyptenaren en de heidenen in acht genomen. Want op de dag, waarop aldaar het Pascha plaats vond — dat is het begin van de lente, ten tijde van de eerste equinox — nemen de Egyptenaren, onwetend als zij zijn, menie en zij smeren daarmee de schapen en de bomen in, vijgebomen en andere, en zij verhalen daarbij, dat het vuur op deze dag eenmaal de wereld heeft verteerd en dat de vurige kleur van het bloed een voorbehoedmiddel is tegen een zo grote en zodanige ramp." 11) Deze laatste mededeling is wel het lezen waard, al kunnen wij de toespeling nog niet recht verstaan. De gewoonte van het roodschilderen gedurende de dagen van de lenteëquinox bestond bij verschillende volkeren niet slechts gedurende de oudheid, doch bestaat bij hen nog heden. Zij wordt aangetroffen zowel in het Midden-Oosten als in het Verre Oosten 12). Het in het boek Exodus bevolen bestrijken van dorpels en deurposten met het bloed van het offerdier in de Paasdagen 13) is dus niet meer dan schakel in een keten, en in het Paasfeest moet althans dit detail uit een ouder kalendarisch systeem zijn overgenomen.

Gelijk men ziet, werden de vier cardinale punten van de ecliptica in verband gebracht met gebeurtenissen in het leven van de heilige familie, in het bijzonder met de zwangerschap van de godin-moeder Isis en met de geboorte van haar zoon, het kindeke Horus. Dat verband ligt zo klaar aan de dag, dat wij ons nauwelijks in avonturen steken kunnen, wanneer wij de cyclus in zijn oorspronkelijke gestalte reconstrueren. Horus werd in de winter geboren en was toen onvoldragen, de kraamdagen werden gevierd vanaf de lentedag. Deze laatste was dus zekerlijk de dag, waarop hij geboren had moeten zijn. Men rekent negen maanden vandaar terug en vindt dan voor de conceptie het zomersolstitium. De zon staat op dat oogenblik op haar hoogste punt en de natuur is in volle bloei, de vader van Horus, de god Osiris, was die dag dus goed in conditie. De herfstequinox is het oogenblik, waarop Isis haar zwangerschap ontdekt en een amulet aanlegt. Een periode van drie maanden voor zulk een ontdekking is wat lang, maar het getal berust op antieke leer 14) en wordt, zoals wij zien zullen, door de inheemse kalenders

7) Plut., De Is. et Osir., 65.

8) Horapoll., Hiërogl., II 3.

9) Macrobius, Saturn., I 18,10.

10) Plut., De Is. et Osir., 65.

11) Epiphanius, Panar., XVIII 3,1/2.

12) In Palestina: G. DALMAN, Arbeit und Sitte in Palästina, Gütersloh 1928-1942, deel I, blz. 430. In India: J. J. MEYER, Trilogie Altindischer Mächte und Feste der Vegetation, Zürich en Leipzig 1937, deel I, blz. 16-25.

13) Exod., XII 7, 13, 22/23.

14) Genes, XXXVIII 24; Talm. Babl., Jabm., 37a, Nidd., 8b.

bevestigd. Tijdens het wintersolstitium komt het kind ter wereld, het verkeert dan in de zesde maand en is derhalve onvoldragen, van de lenteëquinox af viert men de kraamdagen.

Op welke kalenderdata nu vielen de cardinale punten? Zekerlijk niet op dagen, die eens en voor altijd vast stonden. Want de Egyptische kalender was aan de bewegingen des hemels slechts op onvoldoende wijze aangepast en de pharaonen hadden de gelaakte, maar blijkbaar onverbeterlijke gewoonte, op zeer willekeurige ogenblikken te schrikken¹⁵). Wij zullen echter niet ver bezijden de waarheid blijven, wanneer wij de Kikelliën met het wintersolstitium doen samenvallen¹⁶). De data der cardinale punten worden dan: van het zomersolstitium 30 Payni, van de herfstequinox 27 Thot, van het wintersolstitium 29 Kojahk, van de lenteëquinox 29 Phamenoth. Deze data nu moeten worden vergeleken met die, opgegeven in de inheemse documenten der Egyptenaren. Daarin is, als steeds, niet veel te vinden, waaraan men houvast heeft, maar, wanneer men dat weinige bijeen zet, geeft het toch een zekere bevestiging aan de beweringen der Grieken. Op de muren der grote Egyptische heiligdommen, de tempels te Dendara, Esna en Edfoe zijn in hiëroglifisch schrift kalenders aangebracht, waarin de data der belangrijkste cultische plechtigheden opgetekend staan¹⁷), op een wand in de tempel te Edfoe komt bovendien een strict mythologische tekst voor, waarin de geboorte en de jeugd van Horus met veel detail worden besproken¹⁸). De data, die wij in deze teksten vinden zullen, blijken onderling niet geheel overeen te stemmen. Dit moet deels een gevolg zijn van het gemis aan eenheid in de liturgie van het Egyptische rijk, waar iedere tempel zijn eigen systeem bezat, deels een gevolg van de gebrekkigheid der astronomische kennis in de oudheid. Het bepalen van de juiste plaats der vier cardinale punten is een verre van eenvoudige opgave.

De conceptie van Horus is de Egyptenaren een onderwerp van veel overpeinzing geweest. Men had deze gebeurtenis telkenjare visueel voor zich. De akker van het Nijldal was voor de aan hun grond zo zeer verknochte bewoners niets anders dan het lichaam der godin Isis, de rivier de Nijl hetzelfde als de phallus van haar gemaal Osiris, die in haar binnendrong en zijn zaad, het water van de Nijloverstroming, in haar uitstortte¹⁹). Het begin van de cohabitatie viel in de „nacht van de druppel”, gevierd op de 11de Payni, of 5 juni²⁰), haar einde op de 17de Hathor, of 13 november, toen Osiris door zijn boze broeder Seth vermoord werd²¹); het huwelijk duurde dus de gehele zomer. In die periode viel het zomersolstitium alsook het ogenblik der conceptie, dat door de kalenders gesteld wordt op de 4de of de 9de Epiphi, 28 juni of 3 juli, te vergelijken met de door ons berekende datum van de 30ste Payni²²). De zwanger-

15) Nigid. Fig. in Schol. ad German. Arat., 287 (p. 88/89 BREYSIG).

16) Vgl. Oudh. Med., N.R., deel XXXIV, Leiden 1953, blz. 13/14. Caesar stelde de lenteëquinox op 25 Maart, vgl. Plin., Nat. Hist., XVIII 246.

17) Een overzicht over deze kalenders bij H. BRUGSCH, Thesaurus Inscriptionum Aegyptiacarum, Leipzig 1883-1891, blz. 365-386. Wij citeren in het vervolg naar meer recente uitgaven.

18) H. BRUGSCH, op. laud., blz. 607-618.

19) Plut., De Is. et Osir., 38, met commentaar van T. Hopfner.

20) H. BRUGSCH, op. laud., blz. 334; E. W. LANE, The Manners and Customs of the Modern Egyptians, Londen en Toronto 1923, blz. 495. Voor het begin van de overstroming wordt gewoonlijk het zomersolstitium opgegeven, vgl. Herod., Hist., II 19; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 36, 39; Pomp. Mel., Chorogr., I 54; Aristid. Rhet., Or., XXXVI 58. Haar einde valt na de herfstequinox, vgl. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 39; Senec., Quaest. Natur., IV 1,2.

21) Plut., De Is. et Osir., 13, 39; Pap. Sallier IV, op datum.

22) M. DE ROCHEMONTEIX en E. CHASSINAT, Le Temple d'Edfou, Parijs en Caïro 1897-1934, deel V, blz. 356,22, deel VI, blz. 223,40; H. BRUGSCH, op. laud., blz. 371,22 en 610,110.

schap werd drie maanden later zichtbaar en Isis legde zich een amulet om. Volgens Plutarchus geschiedde dat op de 6de Paophi, of 3 oktober ²³), negen dagen na de berekende datum van de 27ste Thot, en nog bonter maakt het de mythologische tekst, die de 18de Paophi, of 15 oktober, opgeeft ²⁴). Volgens Plutarchus ging de herfstequinox bovendien vooraf aan de datum van de 23ste Paophi ²⁵), wat al even bevreemdend is, daar de term „voorafgaan” toch op onmiddellijke nabijheid duidt en krachtens onze berekening tussen beide data een tijdsspanne van niet minder dan een kleine maand heeft moeten liggen. De nu volgende geboorte wordt door alle Griekse en Romeinse schrijvers aan het wintersolstitium gekoppeld, door alle Egyptische kalenders aan de lenteëquinox. Het is alsof de klassieke auteurs een indiscretie begaan, door in de voortijdige geboorte van Horus een gebeurtenis te vermelden, die aan de Egyptische bevolking wel bekend was, doch waarover in de gewijde letterkunde, die in de wintermaanden de rouw om de overleden Osiris plaatst, schaamtevol wordt gezwegen. In geen der kalenders, althans, wordt gedurende deze dagen de naam van Horus ook zelfs genoemd. De geboorte wordt door enige kalenders geplaatst op de 2de Pharmoti, of 28 maart ²⁶), dus nagenoeg op de voor de lenteëquinox berekende dag van 29 Phamenoth of 25 maart. De mythologische tekst en enige andere kalenders liggen echter weken achter en noemen de 28ste Pharmoti, of 23 april ²⁷).

Wij willen deze reeks van hypothesen nog een weinig uitbreiden. De berekende of werkelijke geboortedatum van Horus viel op de lenteëquinox. De Egyptenaren, zegt Plutarchus, vierden van deze dag af de kraamdagen van zijn moeder Isis ²⁸). De lengte der kraamperiode bedroeg in het Oude Testament veertig dagen bij de geboorte van een mannelijk, tachtig dagen bij de geboorte van een vrouwelijk kind ²⁹). Was het kind eersteling, dan waren oudtijds bij de Joden de vader en moeder verplicht het de goden ten offer aan te bieden en het ter dood te brengen ³⁰). Aldus handelde nog Abraham met zijn zoon Izaäk. Maar door goddelijk ingrijpen werd Izaäk gered en een ram werd voor hem geofferd ³¹). De schrijver van het Bijbelboek heeft deze episode opgenomen met het kennelijk doel de geldende leer te wijzigen en het mensenoffer uit te bannen. In historische tijd werd het eerstgeboren kind dus wel aangeboden, doch vrijgekocht met een dier, en dat geschiedde op de dag, waarop de vrouw haar kraamperiode beëindigde. „En als de dagen harer reiniging vervuld waren, naar de wet van Mozes, brachten zij Hem te Jeruzalem, opdat zij Hem den Here voorstelden” ³²). Wij vragen ons af, of instellingen, met de Joodse te vergelijken, in Egypte bestaan hebben. Van de kraamperiode horen wij in Egypte slechts éénmaal, nml. in Papyrus Westcar, waarin vermeld staat, dat een vrouw veertien dagen na de geboorte van een drieling de rituele reinheid hernam ³³). Van het eerstelingsoffer wordt

23) Plut., De Is. et Osir., 65.

24) M. DE ROCHEMONTEIX en E. CHASSINAT, op. laud., deel VI, blz. 214,14; H. BRUGSCH, op. laud., blz. 608,2.

25) Plut., De Is. et Osir., 52.

26) M. DE ROCHEMONTEIX en E. CHASSINAT, op. laud., deel V, blz. 352,14; H. BRUGSCH, op. laud., blz. 370,14. Evenzo: H. BRUGSCH, op. laud., blz. 382,11. Onzeker is: M. DE ROCHEMONTEIX en E. CHASSINAT, op. laud., deel V, blz. 400,11; H. BRUGSCH, op. laud., blz. 373,11.

27) M. DE ROCHEMONTEIX en E. CHASSINAT, op. laud., deel V, blz. 356,22, deel VI, blz. 214,22/23; H. BRUGSCH, op. laud., blz. 371,22, en 608,11/12. Evenzo: H. BRUGSCH, op. laud., blz. 382,11.

28) Plut., de Is. et Osir., 65. Hierboven, blz. 50.

29) Levit., XII; Jubil., III 10-14.

30) Exod., XIII 2, XXII 28/29, XXXIV 19/20; Numer., III 12/13, VIII 16-18, XVIII 15-17.

31) Genes., XXII.

32) Luc., II 22.

33) Pap. Westcar, XI 18/19.

in geen enkele Egyptische tekst ook maar gerept, toch moet het een gewichtige instelling geweest zijn, want het werd behandeld in een der twee en veertig hiërogrammatische handboeken, welke inhoud door een christelijk schrijver wordt opgesomd³⁴). Men kan betwijfelen of een godin als Isis onder dezelfde smartelijke offerplicht heeft gestaan als de aardse vrouw, maar ook zonder dat moet het beëindigen van de kraamperiode der godin, enige weken na de lenteëquinox, een gebeurtenis zijn geweest, die door de Egyptische priesterschap met zekere plechtigheid placht te worden herdacht. Nu vierden de Joden zeven weken na Paschen het feest van Pinksteren, waarop de eerstelingen van de nieuwe oogst werden geofferd³⁵). Heeft de Egyptische kalender een feest gekend, dat hieraan beantwoordde?

Harpocrates kwam tijdens het wintersolstitium onvoldragen ter wereld, „en daarom offert

Afb. 12. Linzevormige nieuwjaarsfles,
Leiden, H 441

men hem de eerstelingen der opgroeiende linzen.” Plutarchus zegt er niet bij, wanneer dat offer plaats vond, maar de linzenoogst in Egypte valt omtrent april³⁶). In nagenoeg alle Egyptische collecties worden exemplaren van een vat bewaard, dat met dit offer in enigerlei verband gestaan moet hebben, de zgn. nieuwjaarsfles, afb. 12. Dat is een platte, ronde fles van fayence, waarop in hiëroglyphen de stereotype formule staat geschreven: „Een gelukkig nieuwjaar voor de eigenaar.” De bestemming is niet duidelijk, maar de vorm is zeer opmerkelijk en kan niet slechts aan de verbeelding der Egyptenaren ontsproten zijn. Zij is geen andere dan de vorm ener vijftigvoudig vergrote linze. De linze heeft de gestalte van een platgedrukte bol. Daar de baan der zon des winters korter is dan des zomers en haar culminatiepunt tot 46° lager aan de hemel komt te vallen, is een vrucht van deze gestalte inderdaad een welgekozen symbool voor het wintersolstitium. Op de tuit der nieuwjaarsflessen vindt men gewoonlijk twee bavianen in zittende houding afgebeeld, een aan iedere zijde.

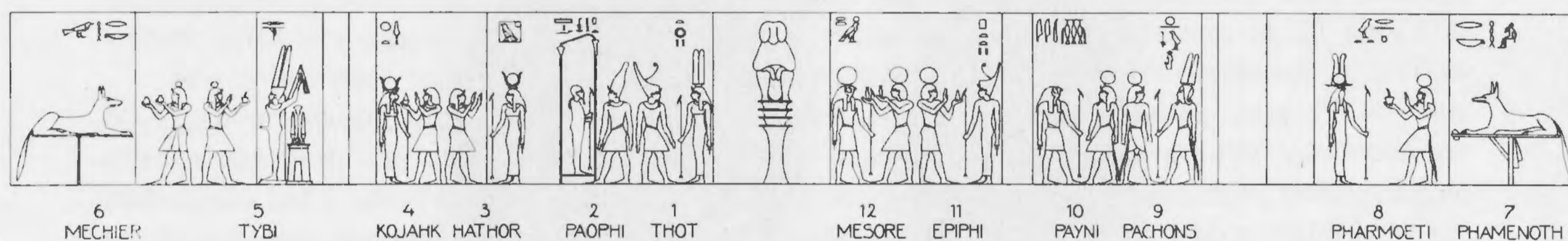
Behalve de hierboven opgesomde passages, handelende over de cardinale punten der ecliptica, zijn er nog twee andere, die wij achtergehouden hebben, daar zij voor het vaststellen der

34) Clem. Alex., Strom., VI 4, 36,2.

35) Exod., XXIII 16, XXXIV 22; Levit., XXIII 15-21; Numer., XXVIII 26-31; Deut., XVI 10.

36) Pharmoeti, vgl. Al-Maqrizī, Al-Mawāʿiz wal-Iʿtibār fī Dīkr al-Ḥiṭaṭ wal-Ātār, ed. G. WIET, Caïro 1911-1927, deel II, blz. 74.

kalenderdata niets bieden. Het zijn, uit Clemens Alexandrinus' werk *Stromata*: „Tijdens de processies worden door de Egyptenaren, behalve de goden zelf, gouden beelden medegevoerd van twee honden, een valk en een ibis, en zij noemen die vier beelden evenzovele letters. De honden zijn symbolen der twee halfronden, welke laatste als het ware rondgaan en waken, de valk is een symbool van de zon, daar hij vurig van aard en moordzuchtig is — zij schrijven namelijk het optreden van epidemieën aan de werking van de zon toe — en de ibis is een symbool van de maan, doordat het verduisterde gedeelte van de planeet met de donkere partijen, het stralende gedeelte met de lichte partijen van diens vederdek vergeleken kan worden. Anderen echter zijn van mening, dat de solstitiën door de honden worden aangeduid, die immers de doorgang van de zon naar het noorden en het zuiden als poortwachters bewaken, dat de valk een symbool is van de hemelaequator, daar deze zich in de hoogte uitstrekt en verschroeid is, en dat de ibis datzelfde is van de ecliptica. De Egyptenaren immers geloven, dat de ibis meer dan de overige dieren de beginselen van een inzicht in getallen en maat bezit, zoals onder de cirkels de ecliptica”³⁷⁾. Uit Horapollo's reeds vermelde boek, de *Hiërogllyphica*: „Wanneer de

Afb. 13. De maanden van het Egyptische jaar

Egyptenaren de beide equinoxen willen aanduiden, tekenen zij een zittende baviaan. Want deze urineert op de beide equinoxen van het jaar twaalf maal 's daags, namelijk eens per uur, en datzelfde ook doet hij gedurende de twee nachten”³⁸⁾. Aldaar, een weinig verder: „Gedurende de beide equinoxen is de baviaan ook het enige dier, dat twaalf maal 's daags een kreet uitstoot, en wel één op ieder uur”³⁹⁾.

Op het plafond van het zgn. astronomische vertrek in het Ramesseum te Thebe staat een reliëf afgebeeld, dat wij onder weglating van enige minder belangrijke koningsnamen in afb. 13 hebben doen weergeven⁴⁰⁾. Men ziet in het midden van dit reliëf de baviaan van de god Thot, gezeten op het teken *dd*, „standvastigheid”. Rechts en links daarvan taferelen, waarin de pharao aan verschillende goden een offer brengt. De hiërogliphische bijschriften wijzen uit, dat deze goden de goden der Egyptische maanden zijn⁴¹⁾. Inderdaad blijken deze maanden in de juiste volgorde achter elkander geplaatst te zijn, zoals men uit de door ons toegevoegde rangnummers zien kan, zodat de gehele processie niets anders is dan een symbolische voorstelling van het jaar. Het jaar begint met de eerste maand, links van Thot en loopt vandaar tot aan de zesde maand, aan het uiteinde links van het reliëf. Nu springt het over naar het tegenover liggende

37) Clem. Alex., *Strom.*, V 7, 43,1-3.

38) Horapoll., *Hiërogl.*, I 16.

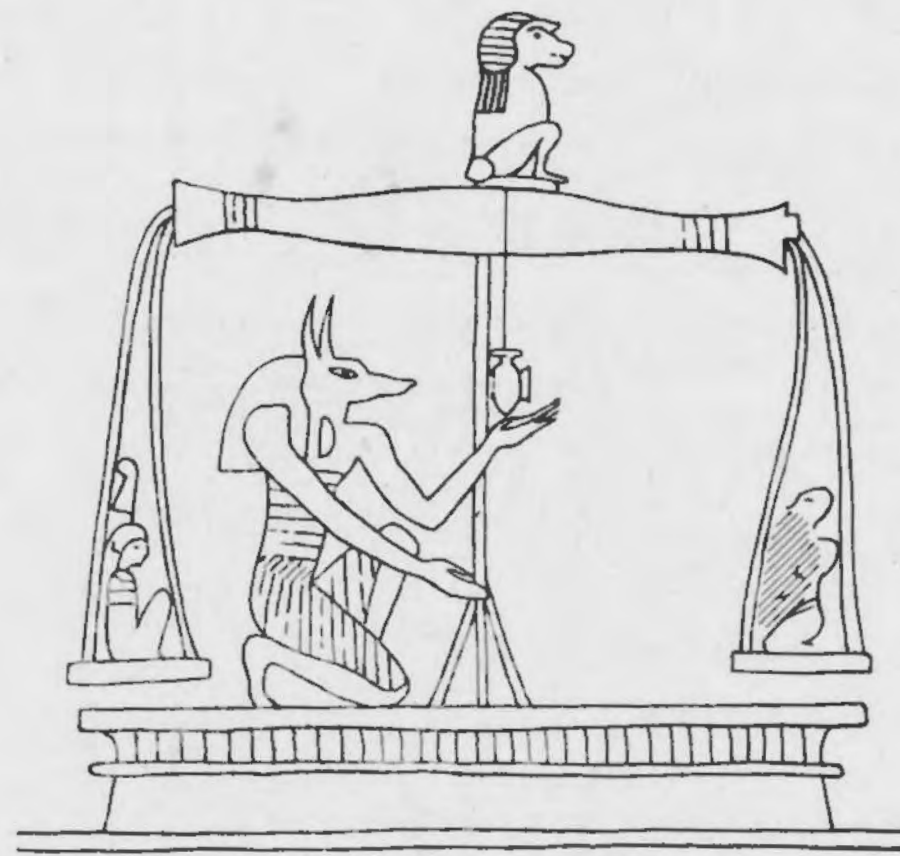
39) Horapoll., *Hiërogl.*, I 16.

40) Naar C. R. LEPSIUS, *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien*, Berlijn 1849-1859, deel III, pl. 170 en 171,

41) De hiërogliphische bijschriften behelzen de oudere namen der maanden. Wij hebben de jongere en meer bekende in het onderschrift toegevoegd.

einde, geheel rechts, en loopt vandaar weer op Thot aan, die de laatste, twaalfde maand onmiddellijk aan zijn rechterzijde heeft. De verticale lijnen, bestemd de tafereelen van elkander te scheiden, zijn door de kunstenaar enige malen verkeerd aangebracht, ontbreken daar, waar zij hadden moeten staan, of zijn daar geplaatst, waar zij weggelaten hadden moeten zijn.

Deze zelfde processie komt, in kleinere afmetingen dan in de tempel der Ramessieden, voor op gebruiksvoorwerpen uit het dagelijks leven. Om de tijd des daags en des nachts te meten, bezigden de Egyptenaren open, stenen vaten, die met water gevuld werden en dit door een nauw kanaal aan de voet naar buiten lieten druppelen, de waterklokken. Aan de binnenzijde dier klokken was een indeling aangebracht, die de stand van het wateroppervlak van uur tot uur aangaf en afgelezen kon worden, de buitenzijde placht versierd te zijn met de figuren van juist ons reliëf. Horapollo ⁴²⁾ zegt van zulke voorwerpen: „Niet ten onrechte brengen de Egyptenaren op

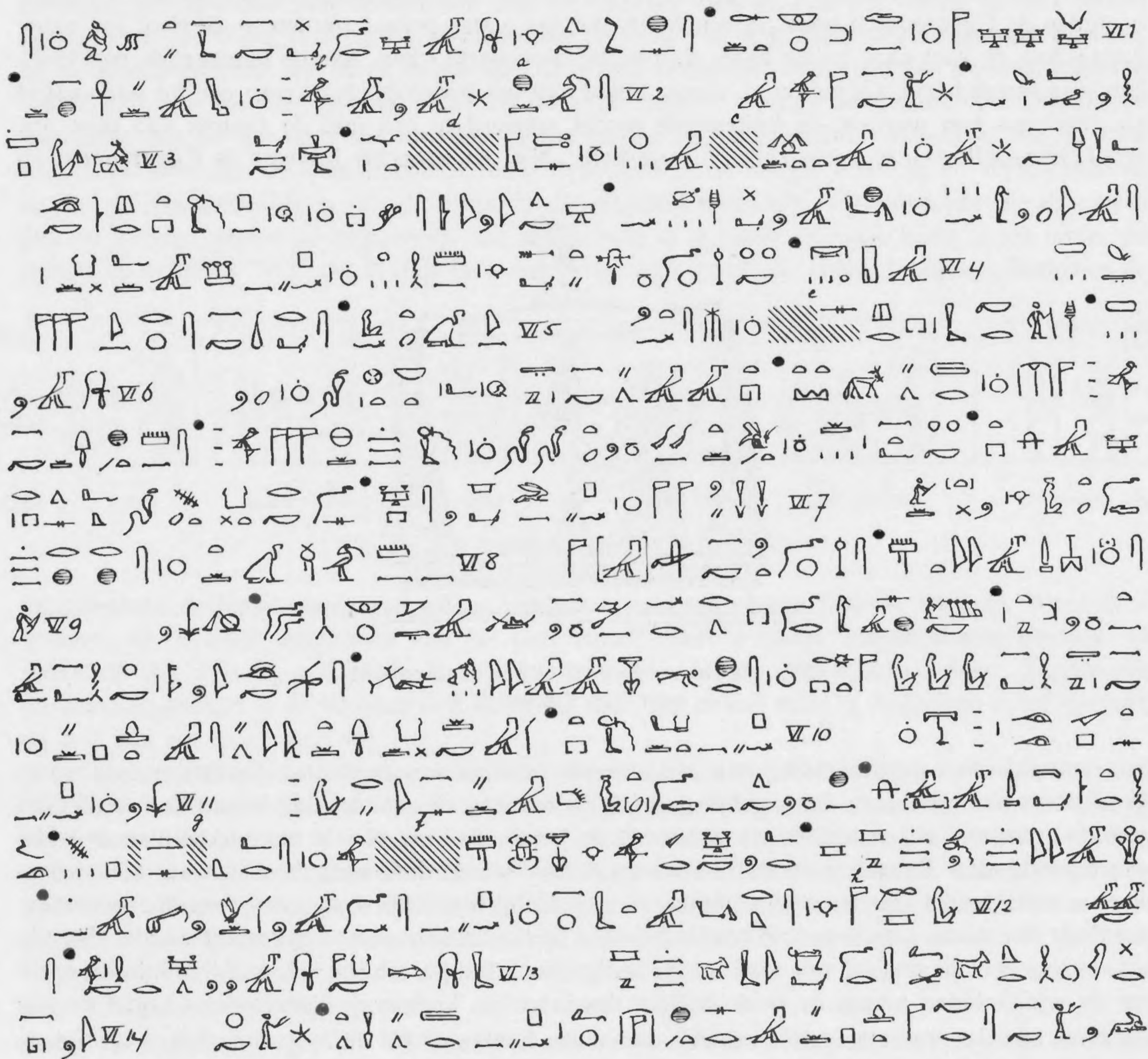
Afb. 14. De weegschaal in het dodengericht,
naar Pap. Leiden T 1

hun waterklokken de afbeelding van een zittende baviaan aan en doen het uitstromende water door diens phallus lopen, daar, gelijk gezegd, de baviaan een aanduiding is van de twaalf uren van de equinox." Hij verklaart ons daarmee de functie van het dier in het midden van de reeks der maandgoden. De aap is op de klokken inderdaad steeds daar aangebracht, waar het afvoerkanaal naar buiten treedt en zijn phallus is gewoonlijk doorboord, hetgeen hem doet urineren, wanneer het water uitstroomt. Zoals de baviaan in het Dodenboek, voorgesteld wordt, zittende op de spits van de paal, die de arm van de weegschaal draagt, afb. 14 ⁴³⁾, zit hij ook in dit reliëf op de wip, midden tussen de beide helften des jaars in. Tijdens de lenteëquinox kruist de zon op haar baan de hemelaequator schuins onder een hoek van 23° in opgaande lijn, \sphericalangle tijdens de herfstequinox doet zij datzelfde in neergaande lijn, \sphericalangle . De ecliptica balanceert, om het zo te zeggen, om deze beide punten heen, en het beeld van de weegschaal of de baviaan is voor de

42) Horapoll., Hiërogl., I 16.

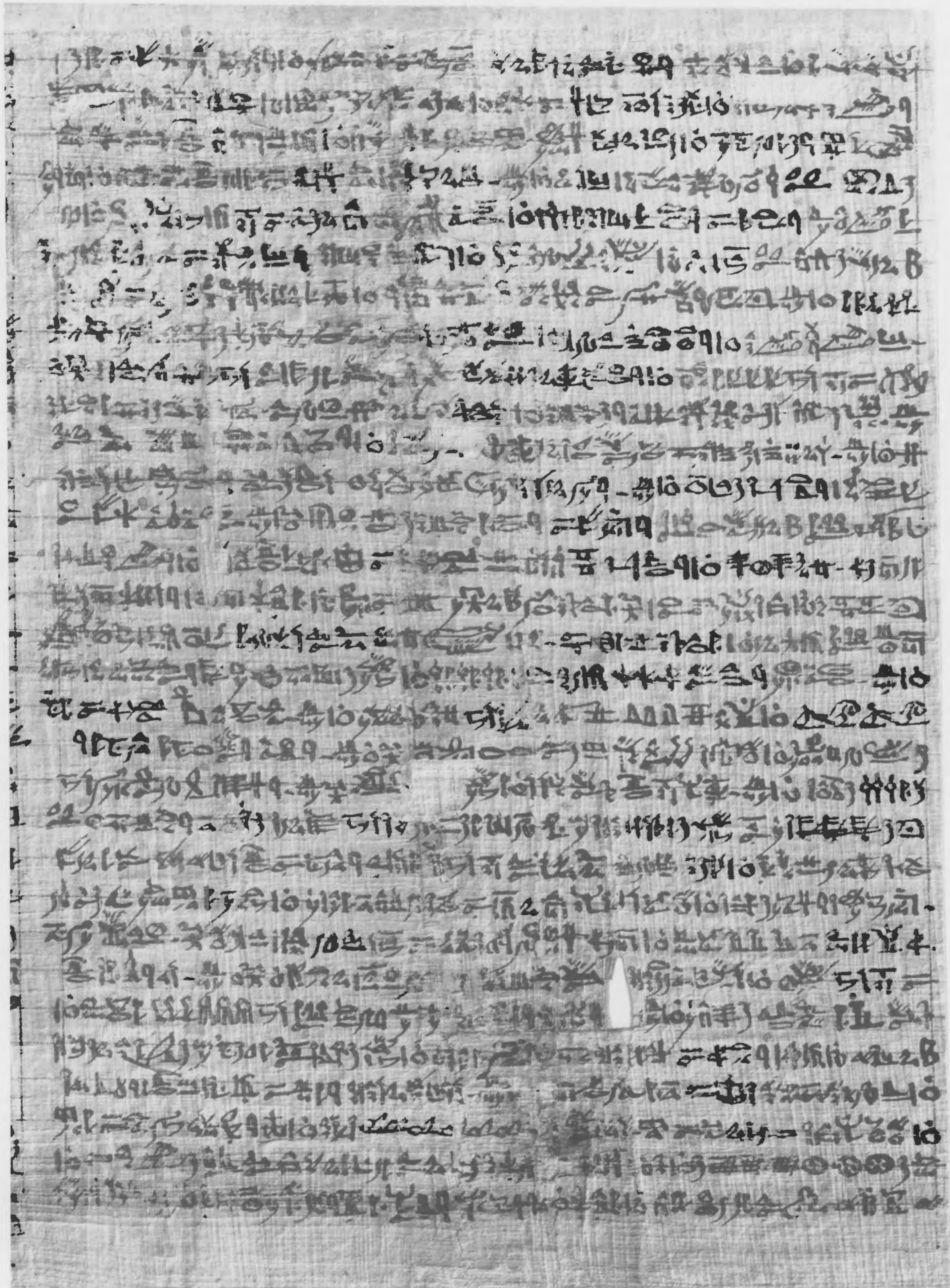
43) Vignette van Dodenboek, CXXV. Bijschrift in een demotisch handschrift: *iw p3 ccn hmsj n p3j.s tr* (τάρ), een weegschaal, „op welke spits de aap is gezeten." Vgl. F. LEXA, Das Demotische Totenbuch, Leipzig 1910. regel I 19. Op de LEXA ter hand gestelde photo onleesbaar.

equinoxen dus alweer een passend symbool 44). De beide jakhalzen aan de uiteinden van het reliëf doen ogenblikkelijk denken aan de twee honden, die volgens Clemens de solstitiën weer- gaven. Voorzichtigheid in het trekken der conclusies is hier echter geboden. De jakhalzen staan niet vrij, doch zijn verbonden met twee maanden, Mechier en Phamenoth, of februari en maart. Ook kunnen zij in andere reliëfs vervangen zijn door nijlpaarden 45).

44) Aldus reeds F. SBORDONE, *Hori Apollinis Hieroglyphica*, Napels zonder datum, blz. 49. Voor de *dd*-zuil als onderstel of zuil, vgl. A. ERMAN en H. GRAPOW, *Wörterbuch der Aegyptischen Sprache*, Leipzig 1926-1953, deel V, blz. 627,4,11. Voor het thema equinox en rechtvaardigheid, vgl. Phil. Jud., *De Spec. Legib.*, II 204, IV 232/233. Zie ook A. H. GARDINER, *Revue d'Egyptologie*, deel X, Parijs 1955, blz. 9-31.

45) Vgl. *Description de l'Egypte, Antiquités*, deel I, Parijs 1820, pl. 58, no. 2, onderaan; R. W. SLOLEY, *Journal of Egyptian Archaeology*, deel XVII, Londen 1931, pl. 19 en 20. De twee jakhalzen worden besproken door M. HEERMA VAN VOSS, *ibid.*, deel XLI, Londen 1955, blz. 127.

PAP. LEIDEN T 32
Kolom 6

110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

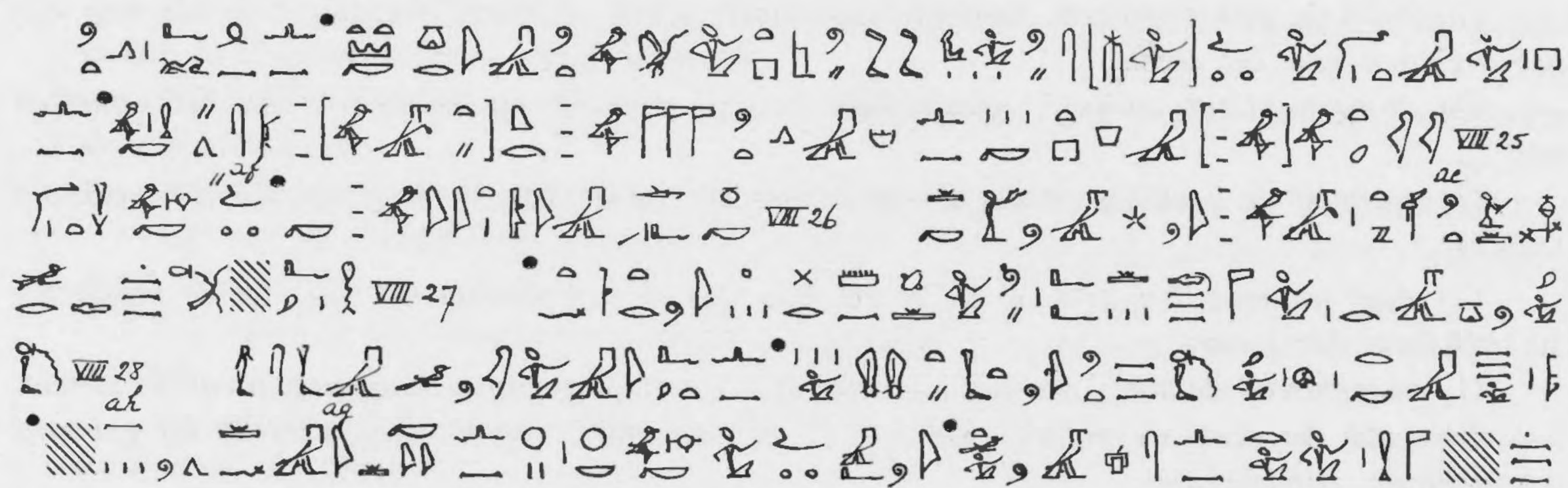
1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

PAP. LEIDEN T 32
Kolom 7

𐀀𐀁𐀂, 𐀃𐀄, 𐀅𐀆𐀇𐀈𐀉𐀊𐀋𐀌𐀍𐀎𐀏𐀐𐀑𐀒𐀓𐀔𐀕𐀖𐀗𐀘𐀙𐀚𐀛𐀜𐀝,
 𐀞𐀟𐀠𐀡𐀢𐀣𐀤𐀥𐀦𐀧𐀨𐀩𐀪𐀫𐀬𐀭𐀮𐀯𐀰𐀱𐀲𐀳𐀴𐀵𐀶𐀷𐀸𐀹𐀺𐀻𐀼𐀽𐀾𐀿𐁀𐁁𐁂𐁃𐁄𐁅𐁆𐁇𐁈𐁉𐁊𐁋𐁌𐁍𐁎𐁏𐁐𐁑𐁒𐁓𐁔𐁕𐁖𐁗𐁘𐁙𐁚𐁛𐁜𐁝𐁞𐁟𐁠𐁡𐁢𐁣𐁤𐁥𐁦𐁧𐁨𐁩𐁪𐁫𐁬𐁭𐁮𐁯𐁰𐁱𐁲𐁳𐁴𐁵𐁶𐁷𐁸𐁹𐁺𐁻𐁼𐁽𐁾𐁿𐂀𐂁𐂂𐂃𐂄𐂅𐂆𐂇𐂈𐂉𐂊𐂋𐂌𐂍𐂎𐂏𐂐𐂑𐂒𐂓𐂔𐂕𐂖𐂗𐂘𐂙𐂚𐂛𐂜𐂝𐂞𐂟𐂠𐂡𐂢𐂣𐂤𐂥𐂦𐂧𐂨𐂩𐂪𐂫𐂬𐂭𐂮𐂯𐂰𐂱𐂲𐂳𐂴𐂵𐂶𐂷𐂸𐂹𐂺𐂻𐂼𐂽𐂾𐂿𐃀𐃁𐃂𐃃𐃄𐃅𐃆𐃇𐃈𐃉𐃊𐃋𐃌𐃍𐃎𐃏𐃐𐃑𐃒𐃓𐃔𐃕𐃖𐃗𐃘𐃙𐃚𐃛𐃜𐃝𐃞𐃟𐃠𐃡𐃢𐃣𐃤𐃥𐃦𐃧𐃨𐃩𐃪𐃫𐃬𐃭𐃮𐃯𐃰𐃱𐃲𐃳𐃴𐃵𐃶𐃷𐃸𐃹𐃺𐃻𐃼𐃽𐃾𐃿𐄀𐄁𐄂𐄃𐄄𐄅𐄆𐄇𐄈𐄉𐄊𐄋𐄌𐄍𐄎𐄏𐄐𐄑𐄒𐄓𐄔𐄕𐄖𐄗𐄘𐄙𐄚𐄛𐄜𐄝𐄞𐄟𐄠𐄡𐄢𐄣𐄤𐄥𐄦𐄧𐄨𐄩𐄪𐄫𐄬𐄭𐄮𐄯𐄰𐄱𐄲𐄳𐄴𐄵𐄶𐄷𐄸𐄹𐄺𐄻𐄼𐄽𐄾𐄿𐅀𐅁𐅂𐅃𐅄𐅅𐅆𐅇𐅈𐅉𐅊𐅋𐅌𐅍𐅎𐅏𐅐𐅑𐅒𐅓𐅔𐅕𐅖𐅗𐅘𐅙𐅚𐅛𐅜𐅝𐅞𐅟𐅠𐅡𐅢𐅣𐅤𐅥𐅦𐅧𐅨𐅩𐅪𐅫𐅬𐅭𐅮𐅯𐅰𐅱𐅲𐅳𐅴𐅵𐅶𐅷𐅸𐅹𐅺𐅻𐅼𐅽𐅾𐅿𐆀𐆁𐆂𐆃𐆄𐆅𐆆𐆇𐆈𐆉𐆊𐆋𐆌𐆍𐆎𐆏𐆐𐆑𐆒𐆓𐆔𐆕𐆖𐆗𐆘𐆙𐆚𐆛𐆜𐆝𐆞𐆟𐆠𐆡𐆢𐆣𐆤𐆥𐆦𐆧𐆨𐆩𐆪𐆫𐆬𐆭𐆮𐆯𐆰𐆱𐆲𐆳𐆴𐆵𐆶𐆷𐆸𐆹𐆺𐆻𐆼𐆽𐆾𐆿𐇀𐇁𐇂𐇃𐇄𐇅𐇆𐇇𐇈𐇉𐇊𐇋𐇌𐇍𐇎𐇏𐇐𐇑𐇒𐇓𐇔𐇕𐇖𐇗𐇘𐇙𐇚𐇛𐇜𐇝𐇞𐇟𐇠𐇡𐇢𐇣𐇤𐇥𐇦𐇧𐇨𐇩𐇪𐇫𐇬𐇭𐇮𐇯𐇰𐇱𐇲𐇳𐇴𐇵𐇶𐇷𐇸𐇹𐇺𐇻𐇼𐇽𐇾𐇿𐈀𐈁𐈂𐈃𐈄𐈅𐈆𐈇𐈈𐈉𐈊𐈋𐈌𐈍𐈎𐈏𐈐𐈑𐈒𐈓𐈔𐈕𐈖𐈗𐈘𐈙𐈚𐈛𐈜𐈝𐈞𐈟𐈠𐈡𐈢𐈣𐈤𐈥𐈦𐈧𐈨𐈩𐈪𐈫𐈬𐈭𐈮𐈯𐈰𐈱𐈲𐈳𐈴𐈵𐈶𐈷𐈸𐈹𐈺𐈻𐈼𐈽𐈾𐈿𐉀𐉁𐉂𐉃𐉄𐉅𐉆𐉇𐉈𐉉𐉊𐉋𐉌𐉍𐉎𐉏𐉐𐉑𐉒𐉓𐉔𐉕𐉖𐉗𐉘𐉙𐉚𐉛𐉜𐉝𐉞𐉟𐉠𐉡𐉢𐉣𐉤𐉥𐉦𐉧𐉨𐉩𐉪𐉫𐉬𐉭𐉮𐉯𐉰𐉱𐉲𐉳𐉴𐉵𐉶𐉷𐉸𐉹𐉺𐉻𐉼𐉽𐉾𐉿𐊀𐊁𐊂𐊃𐊄𐊅𐊆𐊇𐊈𐊉𐊊𐊋𐊌𐊍𐊎𐊏𐊐𐊑𐊒𐊓𐊔𐊕𐊖𐊗𐊘𐊙𐊚𐊛𐊜𐊝𐊞𐊟𐊠𐊡𐊢𐊣𐊤𐊥𐊦𐊧𐊨𐊩𐊪𐊫𐊬𐊭𐊮𐊯𐊰𐊱𐊲𐊳𐊴𐊵𐊶𐊷𐊸𐊹𐊺𐊻𐊼𐊽𐊾𐊿𐋀𐋁𐋂𐋃𐋄𐋅𐋆𐋇𐋈𐋉𐋊𐋋𐋌𐋍𐋎𐋏𐋐𐋑𐋒𐋓𐋔𐋕𐋖𐋗𐋘𐋙𐋚𐋛𐋜𐋝𐋞𐋟𐋠𐋡𐋢𐋣𐋤𐋥𐋦𐋧𐋨𐋩𐋪𐋫𐋬𐋭𐋮𐋯𐋰𐋱𐋲𐋳𐋴𐋵𐋶𐋷𐋸𐋹𐋺𐋻𐋼𐋽𐋾𐋿𐌀𐌁𐌂𐌃𐌄𐌅𐌆𐌇𐌈𐌉𐌊𐌋𐌌𐌍𐌎𐌏𐌐𐌑𐌒𐌓𐌔𐌕𐌖𐌗𐌘𐌙𐌚𐌛𐌜𐌝𐌞𐌟𐌠𐌡𐌢𐌣𐌤𐌥𐌦𐌧𐌨𐌩𐌪𐌫𐌬𐌭𐌮𐌯𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽𐌾𐌿𐍀𐍁𐍂𐍃𐍄𐍅𐍆𐍇𐍈𐍉𐍊𐍋𐍌𐍍𐍎𐍏𐍐𐍑𐍒𐍓𐍔𐍕𐍖𐍗𐍘𐍙𐍚𐍛𐍜𐍝𐍞𐍟𐍠𐍡𐍢𐍣𐍤𐍥𐍦𐍧𐍨𐍩𐍪𐍫𐍬𐍭𐍮𐍯𐍰𐍱𐍲𐍳𐍴𐍵𐍶𐍷𐍸𐍹𐍺𐍻𐍼𐍽𐍾𐍿𐎀𐎁𐎂𐎃𐎄𐎅𐎆𐎇𐎈𐎉𐎊𐎋𐎌𐎍𐎎𐎏𐎐𐎑𐎒𐎓𐎔𐎕𐎖𐎗𐎘𐎙𐎚𐎛𐎜𐎝𐎞𐎟𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧𐎨𐎩𐎪𐎫𐎬𐎭𐎮𐎯𐎰𐎱𐎲𐎳𐎴𐎵𐎶𐎷𐎸𐎹𐎺𐎻𐎼𐎽𐎾𐎿𐏀𐏁𐏂𐏃𐏄𐏅𐏆𐏇𐏈𐏉𐏊𐏋𐏌𐏍𐏎𐏏𐏐𐏑𐏒𐏓𐏔𐏕𐏖𐏗𐏘𐏙𐏚𐏛𐏜𐏝𐏞𐏟𐏠𐏡𐏢𐏣𐏤𐏥𐏦𐏧𐏨𐏩𐏪𐏫𐏬𐏭𐏮𐏯𐏰𐏱𐏲𐏳𐏴𐏵𐏶𐏷𐏸𐏹𐏺𐏻𐏼𐏽𐏾𐏿𐐀𐐁𐐂𐐃𐐄𐐅𐐆𐐇𐐈𐐉𐐊𐐋𐐌𐐍𐐎𐐏𐐐𐐑𐐒𐐓𐐔𐐕𐐖𐐗𐐘𐐙𐐚𐐛𐐜𐐝𐐞𐐟𐐠𐐡𐐢𐐣𐐤𐐥𐐦𐐧𐐨𐐩𐐪𐐫𐐬𐐭𐐮𐐯𐐰𐐱𐐲𐐳𐐴𐐵𐐶𐐷𐐸𐐹𐐺𐐻𐐼𐐽𐐾𐐿𐑀𐑁𐑂𐑃𐑄𐑅𐑆𐑇𐑈𐑉𐑊𐑋𐑌𐑍𐑎𐑏𐑐𐑑𐑒𐑓𐑔𐑕𐑖𐑗𐑘𐑙𐑚𐑛𐑜𐑝𐑞𐑟𐑠𐑡𐑢𐑣𐑤𐑥𐑦𐑧𐑨𐑩𐑪𐑫𐑬𐑭𐑮𐑯𐑰𐑱𐑲𐑳𐑴𐑵𐑶𐑷𐑸𐑹𐑺𐑻𐑼𐑽𐑾𐑿𐒀𐒁𐒂𐒃𐒄𐒅𐒆𐒇𐒈𐒉𐒊𐒋𐒌𐒍𐒎𐒏𐒐𐒑𐒒𐒓𐒔𐒕𐒖𐒗𐒘𐒙𐒚𐒛𐒜𐒝𐒞𐒟𐒠𐒡𐒢𐒣𐒤𐒥𐒦𐒧𐒨𐒩𐒪𐒫𐒬𐒭𐒮𐒯𐒰𐒱𐒲𐒳𐒴𐒵𐒶𐒷𐒸𐒹𐒺𐒻𐒼𐒽𐒾𐒿𐓀𐓁𐓂𐓃𐓄𐓅𐓆𐓇𐓈𐓉𐓊𐓋𐓌𐓍𐓎𐓏𐓐𐓑𐓒𐓓𐓔𐓕𐓖𐓗𐓘𐓙𐓚𐓛𐓜𐓝𐓞𐓟𐓠𐓡𐓢𐓣𐓤𐓥𐓦𐓧𐓨𐓩𐓪𐓫𐓬𐓭𐓮𐓯𐓰𐓱𐓲𐓳𐓴𐓵𐓶𐓷𐓸𐓹𐓺𐓻𐓼𐓽𐓾𐓿𐔀𐔁𐔂𐔃𐔄𐔅𐔆𐔇𐔈𐔉𐔊𐔋𐔌𐔍𐔎𐔏𐔐𐔑𐔒𐔓𐔔𐔕𐔖𐔗𐔘𐔙𐔚𐔛𐔜𐔝𐔞𐔟𐔠𐔡𐔢𐔣𐔤𐔥𐔦𐔧𐔨𐔩𐔪𐔫𐔬𐔭𐔮𐔯𐔰𐔱𐔲𐔳𐔴𐔵𐔶𐔷𐔸𐔹𐔺𐔻𐔼𐔽𐔾𐔿𐕀𐕁𐕂𐕃𐕄𐕅𐕆𐕇𐕈𐕉𐕊𐕋𐕌𐕍𐕎𐕏𐕐𐕑𐕒𐕓𐕔𐕕𐕖𐕗𐕘𐕙𐕚𐕛𐕜𐕝𐕞𐕟𐕠𐕡𐕢𐕣𐕤𐕥𐕦𐕧𐕨𐕩𐕪𐕫𐕬𐕭𐕮𐕯𐕰𐕱𐕲𐕳𐕴𐕵𐕶𐕷𐕸𐕹𐕺𐕻𐕼𐕽𐕾𐕿𐖀𐖁𐖂𐖃𐖄𐖅𐖆𐖇𐖈𐖉𐖊𐖋𐖌𐖍𐖎𐖏𐖐𐖑𐖒𐖓𐖔𐖕𐖖𐖗𐖘𐖙𐖚𐖛𐖜𐖝𐖞𐖟𐖠𐖡𐖢𐖣𐖤𐖥𐖦𐖧𐖨𐖩𐖪𐖫𐖬𐖭𐖮𐖯𐖰𐖱𐖲𐖳𐖴𐖵𐖶𐖷𐖸𐖹𐖺𐖻𐖼𐖽𐖾𐖿𐗀𐗁𐗂𐗃𐗄𐗅𐗆𐗇𐗈𐗉𐗊𐗋𐗌𐗍𐗎𐗏𐗐𐗑𐗒𐗓𐗔𐗕𐗖𐗗𐗘𐗙𐗚𐗛𐗜𐗝𐗞𐗟𐗠𐗡𐗢𐗣𐗤𐗥𐗦𐗧𐗨𐗩𐗪𐗫𐗬𐗭𐗮𐗯𐗰𐗱𐗲𐗳𐗴𐗵𐗶𐗷𐗸𐗹𐗺𐗻𐗼𐗽𐗾𐗿𐘀𐘁𐘂𐘃𐘄𐘅𐘆𐘇𐘈𐘉𐘊𐘋𐘌𐘍𐘎𐘏𐘐𐘑𐘒𐘓𐘔𐘕𐘖𐘗𐘘𐘙𐘚𐘛𐘜𐘝𐘞𐘟𐘠𐘡𐘢𐘣𐘤𐘥𐘦𐘧𐘨𐘩𐘪𐘫𐘬𐘭𐘮𐘯𐘰𐘱𐘲𐘳𐘴𐘵𐘶𐘷𐘸𐘹𐘺𐘻𐘼𐘽𐘾𐘿𐙀𐙁𐙂𐙃𐙄𐙅𐙆𐙇𐙈𐙉𐙊𐙋𐙌𐙍𐙎𐙏𐙐𐙑𐙒𐙓𐙔𐙕𐙖𐙗𐙘𐙙𐙚𐙛𐙜𐙝𐙞𐙟𐙠𐙡𐙢𐙣𐙤𐙥𐙦𐙧𐙨𐙩𐙪𐙫𐙬𐙭𐙮𐙯𐙰𐙱𐙲𐙳𐙴𐙵𐙶𐙷𐙸𐙹𐙺𐙻𐙼𐙽𐙾𐙿𐚀𐚁𐚂𐚃𐚄𐚅𐚆𐚇𐚈𐚉𐚊𐚋𐚌𐚍𐚎𐚏𐚐𐚑𐚒𐚓𐚔𐚕𐚖𐚗𐚘𐚙𐚚𐚛𐚜𐚝𐚞𐚟𐚠𐚡𐚢𐚣𐚤𐚥𐚦𐚧𐚨𐚩𐚪𐚫𐚬𐚭𐚮𐚯𐚰𐚱𐚲𐚳𐚴𐚵𐚶𐚷𐚸𐚹𐚺𐚻𐚼𐚽𐚾𐚿𐛀𐛁𐛂𐛃𐛄𐛅𐛆𐛇𐛈𐛉𐛊𐛋𐛌𐛍𐛎𐛏𐛐𐛑𐛒𐛓𐛔𐛕𐛖𐛗𐛘𐛙𐛚𐛛𐛜𐛝𐛞𐛟𐛠𐛡𐛢𐛣𐛤𐛥𐛦𐛧𐛨𐛩𐛪𐛫𐛬𐛭𐛮𐛯𐛰𐛱𐛲𐛳𐛴𐛵𐛶𐛷𐛸𐛹𐛺𐛻𐛼𐛽𐛾𐛿𐜀𐜁𐜂𐜃𐜄𐜅𐜆𐜇𐜈𐜉𐜊𐜋𐜌𐜍𐜎𐜏𐜐𐜑𐜒𐜓𐜔𐜕𐜖𐜗𐜘𐜙𐜚𐜛𐜜𐜝𐜞𐜟𐜠𐜡𐜢𐜣𐜤𐜥𐜦𐜧𐜨𐜩𐜪𐜫𐜬𐜭𐜮𐜯𐜰𐜱𐜲𐜳𐜴𐜵𐜶𐜷𐜸𐜹𐜺𐜻𐜼𐜽𐜾𐜿𐝀𐝁𐝂𐝃𐝄𐝅𐝆𐝇𐝈𐝉𐝊𐝋𐝌𐝍𐝎𐝏𐝐𐝑𐝒𐝓𐝔𐝕𐝖𐝗𐝘𐝙𐝚𐝛𐝜𐝝𐝞𐝟𐝠𐝡𐝢𐝣𐝤𐝥𐝦𐝧𐝨𐝩𐝪𐝫𐝬𐝭𐝮𐝯𐝰𐝱𐝲𐝳𐝴𐝵𐝶𐝷𐝸𐝹𐝺𐝻𐝼𐝽𐝾𐝿𐞀𐞁𐞂𐞃𐞄𐞅𐞆𐞇𐞈𐞉𐞊𐞋𐞌𐞍𐞎𐞏𐞐𐞑𐞒𐞓𐞔𐞕𐞖𐞗𐞘𐞙𐞚𐞛𐞜𐞝𐞞𐞟𐞠𐞡𐞢𐞣𐞤𐞥𐞦𐞧𐞨𐞩𐞪𐞫𐞬𐞭𐞮𐞯𐞰𐞱𐞲𐞳𐞴𐞵𐞶𐞷𐞸𐞹𐞺𐞻𐞼𐞽𐞾𐞿𐟀𐟁𐟂𐟃𐟄𐟅𐟆𐟇𐟈𐟉𐟊𐟋𐟌𐟍𐟎𐟏𐟐𐟑𐟒𐟓𐟔𐟕𐟖𐟗𐟘𐟙𐟚𐟛𐟜𐟝𐟞𐟟𐟠𐟡𐟢𐟣𐟤𐟥𐟦𐟧𐟨𐟩𐟪𐟫𐟬𐟭𐟮𐟯𐟰𐟱𐟲𐟳𐟴𐟵𐟶𐟷𐟸𐟹𐟺𐟻𐟼𐟽𐟾𐟿𐠀𐠁𐠂𐠃𐠄𐠅𐠆𐠇𐠈𐠉𐠊𐠋𐠌𐠍𐠎𐠏𐠐𐠑𐠒𐠓𐠔𐠕𐠖𐠗𐠘𐠙𐠚𐠛𐠜𐠝𐠞𐠟𐠠𐠡𐠢𐠣𐠤𐠥𐠦𐠧𐠨𐠩𐠪𐠫𐠬𐠭𐠮𐠯𐠰𐠱𐠲𐠳𐠴𐠵𐠶𐠷𐠸𐠹𐠺𐠻𐠼𐠽𐠾𐠿𐡀𐡁𐡂𐡃𐡄𐡅𐡆𐡇𐡈𐡉𐡊𐡋𐡌𐡍𐡎𐡏𐡐𐡑𐡒𐡓𐡔𐡕𐡖𐡗𐡘𐡙𐡚𐡛𐡜𐡝𐡞𐡟𐡠𐡡𐡢𐡣𐡤𐡥𐡦𐡧𐡨𐡩𐡪𐡫𐡬𐡭𐡮𐡯𐡰𐡱𐡲𐡳𐡴𐡵𐡶𐡷𐡸𐡹𐡺𐡻𐡼𐡽𐡾𐡿𐢀𐢁𐢂𐢃𐢄𐢅𐢆𐢇𐢈𐢉𐢊𐢋𐢌𐢍𐢎𐢏𐢐𐢑𐢒𐢓𐢔𐢕𐢖𐢗𐢘𐢙𐢚𐢛𐢜𐢝𐢞𐢟𐢠𐢡𐢢𐢣𐢤𐢥𐢦𐢧𐢨𐢩𐢪𐢫𐢬𐢭𐢮𐢯𐢰𐢱𐢲𐢳𐢴𐢵𐢶𐢷𐢸𐢹𐢺𐢻𐢼𐢽𐢾𐢿𐣀𐣁𐣂𐣃𐣄𐣅𐣆𐣇𐣈𐣉𐣊𐣋𐣌𐣍𐣎𐣏𐣐𐣑𐣒𐣓𐣔𐣕𐣖𐣗𐣘𐣙𐣚𐣛𐣜𐣝𐣞𐣟𐣠𐣡𐣢𐣣𐣤𐣥𐣦𐣧𐣨𐣩𐣪𐣫𐣬𐣭𐣮𐣯𐣰𐣱𐣲𐣳𐣴𐣵𐣶𐣷𐣸𐣹𐣺𐣻𐣼𐣽𐣾𐣿𐤀𐤁𐤂𐤃𐤄𐤅𐤆𐤇𐤈𐤉𐤊𐤋𐤌𐤍𐤎𐤏𐤐𐤑𐤒𐤓𐤔𐤕𐤖𐤗𐤘𐤙𐤚𐤛𐤜𐤝𐤞𐤟𐤠𐤡𐤢𐤣𐤤𐤥𐤦𐤧𐤨𐤩𐤪𐤫𐤬𐤭𐤮𐤯𐤰𐤱𐤲𐤳𐤴𐤵𐤶𐤷𐤸𐤹𐤺𐤻𐤼𐤽𐤾𐤿𐥀𐥁𐥂𐥃𐥄𐥅𐥆𐥇𐥈𐥉𐥊𐥋𐥌𐥍𐥎𐥏𐥐𐥑𐥒𐥓𐥔𐥕𐥖𐥗𐥘𐥙𐥚𐥛𐥜𐥝𐥞𐥟𐥠𐥡𐥢𐥣𐥤𐥥𐥦𐥧𐥨𐥩𐥪𐥫𐥬𐥭𐥮𐥯𐥰𐥱𐥲𐥳𐥴𐥵𐥶𐥷𐥸𐥹𐥺𐥻𐥼𐥽𐥾𐥿𐦀𐦁𐦂𐦃𐦄𐦅𐦆𐦇𐦈𐦉𐦊𐦋𐦌𐦍𐦎𐦏𐦐𐦑𐦒𐦓𐦔𐦕𐦖𐦗𐦘𐦙𐦚𐦛𐦜𐦝𐦞𐦟𐦠𐦡𐦢𐦣𐦤𐦥𐦦𐦧𐦨𐦩𐦪𐦫𐦬𐦭𐦮𐦯𐦰𐦱𐦲𐦳𐦴𐦵𐦶𐦷𐦸𐦹𐦺𐦻𐦼𐦽𐦾𐦿𐧀𐧁𐧂𐧃𐧄𐧅𐧆𐧇𐧈𐧉𐧊𐧋𐧌𐧍𐧎𐧏𐧐𐧑𐧒𐧓𐧔𐧕𐧖𐧗𐧘𐧙𐧚𐧛𐧜𐧝𐧞𐧟𐧠𐧡𐧢𐧣𐧤𐧥𐧦𐧧𐧨𐧩𐧪𐧫𐧬𐧭𐧮𐧯𐧰𐧱𐧲𐧳𐧴𐧵𐧶𐧷𐧸𐧹𐧺𐧻𐧼𐧽𐧾𐧿𐨀𐨁𐨂𐨃𐨄𐨅𐨆𐨇𐨈𐨉𐨊𐨋𐨌𐨍𐨎𐨏𐨐𐨑𐨒𐨓𐨔𐨕𐨖𐨗𐨘𐨙𐨚𐨛𐨜𐨝𐨞𐨟𐨠𐨡𐨢𐨣𐨤𐨥𐨦𐨧𐨨𐨩𐨪𐨫𐨬𐨭𐨮𐨯𐨰𐨱𐨲𐨳𐨴𐨵𐨶𐨷𐨹𐨺𐨸𐨻𐨼𐨽𐨾𐨿𐩀𐩁𐩂𐩃𐩄𐩅𐩆𐩇𐩈𐩉𐩊𐩋𐩌𐩍𐩎𐩏𐩐𐩑𐩒𐩓𐩔𐩕𐩖𐩗𐩘𐩙𐩚𐩛𐩜𐩝𐩞𐩟𐩠𐩡𐩢𐩣𐩤𐩥𐩦𐩧𐩨𐩩𐩪𐩫𐩬𐩭𐩮𐩯𐩰𐩱𐩲𐩳𐩴𐩵𐩶𐩷𐩸𐩹𐩺𐩻𐩼𐩽𐩾𐩿𐪀𐪁𐪂𐪃𐪄𐪅𐪆𐪇𐪈𐪉𐪊𐪋𐪌𐪍𐪎𐪏𐪐𐪑𐪒𐪓𐪔𐪕𐪖𐪗𐪘𐪙𐪚𐪛𐪜𐪝𐪞𐪟𐪠𐪡𐪢𐪣𐪤𐪥𐪦𐪧𐪨𐪩𐪪𐪫𐪬𐪭𐪮𐪯𐪰𐪱𐪲𐪳𐪴𐪵𐪶𐪷𐪸𐪹𐪺𐪻𐪼𐪽𐪾𐪿𐫀𐫁𐫂𐫃𐫄𐫅𐫆𐫇𐫈𐫉𐫊𐫋𐫌𐫍𐫎𐫏𐫐𐫑𐫒𐫓𐫔𐫕𐫖𐫗𐫘𐫙𐫚𐫛𐫜𐫝𐫞𐫟𐫠𐫡𐫢𐫣𐫤𐫦𐫥𐫧𐫨𐫩𐫪𐫫𐫬𐫭𐫮𐫯𐫰𐫱𐫲𐫳𐫴𐫵𐫶𐫷𐫸𐫹𐫺𐫻𐫼𐫽𐫾𐫿𐬀𐬁𐬂𐬃𐬄𐬅𐬆𐬇𐬈𐬉𐬊𐬋𐬌𐬍𐬎𐬏𐬐𐬑𐬒𐬓𐬔𐬕𐬖𐬗𐬘𐬙𐬚𐬛𐬜𐬝𐬞𐬟𐬠𐬡𐬢𐬣𐬤𐬥𐬦𐬧𐬨𐬩𐬪𐬫𐬬𐬭𐬮𐬯𐬰𐬱𐬲𐬳𐬴𐬵𐬶𐬷𐬸𐬹𐬺𐬻𐬼𐬽𐬾𐬿𐭀𐭁𐭂𐭃𐭄𐭅𐭆𐭇𐭈𐭉𐭊𐭋𐭌𐭍𐭎𐭏𐭐𐭑𐭒𐭓𐭔𐭕𐭖𐭗𐭘𐭙𐭚𐭛𐭜𐭝𐭞𐭟𐭠𐭡𐭢𐭣𐭤𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩𐭪𐭫𐭬𐭭𐭮𐭯𐭰𐭱𐭲𐭳𐭴𐭵𐭶𐭷𐭸𐭹𐭺𐭻𐭼𐭽𐭾𐭿𐮀𐮁𐮂𐮃𐮄𐮅𐮆𐮇𐮈𐮉𐮊𐮋𐮌𐮍𐮎𐮏𐮐𐮑𐮒𐮓𐮔𐮕𐮖𐮗𐮘𐮙𐮚𐮛𐮜𐮝𐮞𐮟𐮠𐮡𐮢𐮣𐮤𐮥𐮦𐮧𐮨𐮩𐮪𐮫𐮬𐮭𐮮𐮯𐮰𐮱𐮲𐮳𐮴𐮵𐮶𐮷𐮸𐮹𐮺𐮻𐮼𐮽𐮾𐮿𐯀𐯁𐯂𐯃𐯄𐯅𐯆𐯇𐯈𐯉𐯊𐯋𐯌𐯍𐯎𐯏𐯐𐯑𐯒𐯓𐯔𐯕𐯖𐯗𐯘𐯙𐯚𐯛𐯜𐯝𐯞𐯟𐯠𐯡𐯢𐯣𐯤𐯥𐯦𐯧𐯨𐯩𐯪𐯫𐯬𐯭𐯮𐯯𐯰𐯱𐯲𐯳𐯴𐯵𐯶𐯷

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

PAP. LEIDEN T 32
Kolom 8

Aantekeningen: — *a-b* (VI 2) Aldus zichtbaar op de voor G. MÖLLER vervaardigde photo's. Een vezel is sedertdien losgesprongen. — *c* (VI 2) Tekenresten. — *d* (VI 2) Tekenresten. — *e* (VI 4) Tekenresten. — *f* (VI 11) Tekenresten. Op de oude photo's is het voorgaande teken nog te zien. — *g* (VI 11) Tekenresten. — *h* (VI 12) Het teken later toegevoegd. — *i* (VI 14) Het teken goed leesbaar, maar niet herkend. Wellicht ⌘ ? — *j* (VI 14) Het teken duidelijk op de oude photo's. — *k* (VI 18) Het teken ontbreekt in MÖLLER's Paläographie en is door ons naar het hiëratisch nagebootst. — *l-m* (VI 20) De tekens op de oude photo's nog goed zichtbaar. — *n* (VI 25) De gedrongen schrijfwijze der tekens onmiddellijk voorafgaande aan het gat in de papyrus verraadt, dat dit laatste reeds bestond toen de tekst neergeschreven werd. Er ontbreekt hier dus niets. — *o* (VI 26) Zie voorgaande noot. — *p* (VI 30) Tekenresten. — *q* (VII 7) Het teken MÖLLER, no. 174bis. — *r* (VII 7) De punt abusievelijk voor, en niet na, de *s* geplaatst. — *s* (VII 16) Het teken duidelijk, maar niet gelezen. — *t* (VII 16) Het woord *irf* gecorrigeerd uit een ander. — *u* (VII 17) De streep ┆ gecorrigeerd uit een ander teken, wellicht ⊙ . — *v* (VII 19) Hetzelfde teken als in IV 9 (noot *u*), ⌘ , ⌘ , waar het door ons niet geïdentificeerd werd. Het teken ⌘ neemt in het allerlaatste hiëratisch vormen aan, die aan MÖLLER, no. 496, geheel zijn ontgaan. Wij verwijzen naar Oudh. Med., N.R., deel XXXVI, Leiden 1955, blz. 120. — *w* (VII 20) Tekenresten. — *x* (VII 20) Tekenresten. — *y* (VII 24) Tekenresten. — *z* (VII 25) Tekenresten. — *aa* (VII 28) Lacune? Of een onbeschreven plekje? — *ab* blz. 120. — *w* (VII 20) Tekenresten. — *x* (VII 20) Tekenresten. — *y* (VII 24) Tekenresten. — *z* (VII 25) Tekenresten. — *aa* (VII 28) Lacune? Of een onbeschreven plekje? — *ab* (VII 30) Boven de ⊖ nog twee ten dele uitgewiste tekens. — *ac* (VIII 6) De ⌘ gecorrigeerd uit een ⊖ — *ad* (VIII 20) Het teken later toegevoegd. — *ae* (VIII 25) Het pronomen ⊙ later toegevoegd. — *af* (VIII 26) teken ⌘ rood. — *ag* (VIII 28) Lezing onzeker. — *ah* (VII 28) Lezing onzeker.

De tekst in vertaling ⁴⁶⁾.

*U worden offers gebracht naast VI¹Wepwawet * op de dag van het grote Denit-feest.*

*Gij snelt over de weg, nadat Gij de gelokte hebt gegrepen * op de dag, waarop zijn oor wordt ingekort.*

46) Transcriptie en vertaling zijn, als in de vorige jaren, doorgenomen met Prof. Dr. A. DE BUCK en Dr. A. KLASENS.

*Gij hebt de god geprezen, toen ²de aanbidders zalig verklaard werden, * op de dag van het herhalen van het leven.*

*De morgen blinkt voor U, gezamenlijk, * op de dagen van het opheffen van*

*Gij vormdet de keerlijke ³dode in zijn gestalten * op de dag, waarop zijn leden beschermd werden.*

*Gij gaat uit naar het graf op de eerste dag van de balsemkamer * Gij ziet de mysteriën ⁴in het huis des gouds.*

*Gij aanschouwt de lamp, die met was brandt, * op die dag van het aanvangen van de arbeid.*

*Gij gaat staan op de plaats, waar zich bevindt, * op de dag, waarop hij gebaard wordt ⁵door zijn moeder.*

*De trommel wordt voor U geslagen door de goden van het heilige priefel * op de dag van het rond de begraafplaats gaan.*

*Gij hebt de aarde betreden voor de meesteres der stad uit * op de dag, waarop een weg ⁶in de kapel wordt aangelegd.*

*Gij ziet de ceremonieën van de liturgie der beide godinnen * op de dag van het reinigen van de enneade.*

*Gij hebt de godin Djedet getooid, bij het slaan ⁷der beide goddelijke broeders, * op die dag van het openen van het venster.*

*Gij verricht de cultus der godin Xxxxx, wanneer zij haar huis betreedt, * op de dag van het afsnijden van het laken.*

*Het beeld ⁸van Men-ach-moet wordt voor U verlicht * op de dag van het nat maken van de dijk.*

*Gij ontvangt het idool, wanneer het uitgaat om rond te varen, * op het feest van het openhakken der aarde in het ganse land.*

*Gij hebt ⁹de aarde open gehakt met de gezellen van de tempel * op de dag van het vellen van de bende van Seth.*

*Gij aanschouwt op Uw tijd, tezamen met de wezens met doorborende blik, * in die ¹⁰nacht van de reine plaats.*

*Gij vindt het voortreffelijke werk, wanneer het in vrede komt, * op de dag van het bijeenvoegen van de papyrus.*

*Gij benadert de godin Djedet, nadat zij haar gezellinnen voltallig ¹¹heeft gemaakt, * op die dag van het om zich heen grijpen van de overstroming.*

*Voor U stijgt Horus op bij het verenigen van de gestalte * op de dag van het voltooien van de xxxxx.*

*Gij ziet ¹²de bewaker van het kanaal, wanneer hij op de trommel slaat, * op die dag van het spijzigen van zijn verwekker.*

*Hongerig waken en dorstig slapen * ¹³deze gruwel van Uw ka is verre van Uw majesteit.*

*Gij hebt Sokar, rustend op zijn troon, aanbeden * in die nacht van het ijlings rondgaan.*

*Gij staat vroegtijdig op, ¹⁴om te juichen voor de god in Busiris, * op de dag van het ontgrendelen van de beide deuren van xxxxx.*

*Het feestritueel wordt U gereciteerd door de ouds:ie hiërogrammaat * op de dag van het goddelijk verklaren van Osiris.*

¹⁵De opener van de beide deuren des hemels ontsluit voor U Uw mond * in de goddelijke nacht, te beginnen met de avond daarvan.

Gij hebt het boegtouw aangevat van het heilige schip * op de dag van het voortslepen van de Nesjemt-bark.

¹⁶Uw ka gaat in de morgen uit als god * Gij kust de aarde voor de stier van het westen.

Gij ziet de Henoe-bark stralend op de slede * ¹⁷op die dag, waarop hij ⁴⁷) om zijn stad heen trekt.

Gij hoort de loftuizingen in de mond der profeten * op de dag, waarop hij verschijnt in zijn voorhof.

Gij offert myrrhe op de armen van ¹⁸het leeuwenpaar * op de dag van het ontsluiten van de deuren der tempels.

Horus en zijn volgelingen kussen U * op de dag van het voorttrekken van de Meri-schrijn.

De god in zijn slaapvertrek ¹⁹leest U voor * op de dag van het feest van de ongedeerd ontwakende.

Gij opent de weg en schrijdt naar Rostau * in die nacht van het medevoeren van Sokar.

Gij zijt namelijk ²⁰de leider der profeten in Thebe * op die dag van de begrafenis.

Gij aanschouwt de heer der eeuwigheid, wanneer hij verschijnt in de Heken-bark, * in die nacht van het oprichten van de korenschoof ⁴⁸).

Gij gaat rond zijn lichaam met ²¹hen, die als zijn dienaren fungeren, * Gij zijt een lid van zijn staf.

Gij zijt de gezelschap van de goden Hoe en Sia * in het uur van Sehtepnes.

Gij aanschouwt ²²de grote godin, die Senoet beschermt, * op de dag van het binnenstromen van het oerwater.

Gij hebt het land doorschreden met de Hebes-*tep*-priester * de oudste hiërogrammaat bootst U na.

Gij looft ²³zijn erfgenaam, die hij als koning verheft, * op de dag van het Neheb-ka-feest.

Gij benoemt Horus op de zetel van zijn vader * op de dag, waarop hem zijn eigendom wordt uitgekeerd.

Gij hoort de stem ²⁴van de boden der tempelmusiciennes * op de dag van het juichen van Sechmet.

Voor U wordt het ritueel van de liturgie van het Denit-feest opgevoerd * in de nacht van het offer.

Voor U xxxxx ²⁵het land tezamen met Opper-Egypte * op de dag van het opmeten der eilanden.

Gij aanschouwt al rustende van xxxxx * in die nacht van het optooien van de god.

Gij ²⁶ziet de pilaarvormige god, binnengetreden in zijn graf, * op die dag van het losmaken van het kleizegel.

47) Of: „zij”. Het subject kan de bark zijn.

48) Aan de *gd*-zuil is reeds veel gedokterd. Wij geven hier een nieuwe vertaling, na de zuil vroeger voor een boomstronk gehouden te hebben, vgl. Oudh. Med., N.R., deel XXV, Leiden 1944, blz. 65. De korenschoof speelt een zeer voorname rol in de folklore aller volken; in Egypte zou zij ontbreken, of althans zeer zelden vermeld worden, als hieronder in VII 7. Men leze de uiteenzetting van W. HELCK, *Orientalia*, N.S., deel XXIII, Rome 1954, blz. 408. De oorspronkelijke garve kan vervangen worden door een paal met daaraan gebonden korenaren.

Aan Uw ka wordt geofferd tezamen met de welgelukzalige doden * op de dag van ²⁷het Wag-feest aan het begin des jaars.

Het koningschap van de zoon, die zijn vader wreekt, wordt U aangekondigd * op de dag van het verrijzen als prins.

Gij ziet zijn gestalte als Horus met de sterke arm * ²⁸op de dag van het behalen van de overwinning.

Gij viert feest voor de god, wanneer hij in zijn woning terugkeert, * op die dag van het berekenen der akkers.

Gij hebt het ceremonieel van de begrafenis van Osiris geïnspecteerd * ²⁹op de dag van het feest van het ophangen des hemels.

Gij hebt Uw lokken verwijderd goden en godinnen * op de dag van het afsnijden van het haar.

Gij hebt de zaken ³⁰in de steden en de gouwen gezocht * op de dagen van het

Gij reist naar de hemel, Gij neemt Uw plaats in in de achet * op de dag ³¹van het Aka-feest.

Gij springt op de werf van het goddelijke vaartuig * op de dag van het oprichten van de mast.

Gij verhoogt de eerbiedwaardige god, wanneer de twee Nenet-godinnen tot hem komen, * op die dag van het kauwen der uien.

VII ¹Gij laat U neder bij de poorten van het geheimzinnige verblijf * op de dagen, waarop de weduwe zich reinigt.

U wordt leven gegeven door de machtige voedster * ²op de dag van het feest van Rene-noetet.

Gij aanschouwt het ceremonieel van het oprichten der beide vriendinnen * in die nacht van het Heker-feest.

Uw ziel treedt binnen in Busiris en ³in Abydos * op de dag van het tellen der doden.

Gij hebt de goddelijke zoon erkend, toen hij macht verkreeg over de have zijns vaders, * in die nacht van het verenigen der primordiale goden.

Gij begeeft U naar ⁴de tempel tezamen met de weduwe * op de dag van het uitgaan uit het huis der bevruchting.

Gij bejubelt Orion, gij aanbidt Chent-amentioe * op de dagen van het feest der vallei.

⁵Gij hebt Horus de oude bevredigd, nadat hij het kwaad had uitgevoerd, * op die dag van het uitgaan der xxxxx.

Gij hebt de god, die in de hemel is, zalig verklaard ⁶in de nabijheid van Thebe * op de dag, waarop hij als vorst optrad in de zuidelijke hemel.

Gij aanschouwt het sterrebeeld de Grote Beer, tegenover hem staande, * op de dag, waarop hij zich in de noordelijke hemel nederlaat.

⁷Uw naam wordt uitgesproken op de feesten des hemels * in de dagen, waarop de garve op haar plaats wordt samengebundeld.

Werkeloos terneder zittend op de eerste en op de vijftiende dag van de maand * aanbidt Gij Osiris op de dag van de nieuwe ⁸maan.

Gij ontvangt water op de offertafels, iedere tiende dag, * wanneer men een offer brengt aan de welgelukzalige Onnophris.

Gij zijt meester van Uw lijk tezamen met de geheimzinnige ⁹lijken * in het uur van Sehtepnes.

*Uw ziel ontwaakt tezamen met de oude zielen * na het ogenblik van het afweren van ¹⁰de boosheid.*

*Gij eet driemaal met de grote Enneade * bij de grote god, de heer van de Busiritische gouw. Des morgens het ontbijt * des middags ¹¹het noenmaal * ten tijde des avonds het avondmaal.*

*U wordt wierook ten brandoffer gebracht * fris water ¹²om Uw altaren te bevochtigen.*

*U worden en broden van gebak geofferd * aangeboden met alle zaken.*

*Gij hebt de fijnste ¹³spijzen van de offertafel tot U genomen * het hefoffer der uitgelezen stukken vlees.*

*Offers en spijzen, die de hemel geeft en de aarde voortbrengt, * ¹⁴liggen iedere dag op Uw tafel.*

*Gij gaat staan en zitten naast de welgelukzaligen * Uw ka voedt zich tezamen met de geloofden.*

*Gij gaat uit om Uw beide armen aan wierook te koelen * Uw hart ¹⁵ontvangt xxxxx, Uw neus ademt.*

*De arm wordt voor U gebogen bij het koninklijk offer ⁴⁹⁾ * nadat de offergaven op de tafel gelegd zijn.*

*Er is brood wanneer Gij hongerig, bier ¹⁶wanneer Gij dorstig zijt, * rein gebrad voor Uw ziel.*

*Voor U wordt water geplengd op de xxxxx * voor U wordt de offerlijst ¹⁷greciteerd.*

*Uw lof wordt gezongen in de xxxxx van het tempelbezit * Uw ka is bevredigd door (de vervulling van) Uw hartewens.*

*De geur Uwer wegen ¹⁸gaat rond als wierook * ten tijde, waarop men in Uw xxxxx afdaalt.*

*Uw offerkoeken worden dagelijks vernieuwd * op de offertafel van de heer van Opper-Busiris.*

*¹⁹Uw offerbroden worden dag na dag neergelegd * op de offersteen van de heer van Abydos.*

*Gij zit alleen, zonder xxxxx, zonder dat Uw lichaam gekend wordt, * nadat de deur achter de god ²⁰gesloten is.*

*Zij verrichten het binnentreden achteruit gaande * naar*

*Uw verenigt zich met de goden * want Uw zweet is tezamen met de Enneade.*

*²¹Gij treedt uit en in met de levende zielen * aan de grote poort van Hat-ka-Usire.*

*Gaande op de weg naar de plaats, die Gij begeert, * de gesialte aannemend, die Uw hart ²²ingeeft.*

*Uw schoon'heid is blijvend en neemt geen einde tot in eeuwigheid * gelijk de hemel op zijn schragen.*

*Uw graf is duurzaam en wordt niet uiteengenomen tot in lengte van dagen * gelijk de aarde op ²³haar pijlers.*

*Uw bodem is standvastig en wordt niet opgebroken * onvergankelijk als het geheimzinnig verblijf met zijn inhoud.*

*Uw ziel leeft dagelijks aan de hemel, gelijk Uw lichaam, * ²⁴bij het zich vernieuwen van de maan, gelijk Uw schaduw.*

*De sterren xxxxx xxxxx * Uw boeken zijn goddelijk op de rug van Geb.*

*Uw naam is bevestigd ²⁵in de mond der goddelijke gouwen * de landerijen van Horus gaan voorbij in Uw*

*Er is een goede herinnering aan U onder de levenden * de nabestaanden prijzen God om Uwentwille.*

49) De orthographie belangwekkend, vgl. P. C. SMITHER, J.E.A., deel XXV, Londen 1939, blz. 34-37.

²⁶Uw tijd ⁵⁰) is eeuwig * Uw koninkrijk is altoosdurend * Uw levensperiode is onbegrensd.

Nu volgt een interlinie, waarin in demotisch schrift de woorden: ²⁷„De tekst is ten einde.”

Vervolgens, zonder vers-indeling:

²⁸Deze (spreuken) blijven bij U tot in eeuwigheid, nadat Gij in hoge ouderdom vergrijsd zijt. Gij zijt tot Uw ka gegaan overeenkomstig het besluit ⁵¹) van Amon-Ra koning der goden, ²⁹de heer aller goden, Gij, godsvader, profeet van Amon-Ra koning der goden, profeet van Chonsoe de machthebber in Thebe, Gij wetende en in de heilige formules ingewijde, ³⁰Horsiëse, gerechtvaardigd, geboren door de voortreffelijke huisvrouw, de musicienne van Amon-Ra, Kajkaj, in het jaar 10 van Caesar, op de 30ste Hathor ⁵²).

³¹Ik bracht vier en vijftig levensjaren en vier maanden door en kreeg de vader der goden te aanschouwen na verloop van acht en twintig jaren en vier maanden, nadat ik mdd-wn-mtk ⁵³) ³²was geweest tot in het vijf en vijftigste jaar. Voegt Gij deze bij acht en twintig jaar en vier maanden, dan heb ik drie en tachtig levensjaren en vier maanden doorgebracht. Zijn bevel wordt niet teniet gedaan, ³³noch Zijn woorden ongedaan gemaakt, Zijn uitspraak wordt niet teruggenomen. Hij beloonde mij met drie en tachtig jaren en vier maanden, xxxxx xxxxx xxxxx.

Op de laatste bladzijden herneemt de tekst de versvorm. Hier volgt een naschrift, dat door een interlinie in twee delen is uiteengelegd. Het eerste luidt:

VIII ¹O Osiris, godsvader Horsiëse, geboren door Hathor, de zangeres van Amon-Ra, wijlen Kajkaj!

²Gij ontvangt dagelijks koel water en wierook * uit de handen van Isis en Nephthys.

Horus is bevredigd door Uw woorden en Thot door Uw stem * Maät en Hathor beschermen U.

³Anubis, de god in Oet, heeft Uw beenderen gepraepareerd * hij heeft Uw leden in de oorspronkelijke staat hersteld.

Chent-Amentioe is verheugd, wanneer hij U ziet, * hij ontvangt U als een ⁴zijner rechtvaardigen.

Hij doet Uw ogen zien, Uw oren horen, * Uw benen gaan waarheen gij wilt.

Hij staat U toe de gestalten aan te nemen, ⁵die Uw hart begeert, * terwijl gij iedere dag temidden zijner zaligen zijt.

Uw armen zijn rein, Uw benen zijn, * Uw hart is vervuld van waarheid, niet van zonde.

⁶Gij eet met Uw mond, Gij drinkt met Uw keel, * Gij zalft Uw leden met de stralen van de zonneschijf.

Tot U komt de overstroming, dat Gij leeft van haar zweet, * ⁷en de wind door Sjoë uitgezonden.

Van Amenope proeft gij het koele vocht * van Amon smaakt Gij het water.

Zijn wind is in Uw neusgaten en verwijdert ⁸zich niet van U * Uw ziel is in de hemel, ten einde Uw onderhorigen bevelen te geven.

Om U wordt getreurd door Uw huisvrouw bij dag * en door Uw dochter bij nacht (Andere lezing: door Uw zuster ⁹bij nacht).

De brief van het ademen door Thot geschreven beschermt U * niemand weigert U de toegang tot de hal van Osiris.

50) Het woord gelezen als wš, en geïdentificeerd met het Koptische ⲟⲣⲟⲉⲓⲩⲩ.

51) Vertaling van de zin tot hier geheel onzeker.

52) De datum beantwoordt, naar opgave van Dr. W. E. VAN WIJK, Barchem, aan de 26ste november van het jaar 21 voor het begin onzer jaartelling.

53) Een titel?

*Uw lijkwade is goed, zij is blijvend ¹⁰om Uw beenderen, * zij is duurzaam om Uw vlees en onvergankelijk.*

*Gij zijt welbehoed in Uw sarcophaag, die met U tezamen oud wordt, * er is geen slang, ¹¹die haar hol in U inricht.*

*Uw huis staat vast, Uw kinderen zijn welvarend, * Uw naam op aarde wordt niet uitgewist.*

*Gij zijt een goddelijke dode, ¹²bemind door Osiris, * hij is meer verlangend U te zien dan alle overige rechtvaardigen.*

*Gij stijgt op naar de hemel, Gij verenigt U met de zonnescijf * als een vliegende valk, die niet ¹³wordt teruggehouden.*

*Gij daalt af op aarde en betreedt Uw huis * Gij gaat xxxxx zonder te worden afgeweerd.*

*Gij doorschrijdt de onderwereld * Gij zijt behagelijk met de doden.*

*¹⁴Gij vereert de heer des levens * en deze zegt tot U: „Wees welkom.”*

*Gij behoort tot zijn edelen in eeuwigheid * zonder ophouden, zonder einde.*

De Imi-oet-priester ¹⁵spreekt tot zijn vader, Horsiese, geboren door wijlen Kajkaj:

Ik ben tot U gekomen. Laat mij zien, dat hij bijgezet is ¹⁶in de necropool,

terwijl zijn vlees vast zit aan zijn beenderen.

Laat zijn ziel naar de hemel gaan, bij Ra.

Laat zijn naam op aarde vast staan, bij ¹⁷Geb.

Laat zijn lijk in de dodenstad opbloeien, bij Osiris,

terwijl zijn huis bevestigd is met zijn kinderen en al zijn dienstpersoneel onder de mensen.

Na een interlinie het tweede gedeelte van het naschrift.

¹⁹De Osiris, godsvader en profeet van Amon-Ra koning der goden, Horsiese, zoon van Horus, geboren door Kajkaj, zegt, ²⁰nadat hij de heer der eeuwigheid heeft gezien in de geheime hal, in zijn banden in de necropool:

Ik ben tot U gekomen, Osiris, zalige Onnophris, grote en weldadige ²¹god, de gouwen regerend door zijn bevel.

Gij, heer des levens, meester des doods, die de welgelukzaligen leidt naar de plaats, die hem welgevallig is.

*Ik ga volgens Uw opdracht, ²²ik kom volgens Uw bevel, * ik loop de vallei rond overeenkomstig Uw woorden.*

*Ik betreed iedere dag de onderwereld, bij Uw ka, * Gij plaatst mijn ziel op mijn lijk, ²³zonder dat ik moede word.*

*Ik stijg op tot Noet, de hemelgodin, krachtens Uw uitspraak, * Gij geeft, dat ik de gestalte aannemen kan van een valk * en vlieg ²⁴waarheen ik wil.*

*Gij doet mij mijn huis bereiken in mijn lichaam, * opdat ik mijn kinderen zie, die mijn plaats hebben ingenomen, * nadat ik in de necropool ben neergestreken.*

*De gerechtvaardigden ²⁵weren mij niet af van Uw hallen * de goden van het hol, die Uwe majesteit dienen, wijzen mij niet terug.*

*De westelijken verhinderen mij niet, U te aanbidden, * ²⁶want ik ben een lid van Uw gevolg.*

*Ik zie Uw gelaat, mijn tong likt, * mijn mond kauwt de goddelijke dauw * mijn beide armen breken de wierook op zijn tijd.*

*²⁷Mijn leden zijn rein, mijn zuiverheid is xxxxx * ik ben rein vanaf mijn hoofd tot aan mijn voetzolen.*

*Geen lid aan mij is zonder mysterie * ²⁸de profeet reinigt mij * er is aan mij geen besmetting.*

*Moge ik iedere dag Uw gelaat aanschouwen * er is geen andere xxxxx xxxxx xxxxx.*

B. H. STRICKER

LE CIMETIÈRE MÉROVINGIEN DE ROTHEM, COMMUNE DE MEERSSEN

Près du village de Rothem, commune de Meerssen, à environ 4 Km au nord de Maestricht, entre le Akerweg et le Holstraat, il y a un plateau qui descend vers le sud avec une pente douce. Sur cette pente, qui a été divisée en un nombre de parcelles longues et étroites aménagées en jardins, dépendants des maisons, qu'on y a bâties il n'y a pas bien longtemps, le long d'une voie de communication entre les deux routes anciennes sus-mentionnées, on trouva en 1942 des sépultures franques. Ce plateau, avec sa pente vers le sud, est pour ainsi dire un terrain typique pour un cimetière franc¹⁾. Il s'appelle „Klein IJzerkuil" (petite fosse au fer). A l'est il y a un trou profond, que l'on n'a probablement pas creusé pour extraire du fer, mais du gravier, car tout ce terrain contient beaucoup de gravier, ce qui a rendu les fouilles assez difficiles. Le sommet du plateau, sur lequel s'étend encore une partie du cimetière, s'appelle, selon la carte d'état major, „Krekelveldje" (petit champ des cigales). On se demande si ce nom n'est pas une corruption pour „Knekelveldje" (petit champ des ossements), d'après les ossements, que l'on y a sans doute trouvés au cours des âges, en labourant le champ. Quoi qu'il en soit, pendant les fouilles nous n'avons encore rencontré que de rares ossements et seulement une unique squelette plus ou moins complète (dans la sépulture 21). Presque tous les ossements s'étaient complètement dissous.

Les trouvailles fortuites, déjà mentionnées, furent faites dans le jardin de M. GERARDS (la parcelle No 3854). Elles menaient déjà en 1942 à des fouilles, qui furent pratiquées par le Service des Fouilles, alors récemment constitué sous la direction de M. F. C. BURSCH. Ce n'est qu'après la guerre, à la liquidation de ce service, que le plan de ces fouilles, qui n'avaient pas été publiées, est parvenu entre nos mains. Les objets trouvés avaient été envoyés au musée de Maestricht. Le directeur de ce musée, le prof. J. J. M. TIMMERS, a eu l'amabilité de les nous confier pour quelque temps, pour les étudier et les publier en même temps que le résultat des fouilles, que nous avons continuées en 1953. Nous tenons aussi à remercier le conservateur, M. J. SPRENGER, pour ses renseignements détaillés.

Le procès verbal qui suit a donc rapport à nos propres fouilles de l'automne de 1953, aussi bien qu'aux fouilles de 1942, que nous publions tant bien que mal à l'aide du plan et des objets trouvés. Ce plan n'était qu'une esquisse sommaire: aucun indice sur l'endroit dans le tombeau où tel objet fût trouvé, ni à quelle profondeur. Il y a de la confusion dans le numérotage des sépultures (le No X se rencontre deux fois, le No XIV manque, tandis qu'une certaine quantité d'objets, trouvés très probablement dans les tombeaux II, XII et XV, ont été mentionnés sous le No V, comme M. SPRENGER m'a communiqué). Il faut admettre, que la nature du terrain se refusait nettement à une méthode de fouilles idéale, où chaque sépulture est mise au jour avec soin, dessinée séparément, avec chaque objet trouvé à sa place etc. Pas une seule fois nous avons pu atteindre cet idéal. Le terrain était une sorte de banc de gravier, qu'il fallait attaquer

1) Cf. F. PETRI, *Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich*, p. 828.

avec la pioche et alors, de temps en temps, apparaissait tout à coup quelque pièce de fer rouillé ou de poterie, avant que les contours d'un tombeau se dessinaient d'aucune façon dans cette terre siliceuse. Néanmoins, dans la plupart des cas, nous avons pu indiquer dans le texte l'endroit où chaque objet fut trouvé et à quelle profondeur environ. A quelques exceptions près on pouvait assez bien distinguer les fonds des tombeaux, surtout quand leurs contours étaient marqués par de gros cailloux.

Pas de traces de cercueils, sauf dans les tombeaux 19 et 20, où nous trouvâmes des traces de bois pourri. Nul part nous n'avons trouvé des clous, mais les bières ont pu être assemblées à l'aide de chevilles de bois ou en queue d'aronde.

Nous avons numéroté les sépultures, mises à jour au cours des deux fouilles, de 1 à 38, tout en ajoutant entre parenthèses les chiffres romains de celles, trouvées en 1942, parce que ces derniers chiffres correspondent avec les numéros d'inventaire des objets dans le musée de Maestricht.

Pour l'altimétrie nous sommes partis d'un point zéro adopté environ au plus haut du terrain, correspondant à l'altitude de + 52.9 m. A.P. En général, il importe seulement de savoir à quelle profondeur au dessous de la surface du terrain sur place quelque objet fût trouvé. Cette profondeur correspond presque toujours avec celle du fond de la sépulture. Aux fouilles de 1942, l'altimétrie a été tout simplement oubliée. Notre description de ces fouilles doit d'ailleurs rester sous plusieurs respects plus sommaire.

Un regard sur le plan (fig. 15) révèle tout de suite, que nous n'avons pu fouiller qu'une partie du cimetière. Il doivent se trouver encore beaucoup de sépultures dans les jardins, sur la pente du plateau. Dans le jardin de M. GERARDS seulement (la parcelle 3854) il a été possible de mettre à jour un assez grand nombre de sépultures, non seulement en 1942, mais encore en 1953. Nous remercions M. GERARDS pour sa grande complaisance de nous laisser remuer la terre de son jardin, partout où cela était possible. Aussi dans le jardin adjacent à droite, on a pu fouiller un peu en 1942, comme on voit sur le plan. Les autres jardins étaient pleins d'arbres fruitiers, de poulaillers etc. ce qui rendait des fouilles impossibles. Le plateau, derrière les jardins, où nous avons fouillé en 1953, était occupé par un champ de luzerne. C'était la parcelle 1292, propriété de M. ENGELN, de Maestricht et tenu à ferme par M. DASSEN, d'Amby. Nous remercions ces deux messieurs pour leur consentement gracieux. Des trente huit sépultures fouillées, vingt deux se trouvaient dans ce champ de luzerne. Il paraît bien, que nous avons atteint environ les limites nord et ouest du cimetière.

Le plan fait un peu l'impression, que les sépultures ont été réparties en groupes diverses, mais quant à cela, on peut se tromper, puisque le terrain n'a pas été fouillé au complet. Ces groupes se composeraient alors des numéros 23-28, 29-38 (le No 33 est situé plus ou moins à part, entre les deux groupes mentionnés), puis 16-18 avec 21 et 22, enfin les deux sépultures 19 et 20. Il est possible aussi que les Nos 1-5 et 6-15 faisaient partie de deux groupes divers. Quoi qu'il en soit, il faut admettre la possibilité, que le terrain du cimetière était divisé en parcelles, adjudgées à diverses familles, pour l'ensevelissement de leurs morts²⁾. C'est une possibilité tout au plus.

Les beaux bijoux à verroterie cloisonnée ou en bronze doré faisaient complètement défaut. Cela, joint aux tombeaux vides et à quelques trouvailles au dehors des tombeaux, pourrait faire

2) Cf. F. FREMERSDORF, *Das fränkische Gräberfeld Köln-Müngersdorf*, p. 14 sv.

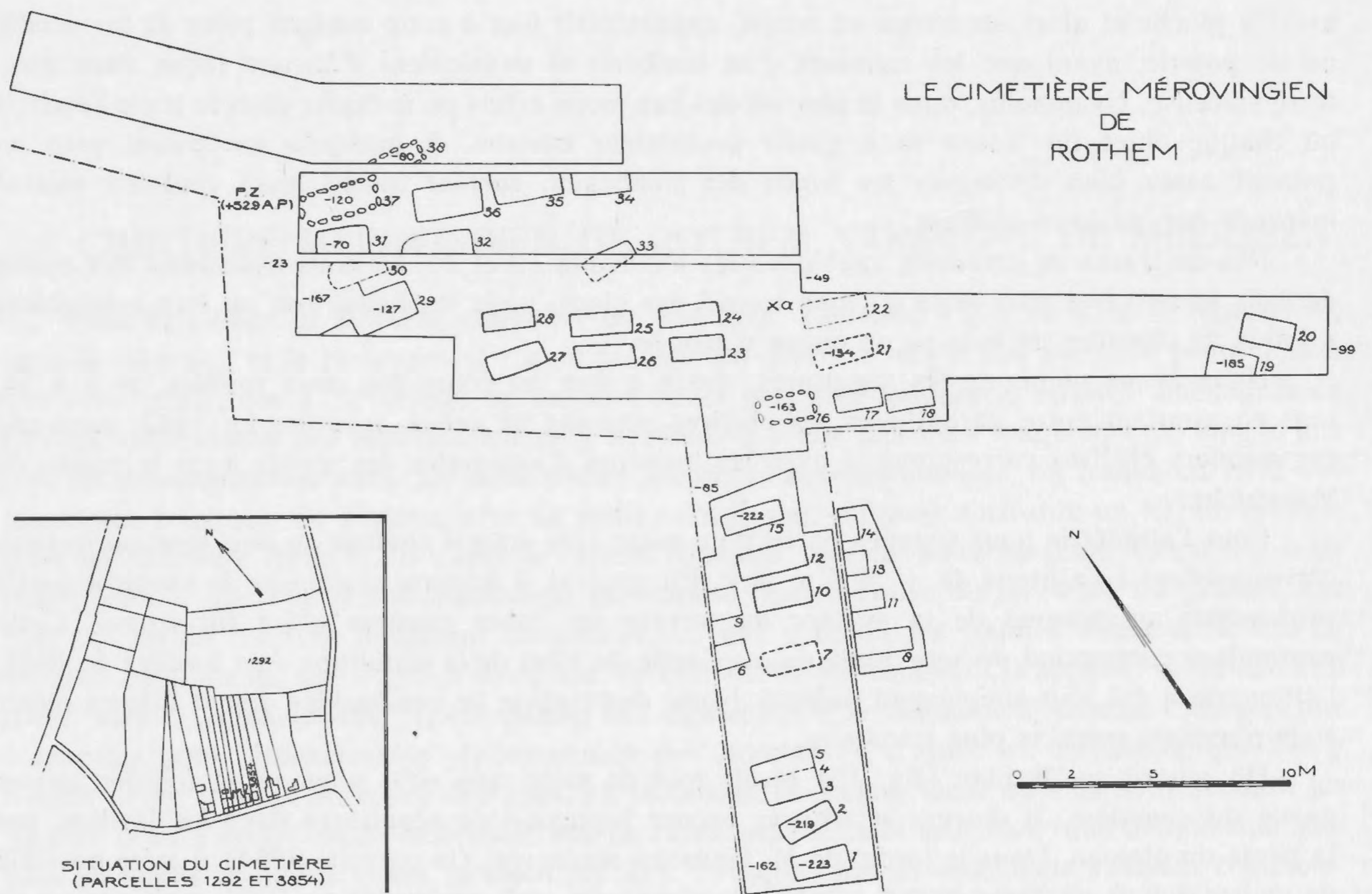

Fig. 15

songer à des dévaliseurs de tombeaux, qui auraient alors opérés peu de temps après les enterrements, comme on l'a si souvent pu constater dans des cimetières francs³⁾. Toutefois, l'illisibilité de ce sol caillouteux et la possibilité que les trouvailles fortuites, c. à d. celle au point a sur le plan, à environ 30 cm seulement au dessous de la surface et celle, au dessus de la sépulture 24, rapportée vide en 1942, presque au ras du sol, pourraient être attribuées à l'inadvertance (d'ailleurs excusable pour une fouille dans un si mauvais terrain) des fouilleurs de 1942, rendent cette circonstance improuvable. Nous n'avons jamais pu constater si le sol avait été remué après. Au contraire, en général les sépultures paraissaient intactes, avec les armes à leur place etc. Mais cela n'exclut pas la possibilité que des voleurs aient pris les bijoux dans la région de la poitrine en laissant tout le reste intact.

En décrivant les sépultures une à une, nous avons pensé qu'il était superflu de mentionner ce qu'il n'y avait pas. En général donc, nous allons éviter de dire: pas de traces d'ossements, pas de traces de cercueil etc. Quand une chose, qu'on pourrait attendre, n'est pas mentionnée, ça veut dire, qu'elle n'y était pas (ou du moins, que nous ne l'avons pas trouvée).

Les sépultures et leur contenu (figs 16-18)

Trouvailles fortuites o.

O. a. Parmi les trouvailles de 1942 se trouve une petite urne biconique de terre grise assez

3) Cf. FREMERSDORF, *l.c.*, p. 29.

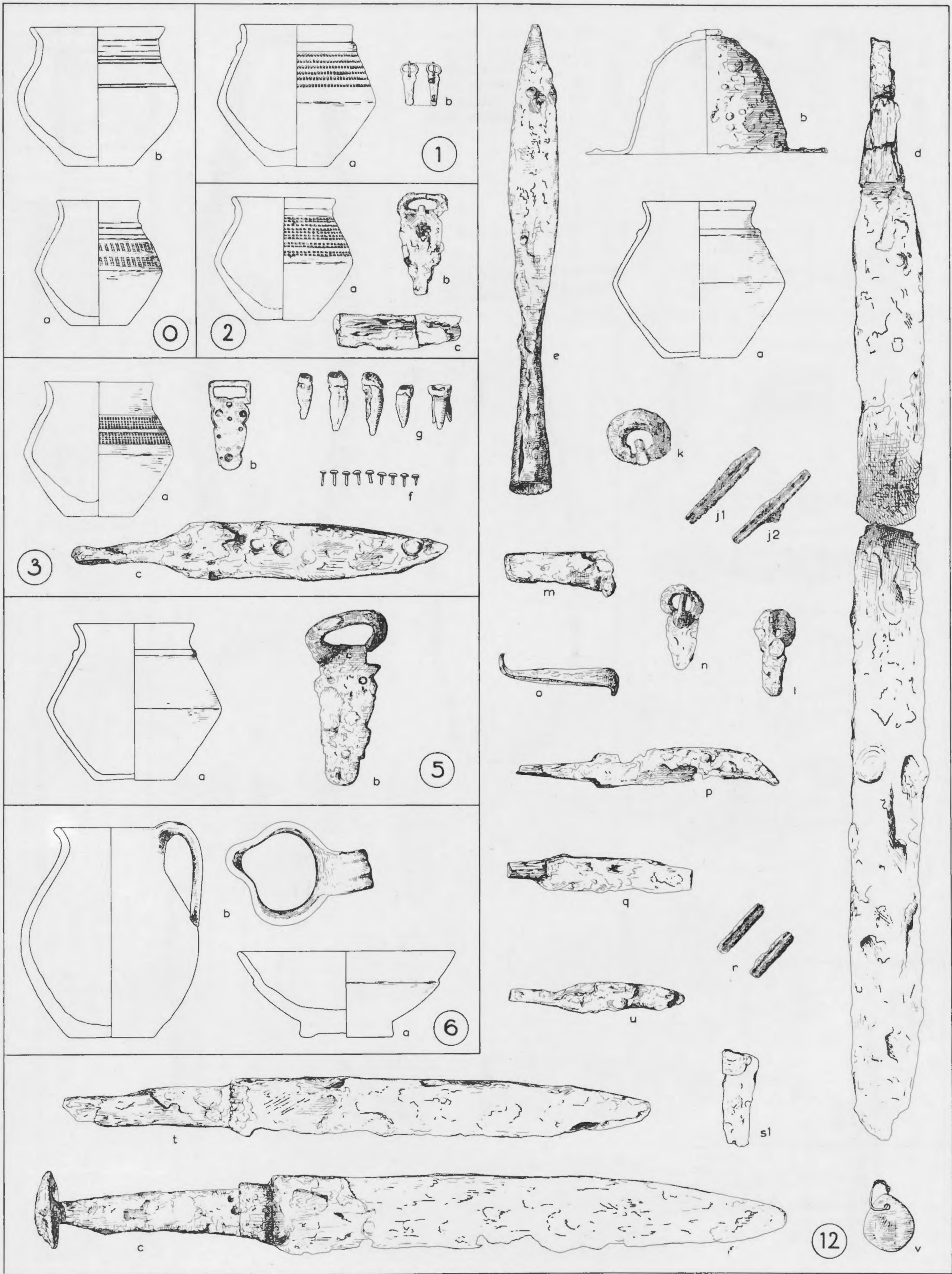

Fig. 16

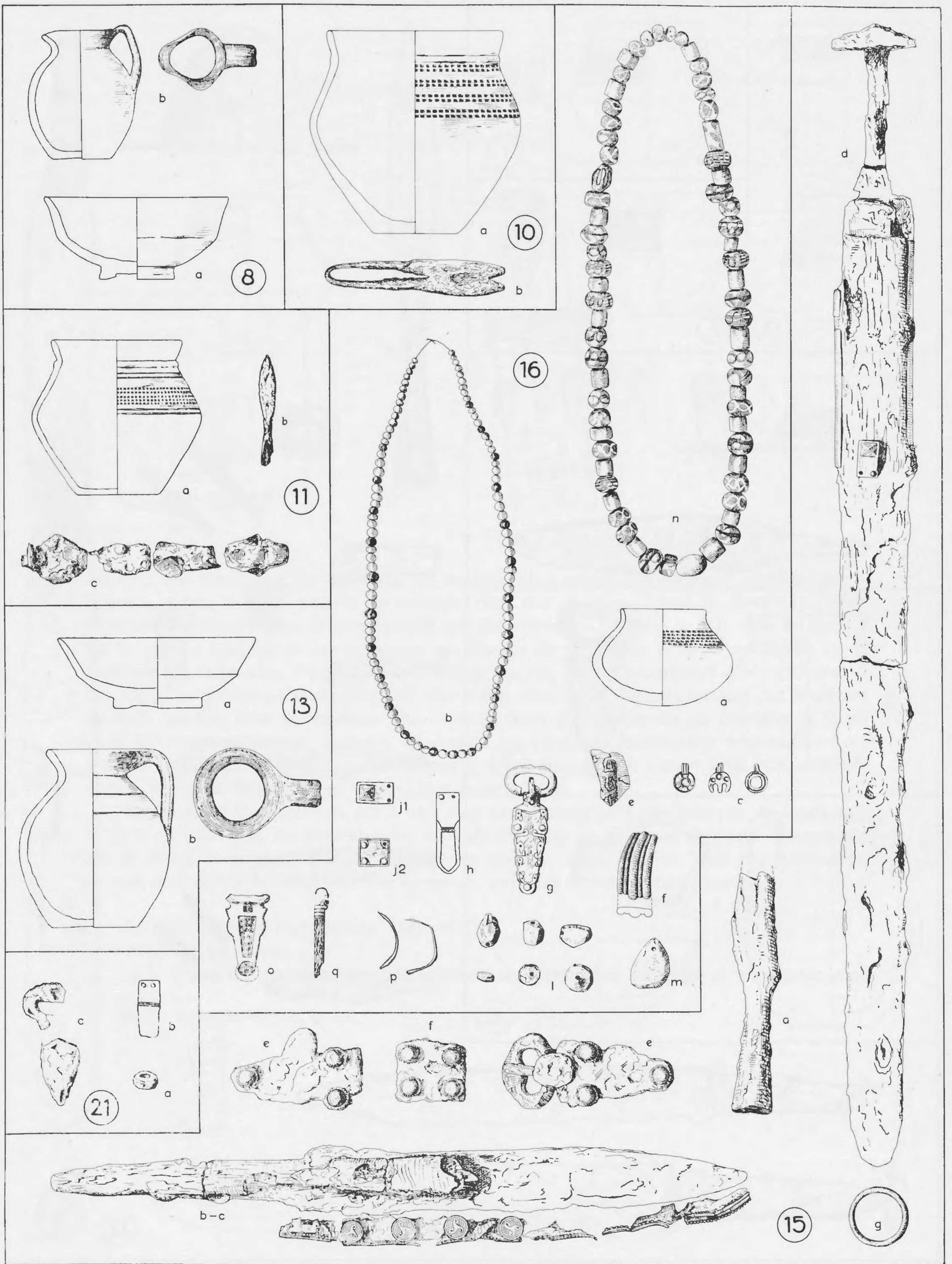

Fig. 17

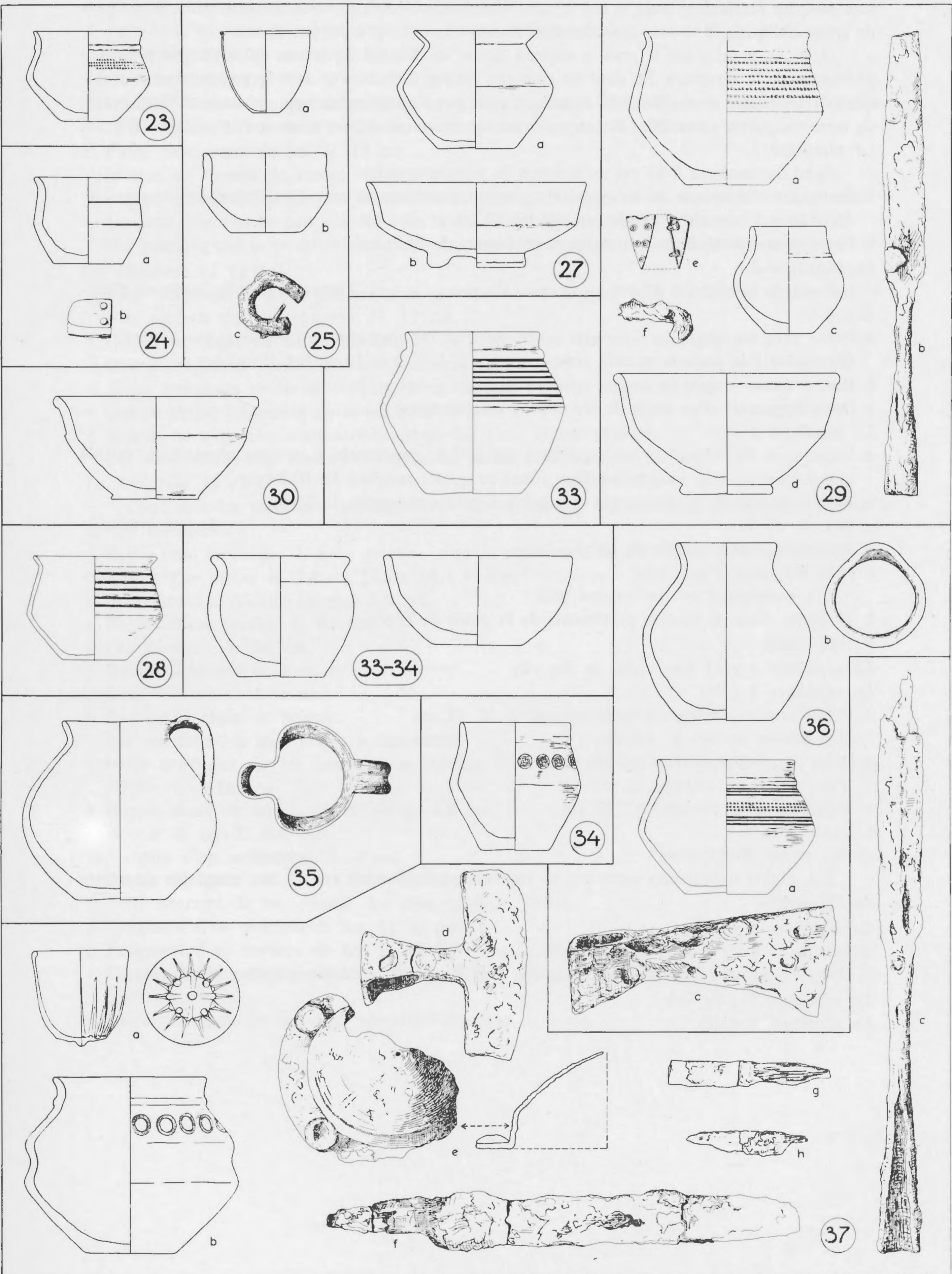

Fig. 18

fine avec un renflement sous le col et sur l'épaule une décoration à la roulette en deux rangées de stries obliques, H. 9 cm, dont l'endroit où elle fût trouvée n'est pas connu.

O. b. Au point *a* sur le plan, à environ 30 cm au dessous du niveau du terrain, et peut-être provenant de la sépulture 22, dont les contours étaient invisibles et dont la présence ne se trahît que par les traces d'un crâne, fût trouvé un petit pot à panse sphérique, col droit et lèvre évasé, de terre rougeâtre assez fine. Six rainures autour du cou et deux autour de l'épaule. H. 10.2 cm.

La sépulture 1.

Fond du tombeau à 61 cm au dessous du niveau actuel.

- a. Petite urne biconique de terre grisâtre, avec un renflement sous l'orifice et sur l'épaule une décoration à la roulette en six rangées. H. 11 cm.
- b. Petite passe-courroie de bronze, sans ornements. L. 3.2 cm.

La sépulture 2.

Fond du tombeau à 57 cm au dessous du niveau actuel. Traces vagues du corps en direction E-O.

- a. Petite urne biconique de terre gris foncé, avec un renflement sous l'orifice et sur l'épaule une décoration à la roulette en cinq zones de resp. 2, 1, 4, 2 et 2 rangées. H. 9.2 cm.
- b. Restes d'une boucle de fer.
- c. Deux fragments d'un objet de fer devenu méconnaissable.

La sépulture 3 (I)

- a. Petite urne biconique de terre grisâtre, assez fine, apparentée à la terra nigra. Sur l'épaule une décoration à la roulette en deux zones de quatre rangées. H. 10.3 cm.
- b. Plaque boucle de bronze ornée de quelques points encerclés. L. 7 cm.
- c. Sax. L. 29 cm.
- d. Fragment d'un couteau de fer. L. 7 cm.
- e. Petit fragment d'une épée.

Les numéros d et e n'existent plus

- f. 15 petits clous de bronze provenant de la gaine de l'épée.
- g. cinq dents.

La sepulture 4 (II) (voir sous le No 12)

La sépulture 5 (III)

- a. Petite urne biconique de terre rougeâtre. H. 12 cm.
- b. Une boucle de fer. L. 13 cm.
- c. Deux fragments de boutons de bronze.
- d. Fragment d'un couteau. L. 11 cm.
- e. Fragment d'un couteau. L. 15 cm.
- f. Quatre dents.
- g. Des restes d'ossements.

Les objets mentionnés sous c-g se trouvent probablement encore aux magasins du musée de Maestricht.

La sépulture 6 (VIII)

- a. Écuelle en terre rougeâtre. H. 6.6 cm. Diam. 16.6 cm.
- b. Broc en terre rugueuse grisâtre-brunâtre, avec lèvre pincée en forme de bec et anse plate.

La sépulture 7 (X) vide

La sépulture 8 (VI)

- a. Écuelle en terre rougeâtre. H. 6.3 cm. Diam. 14 cm.
- b. Petit broc en terre gris foncé avec lèvre pincée en forme de bec et anse plate. H. 10 cm.

La sépulture 9 (XII) voir sous No 12.

La sépulture 10 (XI)

- a. Urne de forme biconique arrondie de terre grise rugueuse. Un renflement léger sous l'orifice et décoration à la roulette en quatre zones de deux rangées. H. 15.5 cm.
- b. Paire de ciseaux de fer. L. 14 cm.
- c. Anneau de bronze de forme rectangulaire.
- d. Plaque d'arrêt de bronze, de forme carrée, gravée, des deux côtés, d'une croix transversale. Un petit morceau de cuir y a été attaché à l'aide de quatre clous de bronze.

Les numéros c-d se trouvent probablement dans les magasins du musée de Maestricht.

La sépulture 11 (VII)

- a. Urne biconique de terre grisâtre-brunâtre avec un renflement sous l'orifice et ornementation à la roulette en cinq rangées. H. 12 cm.
- b. Pointe de flèche en fer L. 8.7 cm.
- c. Quatre fragments de fer, devenus méconnaissables.
- d. Deux morceaux de fer méconnaissables, dont un avec un fragment d'os.
- e. Quatre petits fragments de boucles de fer.
- f. Écuelle de terre lisse rougeâtre-brunâtre. H. 9 cm. Diam. 17.5 cm.

Les numéros d-f sont restés en magasin au musée de Maestricht.

La sépulture 12 (V)

Ci-suivent les mobiliers des sépultures 4,9 et 26, qui ont été confondus jadis, comme ci-dessus mentionné.

- a. Petite urne biconique de terre grisâtre avec un renflement sous l'orifice. H. 12 cm.
 - b. Restes d'un umbo. H. 9.4 cm. Diam. 18 à 19 cm.
 - c. Scramasax. L. 55 cm. Largeur 5.5 cm.
 - d. Restes d'une spatha. L. 85 cm.
 - e. Fer de lance. L. 36 cm.
 - f. Quatre bossettes de bronze.
 - g. Deux bossettes de bronze.
 - h. Des petits clous de bronze.
- Les numéros f-h sont restés à Maestricht.
- j. Deux morceaux de fer fendus, très occidés. Probablement de la garniture d'un fourreau d'épée. L. 8 cm.
 - k. Boucle ovale en fer. L. 5 cm. Large 4.4 cm.
 - l. Boucle de fer. L. 6.8 cm.
 - m. Poignée d'un scramasax. L. 8 cm.
 - n. Boucle de fer.
 - o. Petit morceau de fer, courbé des deux côtés. L. 9 cm.
 - p. Fragment d'un couteau de fer. L. 20 cm.
 - q. Fragment d'un couteau de fer. L. 14 cm.
 - r. Deux morceaux de fer fendus. L. resp. 4.4 et 4.8 cm. Probablement de la garniture d'un fourreau d'épée.
 - s. Deux morceaux de fer, dont un platté d'argent.

- t. Scramasax. L. 45 cm.
- u. Couteau de fer. L. 13.5 cm.
- v. Caillou plat, troué, en pendeloque, avec un anneau de suspension en fil de cuivre.

La sépulture 13 (IV)

- a. Écuelle de terre rougeâtre. H. 5.4 cm. Diam. 15.2 cm.
- b. Petit broc ansé de terre rugueuse grisâtre-brunâtre. Deux rainures sur l'épaule. H. 13.7 cm.

La sépulture 14 (oublié de numéroter en 1942) vide.

La sépulture 15

Le fond du tombeau était à - 222 (137 cm au dessous du niveau du terrain sur place). Faibles traces d'ossements. Pas de traces d'un cercueil, ni délimitation reconnaissable du tombeau par de gros cailloux. A la droite du corps, qui était orienté E-O, se trouvaient les objets suivants.

- a. Fer de lance. L. (encore) 18 cm. La pointe en bas, au côté des pieds.
- b. Scramasax. L. 53 cm. Avec des restes de la gaine de bois et de cuir. La gaine était ferrée de petits clous de cuivre et de boutons de bronze, ornés d'un triskèle gravé.
- c. Restes d'un petit couteau. L. (encore) 14 cm. Ce couteau fût trouvé sur le scramasax dans une position qui fait présumer que sa gaine faisait partie de la gaine de ce dernier.
- d. Spatha. L. 88 cm. Restes de la gaine de bois, montée de bronze sur les côtés.
- e. Plaque-boucle de fer du ceinturon. L. 13.4 cm. avec sa contre-plaque. L. 10 cm.
- f. Plaque d'arrêt de fer quadrangulaire 5.5 × 4.5 cm.

Ces derniers objets étaient ferrés resp. de 3, 3 et 4 bossettes de bronze. Il était clair, par la position de ces restes de la garniture du ceinturon, que celui-ci avait été posé à côté du corps avec les armes.

Près de la tête:

- g. Anneau de bronze. Diam. 3.6 cm.

Eparpillés par le tombeau: Plusieurs fragments d'objets de fer, devenus méconnaissables par la rouille et quatre bossettes de bronze.

La sépulture 16

Le fond du tombeau était à - 163 (soit environ 110 cm. au dessous du niveau du terrain). Les contours du tombeau, qui contient les restes d'une femme, à juger d'après le mobilier, étaient marqués par des cailloux (plus petits aux côtés, plus grands à la tête et aux pieds). Traces vagues du crâne, position E-O. À côté des pieds:

- a. Petit pot à panse sphérique. H. 7.5 cm.

Dans la région du cou:

- b. Des petits grains de collier en pâte de verre de couleur jaune et verte.
- c. Trois pendeloques d'or.

À l'endroit de la hanche gauche et pour le reste éparpillés par le tombeau:

- d. Quelques fragments d'objets de fer tout à fait désagrégés par la rouille (non reproduits).

A droite de la tête:

- e. Fragment d'un bol de verre bleu millefiori à côtes (romain 1er siècle) et:
- f. Anse en verre romain noir (1er siècle)⁴). En position indéterminée:

4) Il arrive parfois qu'on trouve des objets romains dans des tombeaux francs. En ces cas il s'agit évidemment d'objets trouvés et beaucoup appréciés par ces simples paysans. Cf. e.a. une perle romaine trouvée dans un tombeau franc à Broekeneind (W. GLASBERGEN, *Bijdr. t. d. studie v. h. Brabants Heem* VI (1955), p. 23. Dans une sépulture à incinération du 7e siècle à Monster nous trouvâmes une urne romaine, recommandée et réusitée (cf. fig. 22 N° 10).

- g. Plaque-boucle de bronze avec un ardillon de fer. L. 10 cm. Ornementation thériomorphe.
- h. Passe-courroie de bronze. L. 6.2 cm.
- j. Deux petites plaques de bronze, resp. 2.1 sur 2.3 et 2.8 sur 1.6 cm.
- k. Un petit morceau de bois (non reproduit).
- l. Six grains d'ambre.
- m. Pendeloque d'ambre.
- n. Collier de grains de pâte de verre multicolore.
- o. Petite boucle de bronze, décorée de points encerclés. L. 3 cm.
- p. Deux fragments de petits anneaux de bronze. Probablement des boucles d'oreille, cf. J. PILLOY, Études sur d'anciens sépultures dans l'Aisne Pl. I. 1.
- q. Morceau de bronze courbé, orné de losanges. L. 5.5 cm.

Les sépultures 17 et 18 étaient vides.

La sépulture 19

Également vide. Le fond du tombeau à -185 (environ 86 cm au dessous du niveau du terrain). Traces de bois pourri, probablement d'un cercueil.

La sépulture 20

Au fond traces de bois pourri d'une épaisseur de quelques centimètres, probablement du fond d'un cercueil. Trois petits tessons de poterie grossière, dont un à gauche du cercueil, un au chevet et un au pied.

La sépulture 21 (XVI)

Quoique trouvé en 1942, ce tombeau a été laissé intact. C'était le seul qui contenait une squelette (d'une femme) en assez bon état de conservation. Le fond du tombeau était à -134 (environ 85 cm au dessous du niveau du terrain). Le mobilier était pauvre. Près du cou se trouvait:

- a. Une petite perle de verre bleu.

Près de la hanche droite:

- b. Une passe-courroie de bronze. L. 4.2 cm.

Près de la hanche gauche:

- c. Les restes très rouillés d'une plaque-boucle de fer. L. 7 cm.

La sépulture 22

Comme dans la plupart des cas, les contours de la fosse étaient absolument indistinguibles. La présence d'un tombeau se signala seulement par le contenu: quelques vestiges du crâne et traces vagues de bois et de fer près de l'épaule droite, probablement d'une lance avec sa hampe.

La sépulture 23 (XIV)

La seule trouvaille était une petite urne biconique de terre rougeâtre, avec un renflement sous l'orifice et ornementation à la roulette en cinq rangées sur l'épaule. H. 6.8 cm.

La sépulture 24 (sans numéro des fouilles de 1942)

Rapporté comme vide en 1942. Tout de même, en 1953 nous trouvâmes, juste sous la surface du terrain, au chevet:

- a. Petite urne de terre grisâtre, faiblement biconique. H. 6.5 cm.

- b. Petite boucle de bronze. L. 3.2 cm.

La sépulture 25 (XIII)

- a. Gobelet de verre verdâtre. H. 6.2 cm.

- b. Petite urne de terre grise rugueuse. H. 6 cm.

c. Un objet de fer arqué.

La sépulture 26 (XV) voir sous le numéro 12.

La sépulture 27 (X bis)

a. Petite urne biconique de terre rugueuse grisâtre brunâtre. H. 9 cm.

b. Écuelle de terre rougeâtre. H. 6.4 cm. Diam. 16.7 cm.

La sépulture 28 (IX)

Petite urne biconique de terre rugueuse grisâtre bleuâtre. Sur l'épaule cinq cannelures horizontales. H. 8 cm.

La sépulture 29

Probablement deux tombeaux, l'un au dessus de l'autre. Dans cette partie du terrain, très caillouteuse, les contours des tombeaux étaient quasi indistinguibles. À 75 cm au dessous de la surface du terrain se trouvèrent les restes de deux crânes, provenant probablement de tombeaux disturbés⁵⁾. À environ -127 on put distinguer le fond du tombeau inférieur. À profondeurs différentes nous trouvâmes les objets suivants:

a. Urne biconique de terre grise rugueuse avec un renflement sous l'orifice et décoration à la roulette en sept rangées sur l'épaule. H. 11.7 cm.

b. Fer de lance. L (encore) 39.5 cm.

Ces deux objets gisaient au pied du tombeau, à droite à environ 90 cm de profondeur. Le fer de lance en direction diagonale avec la pointe en bas.

c. Petit pot de terre orangeâtre à col droit et panse sphérique avec un renflement sur l'épaule. H. 8.2 cm.

d. Écuelle de terre rugueuse grisâtre rougeâtre. H. 8.2 cm, Diam. 16.5 cm.

e. Plaque de bronze triangulaire, ornée de cinq points encerclés. L. 4 cm.

f. Fragment d'une boucle de fer, très enrouillée.

Les objets c-f gisaient au pied du tombeau, à gauche, à environ 50 cm de profondeur.

La sépulture 30

Avant que les contours de la fosse se dessinèrent très vaguement, la présence d'un tombeau se trahit par la trouvaille des restes d'un crâne et d'une écuelle de terre rougeâtre très rugueuse (H 8 cm, Diam. 15 cm) à une profondeur de 75 cm.

La sépulture 31

Le fond du tombeau était à 47 cm de profondeur (-70). Vide.

La sépulture 32

Le fond du tombeau était à 75 cm de profondeur. Nous y trouvâmes des fragments de fer, e.a. les restes d'un couteau, rouillés l'un à l'autre (non reproduits).

La sépulture 33

Le fond du tombeau était à 75 cm de profondeur. Aux pieds se trouva une urne biconique de terre brun grisâtre avec un renflement sous l'orifice et sept cannelures sur l'épaule. H 12.5 cm.

Entre les sépultures 33 et 34 nous trouvâmes, à 30 cm de profondeur et apparemment hors de contexte avec un tombeau, un petit pot de terre rugueuse brunâtre grisâtre, d'une cuisson dure, H. 9.3 cm et une écuelle de terre rougeâtre très mal cuite, H. 6.9 cm, Diam. 13 cm.

5) À moins qu'il ne s'agit de têtes coupées, inhumées séparément. Voir là dessus: E. SALIN, *Le haut moyen-âge en Lorraine*, p. 90 sv., E. BENINGER, *Die Leichenzerstückelung als vor- und frühgeschichtliche Bestattungssitte*, in: *Anthropos* XXVI (1931).

La sépulture 34

Au pied du tombeau, à 70 cm de profondeur, nous trouvâmes une petite urne de forme biconique peu accentuée, de terre rougeâtre très mal cuite, ornée sur l'épaule d'une rangée d'estampilles en forme de croix, triplement encerclées (symbole du soleil. H. 9.8 cm.

La sépulture 35

Au pied du tombeau se trouva, à 80 cm de profondeur, un broc à panse sphérique avec lèvre pincée en forme de bec et anse plate creusée, de terre brunâtre grisâtre. H. 13.7 cm. Près du chevet nous trouvâmes trois tessons de poterie ordinaire indigène du temps de l'empire romain (non reproduits) ⁶).

La sépulture 36

A 110 cm de profondeur, au milieu, au pied du tombeau, se trouvèrent les deux objets suivants:

- a. Petite urne biconique de terre brunâtre grisâtre avec un renflement sous l'orifice. Sur l'épaule, décoration à la roulette en trois rangées, entre deux zones de trois cannelures. H. 10.4 cm.
- b. Pot de terre grise très rugueuse à panse sphérique, sans anse et avec une lèvre légèrement pincée en forme de bec. H. 13.5 cm.

À la même profondeur à droite au milieu se trouva:

- c. Hache de fer (francisca). L. 20.5 cm.

La sépulture 37

Le fond du tombeau (environ 2.30 sur 0.95 m) apparut à environ 120 cm de profondeur. Il était bien délimité par de gros cailloux.

Au pied à droite:

- a. Gobelet de verre vert olive. L'orifice un peu renflé vers l'intérieur. Le fond orné d'un bouton au milieu, d'où partent quatre côtes en forme de croix. Entre les bras de la croix quatre boutons. La paroi est ornée de quinze côtes, qui partent du bord du fond et finissent à environ 2 cm au dessous de l'orifice. H. 7.3 cm.

À droite, à environ 80 cm du pied:

- b. Urne de terre brunâtre grisâtre à panse plus ou moins biconique mais avec un rétrécissement au milieu, un renflement sous l'orifice et sur l'épaule une rangée de cercles striés estampillés. H. 13.5 cm.

A droite, environ à la hauteur de l'épaule:

- c. Fer de lance. L. (encore) 43.5 cm.
- d. Hache. L. 15 cm. Large 1.25 cm.
- e. Umbo (fragment).

Au dessus du chevet, en gisement transversal:

- f. Sax. L (encore) 35.5 cm. et quelques autres restes d'objets de fer e.a.:
- g. et h. Restes de deux petits couteaux.

La sépulture 38

Le fond du tombeau, à environ 80 cm de profondeur, était assez bien délimité par de gros cailloux. Vide.

⁶) Nous avons pu constater quelquefois (cf. e.a. Oudheidk. Meded. N.R. XXX (1949) p. 46) que cette céramique, typique pour les habitations indigènes du temps de l'empire, ait continué jusqu'au 6e siècle environ et se trouve parfois entremêlée avec la céramique mérovingienne importée. Seulement la cuisson semble alors s'être améliorée sensiblement, ce qui n'était pas le cas pour les trois tessons ici mentionnés, qui semblent plutôt s'être trouvés déjà dans le sol du terrain.

Conclusions

Pour dater le cimetière de Rothem, ce qui ne peut se faire que très approximativement, à cause de la pauvreté du mobilier, il faut chercher des analogies parmi les cimetières plus ou moins datables de la région à laquelle il s'attache. C'est le pays rhénan.

Pour la chronologie de la céramique mérovingienne (et carolingienne) c'est d'abord à l'article de L. HUSSONG, *Frühmittelalterliche Keramik aus dem trierer Bezirk*, in *Trierer Zeitschrift* 11 (1936), cité ici comme HUSSONG, qu'il faut recourir. Puisque l'accent tombe surtout sur la céramique, dans notre cimetière de Rothem, l'excellent ouvrage de J. WERNER, *Münzdatierte austrasische Grabfelder* (cité ici comme WERNER) où l'on trouve relativement peu de céramique, est hélas de moins d'utilité. Dans la majorité des cas j'ai pu référer à F. FREMERSDORF, *Das fränkische Gräberfeld Köln-Müngersdorf* (cité comme FREMERSDORF) et une fois à STEEGER, *Der fränkische Friedhof in Rill, bei Xanten*, in *Bonner Jahrb.* 148 (1948) (cité comme STEEGER).

O. L'urne O. a. est à comparer avec les urnes biconiques du 7e siècle du cimetière de Hohenfels. Cf. HUSSONG, Pl. 2 fig. 2, 1e rangée 2 de gauche. L'urne O. b. pourrait se comparer avec l'urne No 18 de la sépulture 89 de Köln-Müngersdorf, datable d'environ 600 (FREMERSDORF Pl. 15).

1. L'urne 1. a. se compare e.a. avec l'urne de Hohenfels HUSSONG Pl. 2 fig. 2. 2e rangée à gauche. 7e siècle. La boucle 1. b., peu typique, se retrouve dans la sépulture 30, non datable, de Köln-Müngersdorf (FREMERSDORF Pl. 6).
2. L'urne 2. a. est du type de Hohenfels. La boucle 2. b. date également du 7e siècle. Cf. p. e. le No 3 de la sépulture 44 de Köln-Müngersdorf, qui daterait de la seconde moitié du 7e siècle (FREMERSDORF Pl. 9).
3. L'urne 3. a. pourrait aussi dater du 7e siècle. Pour le couteau 3. c. je pourrais référer à Köln-Müngersdorf 23.11 et 37.4 (FREMERSDORF Pl. 6 et 8), 2e moitié du 7e siècle.
5. L'urne 5. a. est du type de Hohenfels, la boucle 5. b. est typique pour la seconde moitié du 7e siècle (on pourrait comparer FREMERSDORF 44.3 et 65.5, resp. Pl. 9 et 11).
6. L'écuelle 6. a. avec un rebord à hauteur de l'épaule, paraît assez précocesse (forme un peu plus dégénérée du type de Schwarzhof, *Altert. U.H.V.* V, Pl. 24 No 390). Le broc 6. b. est à comparer avec HUSSONG Pl. 2 fig. 1,4. seconde moitié du 6e siècle.
8. L'écuelle 8. a. pourrait se dater environ comme 6. a., le broc 8. b. se compare à HUSSONG Beilage 2, au dessous au milieu. 6e siècle.
10. L'urne 10. a. doit être datée au 7e siècle.
11. L'urne 11. a., également du type de Hohenfels, date du 7e siècle.
12. L'urne 12. a., du type de Hohenfels, est datable au 7e siècle. L'umbo 12. b. est comparable à celui de Rill (STEEGER fig. 12.3) de la seconde moitié du 7e siècle. Le scramasax 12. c. et la spatha 1. d. doivent aussi être datés au 7e siècle. Le couteau 12. p. pourrait être comparé à Köln-Müngersdorf sépulture 81.40 (FREMERSDORF Pl. 13), milieu du 7e siècle.
13. L'écuelle 13. a., chez laquelle l'anneau basal est déjà presque disparu, pourrait dater d'environ 600, comme aussi le broc 13. b., dont la panse ovoïde et un peu trapue peut se comparer à HUSSONG, Beilage 2, au dessous à droite (ceux de gauche).
15. La garniture de ceinturon 15. e-f. avec ses grandes bossettes de cuivre et sa damasquinure (hélas devenue méconnaissable par la rouille) est caractéristique pour le 7e siècle. Cette date n'est pas démentie par les formes de la spatha 15. d. et le scramasax 15. b-c.
16. La forme du petit pot 16. a., dont je n'ai pas pu trouver de parallèle, me semble plutôt

précoce que tardive. Le collier 16. n., en perles de verre millefiori, trouve ses parallèles e.a. dans les tombeaux 72 et 142 de Köln-Müngersdorf (FREMERSDORF Pl. 116). Le tombeau 142 est daté par FREMERSDORF au commencement de la seconde moitié du 6e siècle ⁷⁾. Le décor animalier de la boucle 16. g. de style 2, est comparable à celui de la plaque de Gammertingen, WERNER Pl. 25 A 3, qui peut dater de 600 à 650. Aussi la forme de l'anneau ne fait pas remonter cette boucle avant le 7e siècle. La forme de la passe-courroie 16. h. classe cet objet dans le groupe IV de WERNER (7e siècle) cf. t. a. p. Pl. 36 A 17. La petite boucle 16. o. serait à comparer à BEHRENS, *Merowingerzeit*, fig. 50.1, provenant de la sépulture 55 de Schwarzhindorf qui doit dater assez tôt dans le 7e siècle, à juger d'après les formes de verre et de céramique.

23. La petite urne biconique de forme trapue 23 remonte probablement au commencement du 7e siècle.
24. Le petit pot 24 ne me paraît pas datable.
25. Le gobelet de verre 25. a. paraît plutôt romain tardif que franc (cf. p. e. W. HABEREY, *Spätantike Gläser aus Gräbern von Mayen*, in *Bonner Jahrb.* 147, p. 277. fig. 18). Je donne le dessin d'après le croquis de M. SPRENGER, que je n'ai pas pu contrôler, l'objet étant, pour le moment, introuvable. L'orifice, roulé vers l'extérieur, paraît peu vraisemblable.
28. L'urne biconique, de forme un peu trapue, mais dont cependant la partie supérieure est plus haute que la partie inférieure, date probablement de la première moitié du 7e siècle.
29. L'urne biconique 29. a., de forme assez trapue, peut encore dater du 6e ou du commencement du 7e siècle. L'écuelle 29. d. date probablement du 7e siècle (cf. HUSSONG, Beilage 1 à droite).
30. L'écuelle 30 pourrait dater de la seconde moitié du 6e siècle (cf. ci-dessus, le No 6 a).
33. L'urne biconique 33 doit être datée au 7e siècle (type de Hohenfels).
- 33-34. Les pots, trouvés entre les sépultures 33 et 34, d'aspect un peu archaïques, ne sont cependant peut-être pas si précoces qu'ils en ont l'air. L'écuelle, avec son fond plat et de forme peu accentuée, semble plutôt dégénérée. On serait tenté de les dater dans le 7e siècle.
34. Le petit pot 34, de forme assez svelte, date probablement du 7e siècle.
35. Quand on compare le broc 35 avec les exemplaires HUSSONG, Beilage 2 au dessous à droite (8e-9e siècle) on est tenté de lui assigner au moins une date assez avancée dans le 7e siècle.
36. L'urne biconique 36. a., de forme trapue, peut encore dater du 6e siècle. La francisque 36. c., de forme précoce (cf. FREMERSDORF, sépulture 106, Pl. 105.2) se placerait même dans la première moitié de ce siècle.
37. Le gobelet de verre 37. a. est à comparer avec RADEMACHER, *Bonner Jahrb.* 147, p. 302 et Pl. 55.3. Notre pièce, avec l'orifice courbé vers l'intérieur (au lieu de vers l'extérieur) semble plus proche du prototype romain (l.c. Pl. 54.2). Peut-être 1e moitié du 6e siècle. Le fer de lance 37. c., à comparer avec l'exemplaire Köln-Müngersdorf sépulture 96, No 14 (FREMERSDORF Pl. 17) peut dater de la 2e moitié du 6e siècle. L'umbo e., le petit sax f., la hache d. et l'urne b., d'un modèle inusité, ne sont pas en contradiction avec une date pour la sépulture dans la seconde moitié du 6e siècle.

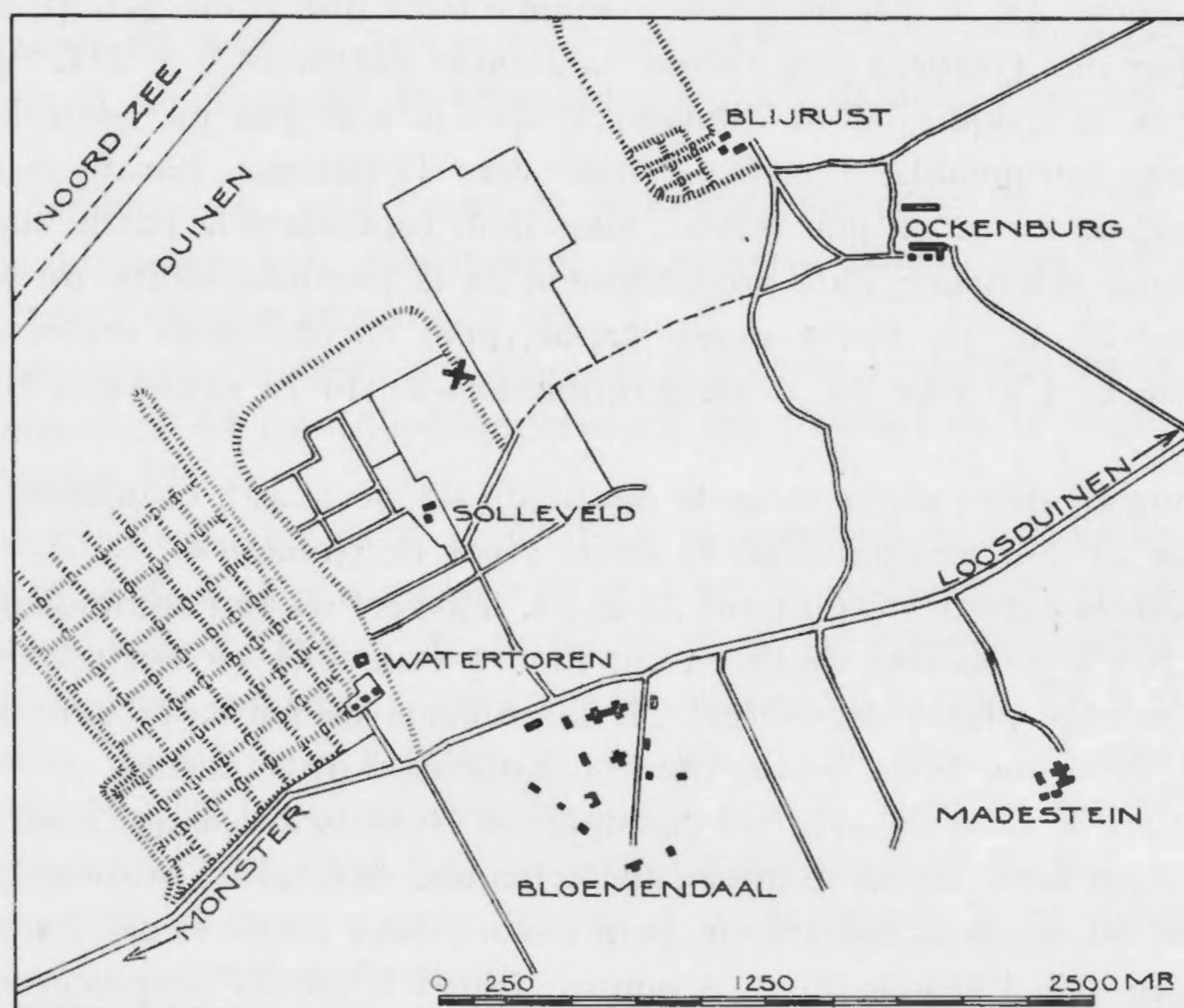
L'impression totale du cimetière de Rothem est qu'il a commencé au cours du 6e siècle, qu'il a continué pendant le 7e et s'est prolongé peut être même dans le 8e, avec des tombeaux sans mobilier. Ce cimetière ne fait pas l'impression d'avoir été très étendu. Le nom en „heim” de l'endroit, fait penser qu'il s'agit d'un petit établissement franc pur (probablement ripuaire dans ce pays entre Meuse et Rhin).

W. C. BRAAT

⁷⁾ Il est à noter, que la boucle, sur laquelle cette date est fondée par FREMERSDORF, se trouve encore dans des tombeaux du groupe IV de WERNER (1e moitié du 7e siècle) cf. e.a. l.c. Pl. 8 et 14.

BRANDGRAVEN UIT DE 7e EEUW IN DE DUINEN BIJ MONSTER

Enige jaren geleden werd op het terrein van de Westlandse Duinwaterleiding Maatschappij, tussen Monster en Loosduinen, een grote vijver gegraven ten behoeve van zandwinning. Bij die gelegenheid kwam een aantal urnen met crematieresten voor den dag die, dank zij de opmerksaamheid en de speurzin van de heer H. E. PEETERS te 's-Gravenhage, correspondent van de R.O.B., geborgen konden worden. Het waren voor het merendeel Frankische urnen van dubbel-

Afb. 19. Grafveld Monster (X).

konisch model, w.o. zeer hoge, slanke vormen, die op zijn vroegst in de tweede helft van de 7e eeuw gedateerd moeten worden en een Angelsaksische urn.

Dank zij de welwillende toestemming van de heer M. Nauta, Directeur van de Westlandse Duinwaterleiding Maatschappij konden wij, met medewerking van de R.O.B., die ons zijn opgravingsapparaat en de heer G. PLUG als medewerker ter beschikking stelde, in het voorjaar van 1955 een nader onderzoek instellen.

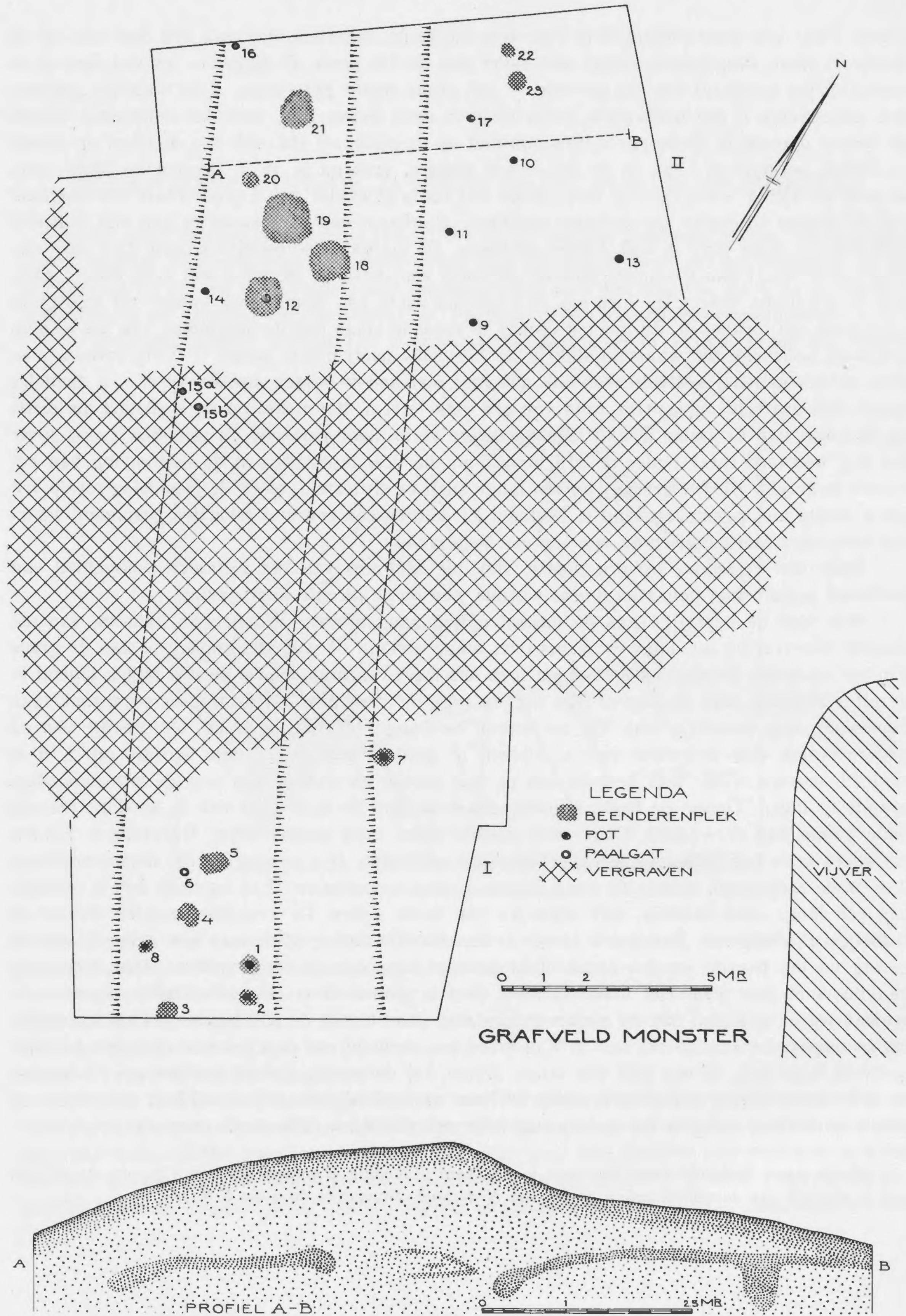
Evenals destijds, bij de opgraving van een Bataafse nederzetting op het aangrenzende Ockenburg, viel ons terstond de eigenaardige configuratie van het terrein op. Ook hier bleek nml. het oude, vlakke duinlandschap voor een deel door een systeem van walletjes in kleine percelen verdeeld te zijn. Sommige dezer percelen doen op het eerste gezicht enigszins denken aan de bekende, zogen. „celtic fields”, kleine, ongeveer vierkante akkers, door walletjes om-

geven. Naar alle waarschijnlijkheid zijn deze vierkante akkertjes, die voor een deel ook op de stafkaart staan aangegeven, echter niet ouder dan de 19e eeuw. Er liggen — en wel juist in de onmiddellijke nabijheid van het grafveld — ook lange smalle perceeltjes, door walletjes gescheiden, gedeeltelijk in het dennenbos, gedeeltelijk in open duinterrein, waar het dennenbos tijdens de oorlog gerooid is. Deze perceeltjes zijn niet op de stafkaart (bl. 458 van de kaart op schaal 1 : 25000, verkend in 1933 en op de oudere uitgave, verkend in 1877, herzien tot 1899; ged. herzien tot 1913) weergegeven, maar staan wel reeds getekend op de grote kaart van Delfland van 1712 door Cruquius. Op de kaart van Floris Balthazar van 1611 staan zij nog niet, wat niet veel bewijst, want deze is veel minder uitvoerig. De vierkante perceeltjes komen d.e.t. nog niet voor op de kaart van Cruquius. Hoewel de vorm van de lange percelen wel even doet denken aan de Saksische akkers, die men ook in Engeland vindt, kan men er toch beslist niet zo'n grote ouderdom aan toekennen. Zij moeten veeleer in verband staan met de ontginning van het terrein, genaamd Solleveld, die waarschijnlijk in de 17e eeuw heeft plaats gehad¹⁾. Enig verband van deze akkers met het grafveld was ook absoluut niet aan te wijzen, hoewel ze er vrij dicht bij lagen. Het grafveld lag aan de rand van een vlak terrein, dat zowel op de stafkaart als reeds op de kaart van Cruquius in zijn tegenwoordige vorm staat getekend en wel juist (voor zover het nog bewaard was) onder de vrij hoge wal, die deel uitmaakt van de begrenzing van het terrein Solleveld. Bij het graven van een lange sleuf in dit terrein, bleek de grondslag tot op vrij grote diepte uit opgestoven zand te bestaan. Er werden een zevental scherfjes gevonden, waarvan één zeker Merovingisch en één van een Jacobakan.

Deze wal vertoonde op één plaats, vlak bij de grens van het verboden duingebied van Delfland, waarin niet gegraven mocht worden, een diepe recente doorgraving.

Hier had de heer PEETERS de meeste potten aangetroffen. Wij hebben daarom, van die recente doorgraving uit, links en rechts over enige afstand de wal afgegraven tot aan de grens van het verboden duingebied en vonden toen iets merkwaardigs. Onder de wal lagen, lopend in dezelfde richting, twee stroken of lage ruggen (vgl. de kaart afb. 20) waarop de oorspronkelijke humuslaag nog aanwezig was. De ene strook was ongeveer 3.50 m breed. De breedte van de andere strook was niet meer vast te stellen. In sleuf II kon de grootste breedte op ± 6 m gemeten worden. Daar was de voet van de wal bereikt en daar buiten was de tegenwoordige grondslag lager. Tussen de beide stroken, zowel als aan de west-zijde van de smalste, was de oude humuslaag verwijderd. Daar werd slechts klaar zand aangetroffen. Bijzettingen vonden wij alleen in de humuslaag en wel vlak onder het oppervlak. Hoe moeten wij die slechts ongeveer 2 m brede zandstrook tussen die beide humeuze stroken verklaren? Een ogenblik heb ik gedacht aan een lang, smal akkertje, met walletjes aan beide zijden. De crematies zouden dan in de walletjes zijn bijgezet. Ten eerste is echter een breedte van ± 2 m voor een akkertje veel te gering en ten tweede werden er absoluut geen ploegsporen in aangetroffen. Deze verklaring kan dus niet juist zijn. Het was niet meer vast te stellen of er nog meer zulke alternerende stroken waren geweest, met en zonder humuslaag, want buiten de wal lag het terrein aan beide zijden dieper. De zandstrook van ± 2 m breed kan wellicht een pad geweest zijn, dat door het grafveld heen liep, of een pad van latere datum, bij de aanleg (of bij het uitlopen) waarvan de zeer oppervlakkig ingegraven urnen en losse crematiebijzettingen verwijderd zijn, zoals zij overal ontbraken, waar de humuslaag van ongeveer 15-18 cm dikte verdwenen was.

1) De naam Solleveld komt niet voor in het *Aardrijkskundig Woordenboek* van VAN DER AA en ook niet in de *Lijst der aardrijkskundige namen van Nederland*, uitgegeven door het K.N.O.G.

Afb. 20

Bij de opgraving werden 13 met verbrande skeletdelen gevulde urnen gevonden en 9 crematiebijzettingen los in de grond. De losse bijzettingen waren alle vergezeld van een grotere of kleinere hoeveelheid houtskool en as van de brandstapel, de urnen in de meeste gevallen niet. Er werden geen kringgreppels aangetroffen.

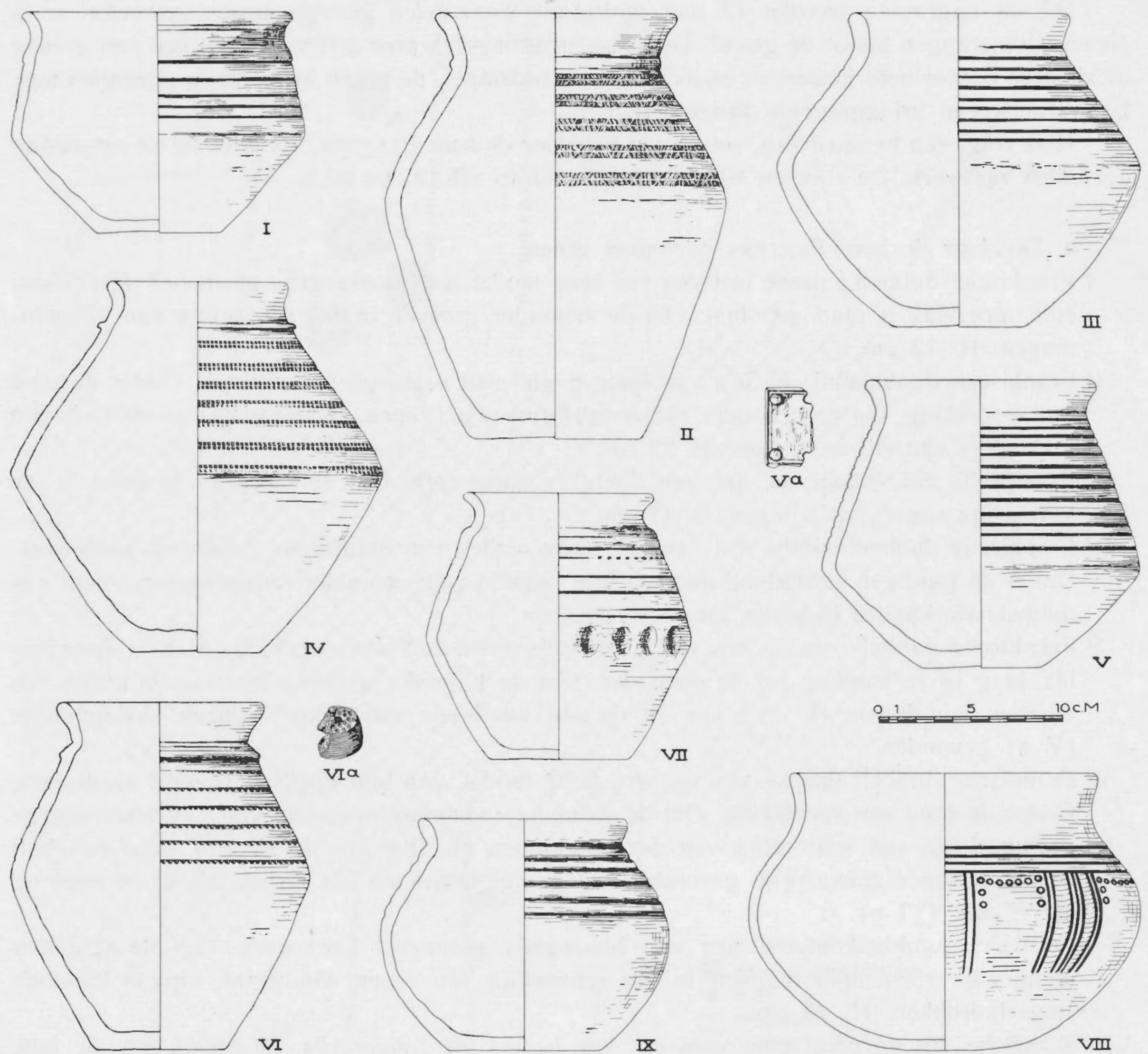
Hier volgt een beschrijving, zowel van het door de heer PEETERS, als later bij de opgraving gevonden vaatwerk. De stukken zijn alle afgebeeld op afb. 21 en 22.

a. De door de heer PEETERS gevonden urnen.

- I Frankische dubbelkonische urn van vrij laag model, van donkergrijs gesmoord aardewerk. Het oppervlak is glad gepolijst. Om de schouder groeven in een schroeflijn van vijf windingen. H. 12 cm.
- II Frankische dubbelkonische urn van hoog model van oranjegeel aardewerk. Onder de rand een verdikking. Op de schouder radstempelornament (zogen. romeinse cijfermotief) in een schroeflijn van vijf windingen. H. 23 cm.
- III Frankische dubbelkonische urn van lichtgrijs aardewerk. Om de schouder groeven in een schroeflijn van vijf windingen. H. 17 cm.
- IV Frankische dubbelkonische urn van vrij hoog model, van blauwgrijs gesmoord aardewerk. Onder de rand een verdikking met krachtig relief. Op de schouder radstempelornament van dubbele vierkantjes in zeven zones. H. 20.2 cm.
- V Frankische dubbelkonische urn van blauwgrijs gesmoord aardewerk. De buik is opmerkelijk laag in verhouding tot de schouder. Om de schouder groeven in een schroeflijn van veertien windingen. H. 15.5 cm. In de urn werd een vierhoekig bronzen beslagplaatje (V a) gevonden.
- VI Frankische dubbelkonische urn van vrij hoog model, van blauwgrijs gesmoord aardewerk. Onder de rand een verdikking. Om de schouder radstempelornament van halfcirkelvormige indruksele in een schroeflijn van zes windingen. H. 18.8 cm. In de urn werd een half verbrand benen spinschijfje gevonden met puntcirkeltjes op het bovenvlak en groeven op het zijvlak (VI a).
- VII Frankische dubbelkonische urn van blauwgrijs gesmoord aardewerk. Om de schouder onduidelijk rolstempelornament in een schroeflijn van zeven windingen. Op de buikkant vingerindrukken. H. 15 cm.
- VIII Saksische, uit de hand gevormde urn van bruin- tot donkergrijs aardewerk. Op de buik metopen met cirkelornament, tussen groepen van verticale groeven en licht plastische ribbels. Om de schouder vier evenwijdige horizontale groeven. H. 15 cm.
- IX. Bolvormige Frankische urn van fijn, oranjegeel aardewerk. Om de schouder zes evenwijdige horizontale groeven. H. 12.5 cm.

b. De bij de opgraving gevonden urnen.

- 1 No 1. Fragment van een uit de hand gevormde Angelsaksische urn van blauwgrijs gesmoord, tamelijk bros aardewerk, met afgeronde schouderknik. De benedenhelft is enigszins convex, de schouder enigszins concaaf. Licht gewelfde, verticale ribbels, gescheiden door nu eens drie, dan weer vier groeven. Op de schouder, vlak boven de ribbels, drie horizontale groeven. H. (alsnog) 13 cm.
- 2 No 2. Groot fragment van een Frankische dubbelkonische urn van tamelijk donkergrijs

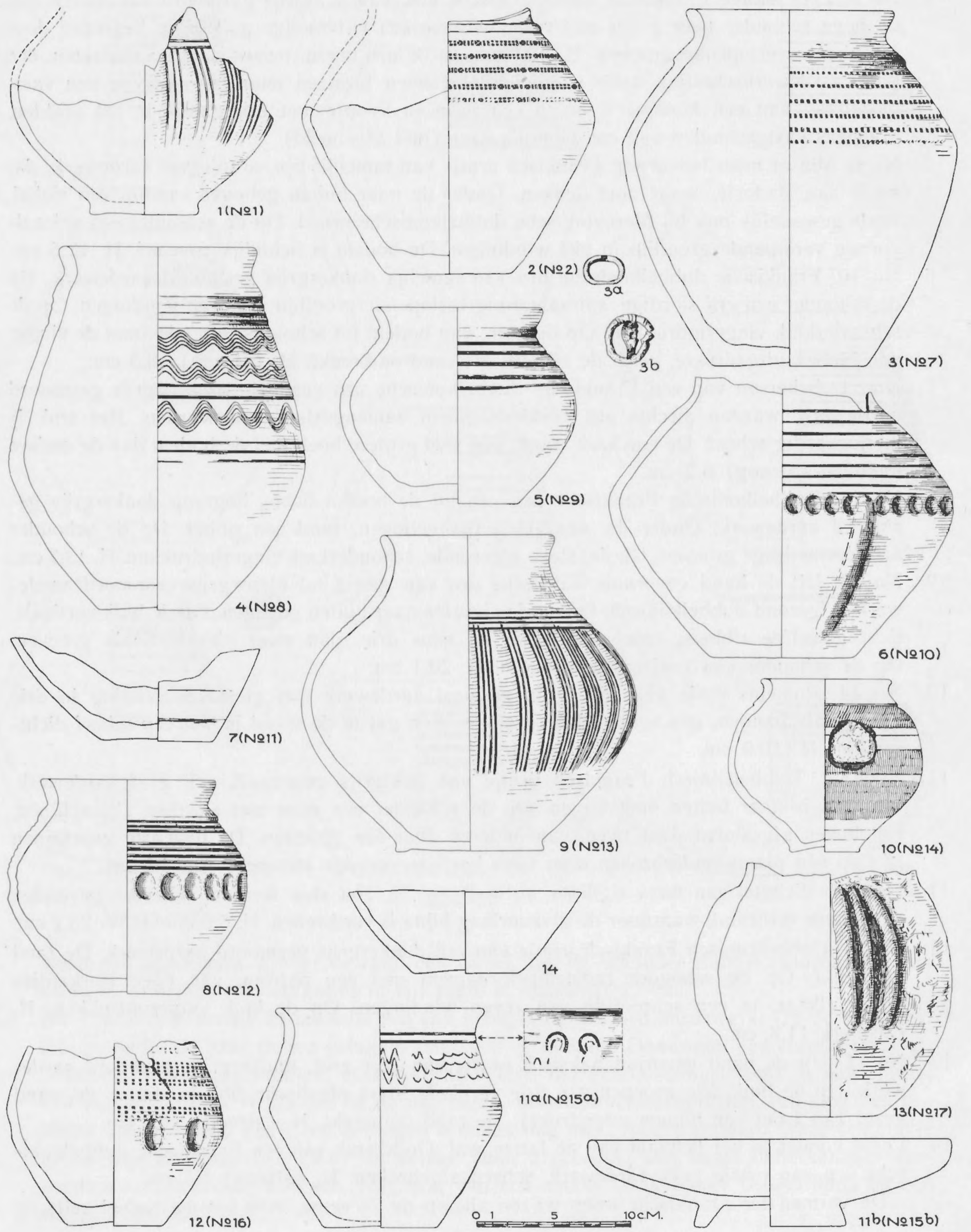
Afb. 21

gesmoord aardewerk. Onder de rand een ribbel. Op de schouder radstempelornament van kruisjes, streepjes en vierkantjes in vijf rijen. H. (alsnog) 17 cm.

- 3 No 7. Dubbelkonische Frankische urn van lichtgrijs gesmoord aardewerk. Op de schouder, 3.5 cm onder de naar buiten gebogen rand, een verdikking. Daaronder een slordig stempelornament van onregelmatige, staand-rechthoekige indrukzels, aangebracht in een spiraal van zes windingen. H. 23 cm. In de urn lagen, tussen de crematieresten, een ring van een kleine bronzen gesp (3a), een verbogen bronzen ring met groeven versierd, waar een stukje brons was aangesmolten (3 b) en verder (niet afgebeeld) een haast onherkenbaar versmolten stukje brons, waarsch. fragment van een smalle (Saksische) beugelfibula en een stukje gesmolten glas.

- 4 No 8. Zeer slanke Frankische dubbelkonische urn, van lichtgrijs gesmoord aardewerk. Op de hoge schouder twee zones met resp. twee en een vijfvoudige golflijnen, begrensd door in spiralen verlopende groeven. H. 23.7 cm. In de urn lagen, tussen de crematieresten, een paar aardewerkscherfjes, twee volkomen afgesleten bronzen muntjes, waarvan een vastgesmolten aan een klompje ijzer en een bronzen knopje met een gaatje in het midden, eveneens vastgesmolten aan een klompje ijzer (niet afgebeeld).
- 5 No 9. Min of meer bolvormig Frankisch urntje van tamelijk fijn, oranjegeel aardewerk, dat reeds aan Badorfer waar doet denken. Onder de naar buiten gebogen randlip een ribbel, zoals gewoonlijk ook bij Merovingische dubbelkonische urnen. Op de schouder een spiraalvormig verlopende groeflijn in vijf windingen. De bodem is lichtelijk concaaf. H. 12.5 cm.
- 6 No 10. Frankische dubbelkonische urn van tamelijk donkergrijs gesmoord aardewerk. Op de schouder een vrij slordige, spiraalvormig verlopende groeflijn in negen windingen. Op de schouderknik vingerindrukken. Op de buik, van bodem tot schouderknik, vijf, met de vinger van binnen uitgedrukte, verticale ribbels. De rand ontbreekt. H. (alsnog) 18.3 cm.
- 7 No 11. Scherven van een Frankische dubbelkonische urn van licht, rossig grijs gesmoord aardewerk, waaruit slechts een bodemfragment samengesteld kon worden. Het stuk is merkwaardig scheef. De ene kant maakt een veel grotere hoek met de bodem dan de andere kant. H. (alsnog) 6.2 cm.
- 8 No 12. Dubbelkonische Frankische urn van bij de bodem licht-, hogerop donkergrijs gesmoord aardewerk. Onder de, naar buiten uitgebogen, rand een ribbel. Op de schouder acht evenwijdige groeven. Op de, sterk afgeronde, schouderknik vingerindrukken. H. 13.7 cm.
- 9 No 13. Uit de hand gevormde Saksische urn van rossig tot blauwgrijs gesmoord aardewerk. Afgerond dubbelkonisch. De rand enigszins naar buiten gebogen. Op de buik verticale, licht gewelfde ribbels, gescheiden door nu eens drie, dan weer vier verticale groeven. Op de schouder vier horizontale groeven. H. 20.1 cm.
- 10 No 14. Romeins potje van fijn, grijs gesausd aardewerk met glasslijpversiering in drie horizontale banden, gescheiden door groeven. Een gat in de wand is met een scherf dichtgestopt. H. 10.9 cm.
- 11 a No 15 a. Dubbelkonisch Frankisch urntje van lichtgrijs gesmoord, vrij grof aardewerk. De rand is naar buiten omgebogen. Op de schouder een zone met slordige zigzaglijnen, van boven afgesloten door twee, van onderen door één groeflijn. De bovenste groeflijnen zijn op één plaats onderbroken door twee hoefijzervormige stempels. H. 14.2 cm.
- 11 b No 15 b. Schotel van terra sigillata, vorm Drag. 32. Het stuk werd in scherven gevonden en is sterk verbrand, waardoor de glazuurlaag bijna is verdwenen. H. 5.6 cm Gr.W. 23.2 cm.
- 12 No 16. Dubbelkonisch Frankisch urntje van vrij donkergrijs gesmoord aardewerk. De rand ontbreekt. Op de schouder radstempelornament met een patroon van twee vierkantjes boven elkaar, in een schroeflijn van zeven windingen. Op de buik vingerindrukken. H. (alsnog) 11.8 cm.
- 13 No 17. Uit de hand gevormd Saksisch urntje van zeer grof, donkergrijs gesmoord aardewerk. Op de buik drie groepen van drie vertikale, sterk plastische ribbels, die op de wand gezet zijn (niet van binnen uitgedrukt). De rand ontbreekt. H. (alsnog) 16.5 cm.
- 14 Losse vondst in het lichaam van de latere wal. Onderstuk van een Frankische dubbelkonische urn van rossig grijs aardewerk, scherp afgebroken. H. (alsnog) 5.5 cm.

De vormen der Frankische urnen wijzen alle op de 7e eeuw, voor het merendeel zelfs op

Afb. 22

de late 7e eeuw. Sommige exemplaren, als de nummers II, VI, IX, 8 (4), 9 (5) en 12 (8) moeten waarschijnlijk zelfs in de 8e eeuw gedateerd worden. No 11a zou misschien iets ouder kunnen zijn, desnoods nog 2e helft 6e eeuw. Merkwaardig zijn de exemplaren met vingeringdrukken op de buikknik en bovenal die heel uitzonderlijke vorm 6 (10), met de ribbels op de buik. Is deze eigenaardige poging om op een gemakkelijke manier ook Frankisch aardewerk plastisch te versieren misschien te verklaren uit het streven om aan het verlangen van het publiek naar plastisch versierde ceramiek in de geest van het Saksische aardewerk tegemoet te komen? Hier tegen aan te voeren ware evenwel een urn uit een grafveld bij Krefeld Stratum, die vlg. Steeger reeds in de 5e eeuw gedateerd moet worden, en die zou kunnen worden opgevat als een voorloper van het dubbelkonische type. Deze urn is nml. ook reeds versierd met indrukken op de buikknik, die evenwel niet met de vinger, maar met een kantig vormhoutje zijn aangebracht²⁾.

Van de Saksische urnen vindt men tal van parallellen in grafvelden van de 6e en 7e eeuw in Engeland³⁾, zowel als in Nederland (Putten, Wageningen, Rhenen, Katwijk, Rijnsburg)⁴⁾. De twee stukken Romeins vaatwerk, No 14 (10) en No 15 b (11 b) zijn natuurlijk afkomstig van het terrein der vlakbij gelegen Bataafse nederzetting op Ockenburg en wel uit het daarbij behorende grafveld. Zij zijn hier voor de tweede maal gebruikt. No 14 is in de tweede eeuw te dateren, No 15 b in de eerste helft van de derde eeuw.

Een brandgrafveld uit de zevende eeuw maakt op het eerste gezicht een wat vreemde indruk in het Frankische cultuurgebied, waar toen al minstens gedurende twee eeuwen de lijkbegraving algemeen was. Wanneer men de kwestie nader beschouwt blijkt er echter een groot aantal grafvelden uit de zesde en zevende eeuw te zijn, die voor het merendeel wel niet uitsluitend brandgraven bevatten, maar waar toch de lijkgraven in meerdere of mindere mate door brandgraven worden afgewisseld. TISCHLER⁵⁾ noemt er niet minder dan 34, die zich uitstrekken van Westfalen en de Neder Rijn tot aan de Seine, een gebied dus, dat bepaald tot het Frankische Rijk en zijn invloedssfeer behoort. Verreweg de meesten dezer grafvelden liggen ver buiten het heidense Friesland, zodat men hier in het algemeen niet aan een heidens-Friese bevolking moet denken, al is zulks juist in het geval van Monster toevallig niet onmogelijk, evenals in dat van Katwijk en Rijnsburg. De overige grafvelden van deze groep⁶⁾ in Nederland, zijn Rhenen, Putten, Wageningen en Hoogeloon.

In al de genoemde Nederlandse grafvelden komen, naast Merovingisch Frankische, ook vrij veel Saksische urnen voor, van dezelfde typen als in dat van Monster, zoals boven reeds werd opgemerkt. Ook in de Belgische grafvelden vindt men ze nog, maar naar het schijnt minder frequent, zo o.a. in Harmignies en Anderlecht⁷⁾. Op grond van het voorkomen dezer Saksische urnen werpt TISCHLER daarom de hypothese op, dat de wederopleving van crematie in de 6e

2) A. STEEGER, *Neue fränkische Grabfelder des 5.-8. Jhdt. am linken Niederrhein. Nachr. Bl. f. D. Vorz.* 13 (1937) Taf. 28.3.

3) Vgl. bijv. onze urn 9 (No 13) met G. BALDWIN BROWN, *The arts in early England* IV Pl. CXXXIV. 8. Verder ook J. N. L. MYRES, *Some english parallels to the anglo-saxon pottery of Holland and Belgium in the migration period. L'Antiquité classique* XVII (1948) bl. 453 vlg.

4) Vgl. o.a. F. TISCHLER, *Der Stand der Sachsenforschung*. 35. Ber. R.G.K. blz. 116.

5) TISCHLER t.a.p. blz. 113 vlg.

6) TISCHLERS groep 2. Zijn groep 1 omvat het kustgebied van de Noordzee, van Noord-Duitsland tot en met onze tegenwoordige provincie Friesland.

7) Vgl. BALDWIN BROWN IV Pl. CXXX. 1.

en 7e eeuw aan Angelsaksische invloed uit Engeland zou zijn toe te schrijven⁸⁾. De Saksische urnen kunnen inderdaad op handelsverkeer met Engeland wijzen, waar hun parallellen, zoals wij zagen, in de grafvelden voorkomen. Naast handelsverkeer was er ook diplomatiek verkeer (huwelijken van Frankische prinsessen met Engelse vorsten) en derhalve kan men ook culturele invloed van Engeland veronderstellen. Deze culturele betrekkingen immers, niet alleen van het Frankenrijk, maar ook van Friesland en Westfalen met Engeland, maakten het mogelijk, dat tegen het einde van de 7e eeuw deze laatste gebieden ook toegankelijk werden voor de prediking van het christendom, juist van Engeland uit. De Iers-Angelsaksische missie-activiteit en de kloosterstichtingen van de 8e eeuw zou men kunnen beschouwen als een nieuwe vorm, waarin de reeds vroeger bestaande culturele expansie van Engeland zich openbaarde.

Toch moeten wij ook een andere mogelijkheid niet uitsluiten, om deze wederopleving van de lijkverbranding in het gebied tussen Nederrijn en Seine en in westelijk Westfalen, aan de randen van het Friese Rijk, gepaard met Saksische (of zoals MYRES misschien juister zegt Anglo-Friese) ceramiek, te verklaren. TISCHLER verwerpt de mogelijkheid, dat men hier aan Saksisch-Friese invloed zou moeten denken, omdat zijn groep 2 tot het Frankische Rijk en deszelfs invloedssfeer behoort. Maar waarom dan wel invloed uit Engeland, zou ik willen vragen. In de Karolingische tijd, als de geschreven bronnen duidelijker mee gaan spreken, blijken Friese kooplieden in dit gebied een grote rol te spelen. Het kan heel goed ook in de latere 6e en 7e eeuw reeds de Friese handel zijn geweest, die met het laken, het vaatwerk en welke andere handelswaar ook, zekere ideeën verspreidde, waaronder een begrafenisgebruik, dat misschien niet eens als specifiek heidens werd aangevoeld. Zouden wij de historische werkelijkheid niet dichter benaderen als wij het hier besproken gebied niet zozeer zien als een uitsluitend Frankische invloedssfeer, maar meer als een gebied, waar Franken en Anglo-Friezen om de politieke en culturele suprematie streden? Deze strijd is tenslotte, zoals wij weten, door Pippijn en zijn opvolgers met de wapenen in het voordeel van de Franken beslecht.

W. C. BRAAT

RÉSUMÉ

DES SÉPULTURES À INCINÉRATION DU 7^E SIÈCLE DANS LES DUNES À MONSTER.

Au printemps de l'année 1955 nous avons pu fouiller dans les dunes au sud de La Haye, entre Monster et Loosduinen, les restes d'un cimetière, tout à incinération, du 7e et peut-être encore en partie du 8e siècle. Ces restes se trouvaient conservés sous une digue ancienne qui avait formé partie de la délimitation d'un champ de culture, qui datait probablement du 17e siècle. Les urnes I à IX (fig. 21) proviennent de trouvailles fortuites qui ont amené à la découverte du cimetière. Les urnes 1 à 14 (fig. 22) furent trouvées par nous. Neuf incinérations avaient été enterrées sans récipients. La date du cimetière nous fût fournie par les formes des urnes franques. D'autres urnes, de forme saxonne, attestaient une influence anglo-saxonne ou anglo-frisonne. Les habitants du littoral ont été sans doute des Frisons à cette époque. Cela pourrait bien expliquer en ce cas-ci l'incinération aussi bien que les urnes saxonnes. Il est cependant à remarquer, que l'on peut constater une certaine recrudescence de la pratique de l'incinération aux 6e et 7e siècles dans un territoire beaucoup plus étendu. On trouve alors des sépultures à incinération, parfois avec des urnes saxonnes, en Westphalie et dans tout le nord

8) TISCHLER t.a.p. blz. 115.

de l'empire franc, depuis le bas-Rhin jusqu'à la Seine. Il s'agit de décider s'il faut conclure ici avec M. TISCHLER⁹⁾ à une influence anglo-saxonne (de l'Angleterre) ou à une influence anglo-frisonne (de l'empire frison). Quoique les relations commerciales et culturelles de l'empire franc avec l'Angleterre fussent assez vives à cette époque, on ne doit cependant pas oublier l'importance du commerce frison. On pourrait alléguer des arguments pour considérer le territoire en question comme une zone, où les influences politiques et culturelles des empires francs et frisons se disputaient le pouvoir et par conséquent être incliné à attribuer cette recrudescence de l'incinération plutôt à une influence anglo-frisonne qu'à une influence anglo-saxonne.

W. C. B.

9) F. TISCHLER, *Der Stand der Sachsenforschung, archäologisch gesehen*, in 35. *Bericht der Röm.-Germ. Komm.* 1954 (1956) p. 113 sv.

